

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

*80-річчя
української революції*

5'97

В. А. Смолій (головний редактор), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. М. Даниленко, М. Ф. Дмитрієнко, Я. Д. Ісаєвич, М. В. Коваль, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, В. М. Литвин, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, О. П. Ресніт (заст. головного редактора), В. Ф. Рєпринцев, В. М. Ричка (заст. головного редактора), О. С. Рубльов (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, В. С. Степанков, Д. В. Табачник, П. П. Толочко, П. Т. Троцько

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, С. О. Носова, М. Б. Озерова, Г. Я. Туранська

Наукові редактори

докт. іст. наук *О. П. Ресніт*
канд. іст. наук *В. М. Ричка*
канд. іст. наук *О. С. Рубльов*

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Паспорт видання — серія КВ, № 263, зареєстровано
14.XII.1993 р. Держкомвидавом України

Художній редактор *Н. М. Абрамова*
Технічні редактори *Т. М. Шендерович, С. Г. Максимова*
П. А. Дерев'янко
Л. І. Прокопчук

до друку 07.10.97. Формат
Тип Таймс. Друк
14,53. Обл.-

Адреса редакції:

252001, Київ 1,
вул. Грушевського, 4
Телефон: 228-52-34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

№ 5 (416)

ВЕРЕСЕНЬ — ЖОВТЕНЬ 1997

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

80-річчя української революції

- Солдатенко В. Ф. Проблема класово- і національно-політичних сил у концепції української революції 3
- Верстюк В. Ф. Роль і місце Центральної Ради в модерній історії України . . . 17
- Бойко В. М. (*Чернігів*). Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. 25

Проблеми давньої та середньовічної історії

- Зубар В. М. Виникнення воєнного та релігійного союзу грецьких міст Боспору Кімерійського 41
- Гурбик А. О. Сільська громада в Україні XIV—XVIII ст.: еволюція основних суспільно-територіальних форм 52
- * * *

- Пронько В. А. (*Москва*). Угорщина. Трагедія 1956 р. 67

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Кудлай О. Б. Боротьба навколо прийняття "Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні" на IV сесії Української Центральної Ради 80

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Струкевич О. К. (Виниця). Генеральний підскарбій Яків Маркович	87
Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського (Продовження)	97

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Миронець Н. І. З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України (1917 р.)	119
Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком та П. Я. Стебницьким	123

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Толочко О. П. Про місце смерті Рюрика Ростиславича	136
Вівчарик М. М., Козенюк В. О. "Закордот" — агентурно-розвідувальна організація більшовиків України	144

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Дзюба О. М. Ярослав Ісаєвич. Україна давня і нова: народ, релігія, культура	150
Мицик Ю. А. В. О. Щербак. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV — середина XVII ст.)	152
Кульчицький С. В. Студії з архівної справи та документознавства. Т. 1	155
Бацак К. Ю., Шилова А. В. М. М. Варварцев. Італійці в Україні (XIX ст.): Біографічний словник діячів культури	157

80-річчя української революції

СОЛДАТЕНКО В. Ф. (Київ)

Проблема класово-і національно-політичних сил у концепції української революції

З'ясування ідейно-теоретичних засад (концепції) української революції, що порівняно недавно стало предметом спеціальних досліджень¹, передбачає обов'язкову постановку питань про співвідношення класово-і національно-політичних сил, визначення тих елементів суспільства, які зумовлювали поступальний розвиток прогресивно-визвольних процесів, були їх співниками, попутниками, а також тих, хто виступав перешкодою на цьому шляху, чинив опір, протидію.

Було б невірним вважати, що такі питання історіографією порушуються вперше.

Однак спроби їх розв'язання уже в працях перших істориків української революції виявили суттєві розбіжності. Виходячи з різних партійних орієнтацій і уподобань, колишні українські есери П. Христюк і М. Шаповал² орієнтувались на селянство як головну рушійну силу революції. З ними багато в чому солідаризувався М. Грушевський³.

В. Винниченко, І. Мазепа — колишні лідери УСДРП — у своїй творчості намагались підкреслити особливу роль робітничого класу в суспільному поступі⁴. Всі ж разом вони дотримувались уяв про дуже слабку диференціацію української нації, про майже повну відсутність національної буржуазії, інших експлуататорів, що були передумовою єдності українства в боротьбі за свої інтереси проти переважно інонаціональних ценозових елементів.

Значно стриманіше ставилися до тверджень про монолітність української нації в 1917 р. Д. Дорошенко⁵, інші лідери лібералізму, колишні члени Української партії соціалістів-федералістів, що орієнтувались в своїх суспільних програмах на українські підприємницькі кола, на середніх і крупних землевласників як на найживотворнішу силу.

За В. Липинським — ідеологом українського монархізму — основу суспільства становлять "продуценти" (робітники, хлібороби, буржуазія, пролетаріат) — виробники матеріальних благ. Однак, найважливішу роль відіграють хлібороби, землевласницька шляхта — найстабільніша, найкорисніша верства суспільства. При цьому, не вони (не народ, не маси) є провідниками і організаторами нації, "мотором" побудови національної держави, творцями історії, а еліта, національна аристократія. Такі уяви стали похідними для концепції української монархічної держави на основі дідовичного гетьманату та при опорі на ідеологію українського консерватизму. Причому, в матеріалах до програми Української демократичної партії (жовтень 1917 р.) В. Липинський недвозначно висловлюється проти "надмірного загострення класової боротьби", вважає за потрібне об'єднувати в партію тих, хто має "свідо-

мість потреби найшвидше встановити соціальний мир, щоб привести людей різних достатків до взаємного порозуміння і співробітництва”⁶.

Водночас важко кореспондується із вищезазначеним твердження В. Липинського про те, що саме гетьманський уряд П. Скоропадського виражав у 1918 р. інтереси всіх класів і націй України.

З часом у працях діаспорних дослідників теза про безкласовість, безбуржуазність української нації звучала дедалі глухіше. Можливо, специфічно враховувався світовий досвід революцій XX століття, можливо, це стало своєрідною реакцією на позицію радянської історіографії, що вважала ідеї єдності українського суспільства в XX столітті вигадкою буржуазних націоналістів, покликаною обдурити експлуатованих, щоб підкорити їх експлуататорам — тобто свідомою фальсифікацією дійсності.

Автори сучасних публікацій здебільшого переводять увагу щодо основних суперечностей в 1917 р. в площину міжнародних стосунків, намагаючись, по можливості, уникати дуже суперечливої проблеми про розстановку класових сил, їх взаємодію. Очевидно, це далеко не кращий науковий підхід.

Отже, один із найважливіших аспектів концепції української національно-демократичної революції чекає на своє розв'язання. Найефективніший шлях тут — неупереджений аналіз творчої спадщини керівників, ідеологів українського руху в 1917 р., передусім голови Центральної Ради М. Грушевського, документів українських політичних партій, різних форумів українства, пропагандистсько-агітаційних матеріалів періодики тощо. При цьому варто мати на увазі наступне.

Питання про розміщення соціальних, національних, партійних сил — одне з ключових у концепції революції, органічно пов'язане з іншими найважливішими її елементами. Воно безпосередньо і вирішальним чином впливає на характер, стратегічні завдання революції, тактику боротьби. В цьому питанні начебто знаходить перевірку практикою глибинність, ґрунтовність, масштабність причин революції. Врешті, від того чи іншого співвідношення сил залежить об'єктивна перспектива боротьби, яка не може не враховуватись всіма суб'єктами революційної дії, а відтак — і протидії.

Результат революції найбільшою мірою залежить від наявності реальної матеріальної сили, зацікавленої в революційних змінах, готової до відповідних дій, в усякому разі, здатної на них у критичний момент. Це й є рушійна сила, або рушійні сили революції. Сам термін “рушійні сили революції” настільки міцно закріпився в марксистській історіографії, що, здається, тим самим ніби найбільше й дискредитував себе. Насправді ж у ньому самому немає нічого апіорі осудного. Справа в іншому. В радянській історіографії цим поняттям нерідко користувались як своєрідними гігантськими ножицями, з допомогою яких краяли живі соціальні організми на революціонерів і контрреволюціонерів, з полегкістю розводячи їх смугами (“по різні боки барикад”). Причому належність до того чи іншого соціального стану, за незначними винятками, досить жорстко мала детермінувати поведінку особистості. Інші ж підходи — відмінні чи ті, які не “вписувались” у обрану схему, — оголошувались хибними, ненауковими, ідеологічно шкідливими.

Означена методологічна позиція була величиною не самодостатньою. Значною мірою пов'язаною з нею була і уява про незаперечну, безумовну первинність соціальної боротьби над національною, перевагу соціалістичної революції над національними рухами. І хоч В. Ленін досить часто наголошував на тому, що в епоху імперіалізму чекати чистих пролетарських революцій — утопія, що у діалектичному зв'язку з ними завжди буде боротьба за демократію і національне визволення⁷, на практиці це мало що міняло як у кваліфікації національних рухів і рево-

люцій, так і у визначенні тих сил, які їх зумовлювали, здійснювали. Поділ на прогресивні (позитивні) і реакційні (негативні) сили за тією ж соціальною ознакою застосовувався щодо аналізу природи національних революцій не лише не творчо, не еластично, а майже завжди ще жорсткіше, механістичніше.

Природно, поза увагою дослідників залишались міркування ідеологів української революції щодо розстановки сил в регіоні, щодо вияву суспільних інтересів, щодо особливостей, специфіки процесу групування. Більше того, такі міркування, нерідко вирвані з ширшого контексту, протиставлялись більшовицькій схемі революції і зазнали "нищівної" критики.

Отже, для з'ясування питання, які сили здійснюють національну, національно-демократичну революцію, принципово важливо з самого початку чітко визначитись, що між соціальною (пролетарською, соціалістичною) і національною (визвольною) революціями поряд із зрозумілим збігом (за визвольними завданнями й у часі) і навіть певним взаємопроникненням, є також об'єктивна суттєва різниця не лише у їх загальній характеристиці, стратегічній меті, методах здійснення, але і в тих силах, точніше комбінаціях сил, які їх здійснюють. Саме з такого погляду цілком правомірним є застосування терміна "рушійні сили української революції".

До питання про рушійні сили української революції її ідеологи і лідери підходили ніби через два головних фактори.

Перший — це наукові уяви про ступінь розвитку українського етносу, рівень диференціації в ньому на конкретній стадії історичного розвитку і навіть ще щільніше — безпосередньо у момент здійснення революції.

Другий — це ті об'єктивні можливості, які виникали на базі виявлення і усвідомлення спільних національних завдань (національне відродження, національна державність) для об'єднання різних соціальних сил в умовах реального демократичного процесу (демократичного етапу революції).

Звичайно, на момент початку революції не було та й не могло бути чітко розроблених, обґрунтованих теоретичних висновків щодо групування сил в майбутній боротьбі. Були лише безпідставні сподівання на те, що усвідомлення завдань національного визволення і національного відродження зумовлять консолідаційні тенденції в українській нації, зрештою, забезпечать ту чи іншу її єдність.

В скільки-небудь завершеному вигляді це питання не могло бути розв'язаним до 1917 р. ще й тому, що лише суспільна практика виявляла справжні позиції різних сил, спричиняла іноді непередбачувані (або ж важкопередбачувані) заздалегідь дії. Останні ж зумовлювались не лише належністю індивідумів до того чи іншого стану, а також і суб'єктивними факторами, які, звісно, не можна знати наперед.

Отже, це питання розв'язувалось уже в ході революційної боротьби, як наслідок — мало свої суперечливі прояви, і не так уже й легко піддається сумарно-механічному аналізу.

Тому важливо передусім не стільки підняти, послідовно і прискіпливо проаналізувати всі усні і письмові виступи, заяви з цього приводу лідерів української революції, резолюції, рішення найрізноманітніших форумів (і партійних, і різних революційних громадських організацій), інші офіційні документи, скільки, свідомо абстрагуючись від деталей, подробиць, спробувати з'ясувати найголовніше, найзагальніше. З цього погляду найдоцільніше звернутися до підсумкової праці М. Шаповала, в якій питання розглядається в соціологічному аспекті. Дуже

важливо зазначити, що автор оперував статистикою не часу виходу книги (1928 р.), а моментом революційних подій (напередодні 1917 р. і в найближчий по ньому період), не розумував "заднім числом", а немов би свідомо ставив себе в ситуацію 1917 р. і робив з цього висновки. Практично, повне уникнення ретроспективного погляду на минулі події навіть викликає закономірне здивування. Але для здійсненого в даній статті аналізу воно виявляє свої незаперечні переваги, є зручнішим, оскільки акумулює в собі не пізніші узагальнення, а здебільшого ті, що "застигли на рівні революційної доби".

За відправний момент М. Шаповал бере обрахунки 1914 р. про населення країни, які були зроблені у дослідженні М. Кордуби. Найістотніші з них мають такий вираз.

Правобережна Україна (Волинь, Поділля, Київщина та українські частини губерній Мінської, Гродненської та Холмщини, Бессарабії) мають територію 220808,7 км², на яких проживало 15853100 чоловік (українців — 11531220 осіб, росіян — 770290, поляків — 740000, євреїв — 2047890, німців — 354340, інших народностей — 338030 осіб).

Лівобережна Україна (Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина й українські частини Курщини, Вороніжчини, Донщини) мали, 203003,1 км² і 12940440 чоловік (українців — 10498250, росіян — 2004980, поляків — 6840, євреїв — 285210, німців — 63440, інших — 39490).

Степова Україна (Таврія, Катеринославщина, Херсонщина та укр. частини Кубані й Ставропілля) мали: 240822,8 км² та 10810500 чоловік (українців — 6475770, росіян — 2598590, поляків — 62250, євреїв — 658820, німців — 368730, інших — 395220 осіб).

Західні Землі (за станом до світової війни — Галичина, Буковина і Підкарпаття) мали: 74252,3 км² території та 6407570 чоловік (українців — 4156780, поляків — 1270400, євреїв — 803840, німців — 74420, мадярів — 32730, волохів — 31830, інших — 16280).

Отже, разом українська територія мала 739162 км², на яких проживало на 1914 рік населення 46012000 осіб.

Це населення України складалось:

з	32662000	українців	або	71,0	відсоток
"	5376800	росіян	"	11,7	"
"	2079500	поляків	"	4,5	"
"	3795760	жидів	"	8,2	"
"	871270	німців	"	1,9	"
"	435540	волохів	"	0,9	"
"	159240	болгарів	"	0,3	"
"	104780	греків	"	0,2	"
"	39400	вірменів	"	0,1	"

Трохи більше 1 % становили представники інших національностей (разом)⁸.

Ці дані (тут і далі свідомо збережемо термінологію М. Шаповала — В. С.) надзвичайно важливі як з погляду з'ясування загальної картини національного складу населення України, так і з точки зору його співвідношення в найважливіших регіонах. Звичайно, не автоматично, вони все ж виявляться у тому чи іншому ставленні до української революції, її ідеалів.

Не менш важливо мати уяву про виробничу зайнятість населення України на тому ж таки національному зрізі. Тут М. Шаповал взяв дані по 8 губерніях передвоєнної Великої України і, співставивши їх за належністю до чотирьох найбільших національних груп, одержав такий результат:

	Українці	Росіяни	Жиди	Поляки
1. Хліборобство і добування сировини	90,0 %	18,0 %	2,5 %	51,0 %
2. Обробка продуктів (промисловість)	3,6 %	21,0 %	32,0 %	14,0 %
3. Торгівля	0,9 %	14,0 %	48,0 %	6,0 %
4. Військо, суд, поліція, адміністрація, вільні фахи і т. п.	5,5 %	47,0 %	17,5 %	29,0 %
	100 %	100 %	100 %	100 % ⁹

За тим же принципом М. Шаповал склав таблицю і про розподіл основної маси населення України на міських і сільських жителів. Щоправда, тут дані взято на 1920—1921 рр., але можна з певністю стверджувати, що вони несуттєво відрізняються від картини 1917 р., на котрий таких даних просто немає.

	Українців	Росіян	Жидів	Поляків
Велика Україна (1920 р.)				
у містах	8,8 %	54,0 %	66,2 %	26,0 %
у селах	91,2 %	46,0 %	33,8 %	74,0 %
Галичина (1921 р.)				
у містах	6,7 %	—	75,8 %	28,7 %
у селах	93,3 %	—	24,2 %	71,3 % ¹⁰

Ці дані автор підтвердив і конкретнішими прикладами — національного складу населення Києва і Львова.

Сумарний аналіз наведених даних з різних параметрів дозволив М. Шаповалу вийти на такі узагальнення. "... Українська нація майже вся хліборобська: в містах живе на Вел. Україні з кожної сотні українців близько 9 душ, а на селах — понад 91; в Галичині ще гірше; в містах 6,7 %, на селах 93,3 %. Що ж до жидів — то переважна більшість їх проживає в містах: 66,2 % в Україні і 75,8 % в Галичині. Ті жиди, що живуть на селах, в більшості не є хліборобами, а торговцями, ремісниками, службовцями тощо.

Стосовно росіян в Україні — то в містах проживає 54 %, а в селах 46 %, при цьому на селах вони не всі хлібороби, а є між ними торговці, урядовці, ремісники.

Отже, в Україні повсюди одне явище: українці — понад 92 % хлібороби, 4—5 % робітники, решта припадає на ремісників, дрібних крамарів і дрібну службову інтелігенцію. Поміщиків і буржуазії, за винятком декількох одиниць, нема. В містах українці перебувають на соціальному низу (робітники, прислуга, ремісники, незначна кількість дрібних крамарів і такі "промисловці", як фурмани, огородниці тощо)"¹¹.

Однак на цьому соціологічний аналіз М. Шаповала не завершується. Він його поглиблює, звернувшись до наявних відомостей про суспільний поділ праці в Україні (дані, природно, співпадають з наведеними про зайнятість населення¹²), робить такі висновки:

"... Хліборобство ведуть українці, а промисел, торгівля, наука й культура та публічна адміністрація в руках неукраїнських. Ми знаємо, що українці в промислі є робітники, а капіталісти є росіяни, жиди, поляки і інші. Так само є трохи українців у торгівлі, але ця торгівля — дрібне крамарство, переважно сільське, зв'язане ще з фізичною працею, купецтво ж на Україні знов таки росіяне, поляки, жиди і ин., словом — національні меншості. Наука, мистецтво в українців у початках, а місто як осередок духовної культури є не українське: на Вел. Україні воно має російський характер, у Галичині — польський, на Підкарпатті — угорський, на Буковині — румунський. Як особливий додаток — поруч

державної нації стоять жиди, що ведуть промисел і торгівлю та підтримують культуру державної нації. Публичну адміністрацію (владу) ведуть *росіяне* на Вел. Україні й Кубані (тепер з додатком жидів), в Галичині — поляки, на Буковині і в Бессарабії — румуни, на Підкарпатті — чехи (раніш — угорці)”¹³.

Та обставина, що українці на своїй землі виконували майже виключно одну суспільну функцію — хліборобську, тоді як інші суспільні функції виконували представники національних меншин, означала, що українська нація була “*неповним суспільством*”. За сьогодняшньою термінологією — українська нація, на відміну від російської, польської, німецької, французької (повне суспільство — М. Шаповал) та ін., була неструктурованою.

За визнанням соціолога “українська нація не має в собі таких суспільних частин: промислу і торгівлі. Через те не має в руках транспорту і комунікації, через те не веде вищої науково-культурної праці, через те *витиснута з міста*, через те політична влада не в її руках.

Українська нація представляє з себе *неповне суспільство*. Щоб стати повним суспільством, українська нація повинна розкластись на кілька суспільних груп: одна група зорганізує і вестиме промисел, друга — обмін продуктів, третя — обслуговуватиме транспорт (залізниці, пароплави і ін.), четверта — вестиме культурну роботу і науку так, щоб задовольнити всі культурні потреби цілого суспільства, п’ята — нарешті, вестиме громадську і політичну адміністрацію (держава, міське самоврядування).

Отже, як бачите, на цілій українській території панує *міжнаціональна система поділу суспільної праці*”¹⁴.

На довершення статистично-логічного аналізу автор вдається і до таких міркувань-висновків: “92 % українців у хліборобстві — працюють фізично, 4—5 % українців у промислі стоять наймитами-робітниками, значить, працюють фізично.

Українці в торгівлі (а їх дуже мало там) так само стоять на нижньому рівні, де фізична праця.

Українці в промислі — ремісники так само на фізичній праці.

Нарешті, невелика групка — 5 % українців працюють розумово (духово), як вільні фахівці — лікарі, адвокати, професори і учителі, письменники і журналісти, урядовці і службовці нижчої ранги.

Це значить, що ціла нація наша складається з *робітників, селян і трудової інтелігенції*, або загалом кажучи, ціла нація є трудова.

Українська нація є лише *частиною* суспільства на Україні, а другі частини цього суспільства є нетрудові класи.

Отже, наша нація зведена до становища *класи* в суспільстві і то *класи трудової*.

Влада — *росіяне, жиди, поляки, румуни, чехи*.

Наука і культ. — *росіяне, поляки, румуни, жиди*.

Промисел — *росіяне, жиди, поляки і ін.*

Торгівля — *росіяне, жиди, поляки і ін.*

Хліборобство — *українці*.

Це є тип національних відносин на Україні.

Що в кожній групі є додатки українців, переважно як фізичної сили, це характеру відносин не міняє. Устрій суспільства на Україні є системою *міжнаціонального поділу суспільної праці*.

Такий у нас суспільний устрій, така суспільна будова, або, як кажуть по-вченому, — *соціальна структура*”¹⁵.

Такий ретельний аналіз співвідношення класового (соціального) і національного аспектів щодо загальної оцінки української нації, окрім суто академічної ваги, мав величезне політичне значення. Він переконливо підтверджував правомірність численних документів 1917—1920 рр., у яких йшлося про надто незначну диференціацію української

нації, про відсутність у ній досить розвинутих експлуататорських класів, про майже суцільний селянський характер українства. І коли виникало питання про те, хто мав прагнути визвольної революції, хто мав одержати з її рук свободу, йшлося про 37 мільйонів селян, 1,5 млн. робітників, а також ремісників і трудову інтелігенцію.

Важливо було з'ясувати й те, від чого й від кого слід було визволятися. Для М. Шаповала, як і для В. Винниченка, П. Христюка, М. Грушевського сумнівів не було (принаймні в теорії): від визиску, гноблення поміщиків і капіталістів.

“А хто на Україні поміщики і буржуазія? Росіяне, поляки, румуни, угорці і по всіх наших землях ще й жида. Отже, чужі нації (а вони в нас клясово панують) акумулюють, скупчують капітал з *української* праці, а цей капітал перепомпоує дорібок українських рук від української нації до чужих націй. Через те з українського дорібку росте на українській землі *чужий капітал*, що визискує Україну не лише економічно, але гнітить політично і впроваджує народ в культурну темноту”¹⁶.

Автор зауважує, що на відміну від розвинутіших націй, де зростання національного капіталу приводить до його використання в інтересах розвитку культури, освіти, науки, серед української нації цього немає. В Україні з народної праці живиться і росте чужий капітал, який захоплює в свої руки міста і владу, розвиває на українській землі чужоземну культуру для підкорення української.

“Тепер ясно, від чого треба визволяти український народ. Від *капіталізму*, а це значить — від поміщиків і буржуазії, що панують на Україні як *соціальні кляси* і разом з тим — *чужі нації*.”

Майже весь український народ — селяне, робітники, трудова інтелігенція — стоїть в ярмі праці, працює на чужий капітал, який з *української праці черпає засоби для більшого поневолення цілої української нації*. Це страшна правда!

Треба її кожному бачити і розуміти”¹⁷.

На цьому автор наголошував не випадково. І в 1917 р., і пізніше соціалістам доводилось полемізувати з політичними суперниками, які відстоювали переваги капіталістичного суспільства для розв'язання завдань національного відродження, національного державотворення. Відповідаючи їм, М. Шаповал писав:

“І як же злочинно проти України орудують оті українські “інтелігенти”, що захищають капіталістичну систему і хочуть будувати українську державу на капіталізмі. Це очевидно тепер: вони хочуть, щоб і далі вся наша нація служила *чужому капіталові*, бо українського капіталу навіть нема. Українські буржуазні інтелігенти мають світогляд, позичений от чужої буржуазії, і тому з сліпою ненавистю орудують проти робітництва і соціалістів, щоб задержати на Україні оту суспільну структуру, яка давить і нищить цілий наш соціально поневолений народ.

На жаль, є навіть такі робітники і селяне, що нічогосінько не тямлять у громадських справах та по-дурному горлають за попами і панами, обороняючи капіталістичний устрій. Цим вони орудують на користь буржуазії і поміщиків, на користь чужого капіталу, у якого вся нація в неволі. Ось до чого неволя і темнота довела наших людей, котрі підтримують наших ворогів, свідомо того ніби не бажаючи”¹⁸.

Ідеологи української революції, безперечно, розуміли, що єдність українства перед лицем інонаціональних сил в 1917 р. існує лише в потенції, навіть швидше — в ідеалі. Однак тогочасні обставини вони вважали досить сприятливими для такого єднання, а саме єднання вкрай необхідним, власне, головною запорукою досягнення визвольної мети.

Так, Голова Центральної Ради постійно переконував, що досягти бажаного — автономії у федеративній Росії — можна лише за умови згуртування всіх українців без класової різниці. До такої мети, говорив він,

“повинні тепер іти спільно й однодушно всі селяни, робітники й пани, які прихильні свободі й добру свого краю і народу українського. Не повинні тепер спорити про те, в чім вони різняться в справі земельній чи іншій, тільки мати перед очима ту спільну політичну справу, яка їх об’єднує — спільну мету нашу. А мета наша: забезпечити свободу, що революція здобула, здобути право своєму народові, у всіх полишаючи *права й меншим-народностям України* (виділено М. Г.), і утворити широку автономію України в федеративній Російській республіці за ухвалою Всеросійських установчих зборів.

До цього йдуть разом усі *українці* (підкреслено нами — В. С.), і з ними повинен іти всякий, хто хоче добра українській землі”¹⁹.

Керманічі української революції пов’язували її переможне завершення значною мірою з психологічною єдністю українського народу. На думку М. Грушевського, тут відігравали вирішальну роль два моменти: багатющий природний потенціал краю, що впливав на формування національного характеру, позначився на сутності національного інтересу, і, зумовлені віковичною боротьбою, спільні національні почуття. З цього приводу М. Грушевський писав: “Ми маємо так багато свого, що нам нема чого зазіхати на чуже. Ми знаємо, що може наш народ, і ми не боїмося, що хтось потягне в нього щось з-під носа, коли українці зможуть розвинути відповідно свої сили і засоби. Наш край великий і багатий, один з найкращих країв на світі, створений для розвитку великої, економічно сильної держави. Український народ повний життєвої сили, енергії, здібний, витривалий, високо здатний до організації, до громадської солідарності. Національні почуття — стільки віків боротьби проти усяких напасників, що наступали на волю і добро України, зв’язали міцно, вхопили національним обручем всі верстви українського громадянства — від панських і буржуазних груп до пролетаріїв. Досить відкрити людині очі на те, хто вона, щоб бути певним в її вірності національній дисципліні. З сею міцною єдністю наш український народ становить велику силу, суцільну глибу, моноліт, якого нема іншого в східній Європі”²⁰.

Українські лідери розраховували на те, що справі української революції можуть принести значну користь представники і інших національностей, що проживали в краї. Надії ґрунтувалися тут передусім на демократичному спрямуванні планованих змін в Україні, на абсолютній відмові від націоналістичної ідеології і практики. Зовсім не в інтересах України було відкидати послуги досвідчених фахівців у різних галузях життя, передусім, в управлінському апараті, промислово-виробничій сфері тільки тому, що вони були не українцями за походженням. За умови свідомої роботи на благо нової України, росіянам, євреям, полякам, представникам інших народів мала виявлятися повна довіра. Це було важливо і з принципового боку тому, що сил свідомого українства було замало для того, щоб швидко здійснити зміну всіх без винятку суспільно значимих функціонерів.

Голова Центральної Ради не раз наголошував: “Ми, навпаки, хочемо затримати на місцях всіх старих корисних, ідейних робітників, ширих прихильників свободи і демократизму, готових принорувитись до потреб нового життя українського народу і цілої України. Коли ми виводимо свідомих українців на провідні місця, то тільки для того, власне, щоб дати новий напрям, нову орієнтацію діяльності цих установ і організацій в умовах визволеного українського життя. Без усякої радості віддаємо ми на се діло наших товаришів, відриваючи від нашої організаційної роботи, і вони приймають сі доручення не як добрий кусок, а як малоприйнятний обов’язок перед даною хвилею.

Потреби української національної роботи — організаційної, літературної й політичної — такі великі тепер, що стараємося відставляти від

неї якнайменше сил, і тому завжди готові залишити кожне місце в руках людини нам співзвучної, суголосної, що стоїть на ґрунті інтересів краю і його людності, признання прав і потреб української більшості, при забезпеченні прав меншостей. Чим більше буде таких певних і суголосних, солідарних з нами людей з неукраїнців, тим легша буде робота українців, і тому вони можуть їх тільки вітати тут, на Україні”²¹.

Звичайно, в 1917 р., у горнілі невщухаючої боротьби ідеологи української революції не оперували такими абсолютними даними, не вдавались до такого ретельного, всебічного аналізу, як це стало можливим для М. Шаповала пізніше, у тиші професорського кабінету. Однак, це, мабуть, було не так уже й важливо, оскільки значною мірою адекватною реальним процесам була уява про загальну картину класово-політичного розмежування в суспільстві України — як основи для висновків про рушійні сили революції, її суперників і ворогів.

Прикладів такого роду можна навести величезну кількість. Так, уже в першому номері “Робітничої газети” М. Ткаченко популярно доводив: “На Україні вся промисловість в руках неукраїнського народу, здебільшого росіян, а працюють там найбільше українські люди, на заводах, фабриках, шахтах, економіях; значить всі багатства, що створює своєю працею український народ, йшли досі на чужу культуру, на чужу освіту, на скріплене становища чужих багатирів”²².

В одному з найґрунтовніших (у розумінні обсягу роз’яснюваного матеріалу) документів українського руху 1917 р. — доповідній записці делегації Української Центральної Ради Тимчасовому уряду і Виконавчому Комітету Ради робітничих та солдатських депутатів теж, як про само собою зрозумілий, безсумнівний для всіх факт, говорилося: “... В даний момент української буржуазії, котра визнає себе такою, на Україні нема. Є окремі особи, невеличкі групи, котрі гуртуються по своїм класовим інтересам коло економічно пануючих класів, але класів, повторяємо, ще нема”²³.

І з такої уяви виходили лідери української революції, розробляючи політичну платформу, готуючи рішення найважливіших форумів, ведучи освітньо-виховну, ідеологічну роботу.

Спеціально на питаннях рушійних сил революції спинився М. Грушевський у відомій праці “На порозі Нової України”. В ній є певні розділи: “Велика Україна”, “Підстави Великої України. Село”, “Місто”, “Державність”, “Армія”, “Нація”. Уже з наведених назв видно, хто для голови Центральної Ради становив стрижень суспільства і історично був покликаний стати основною силою творення нового життя, відроджуваної держави.

М. Грушевський пише: “Головною підставою сеї Великої України ще довго, коли не завжди, буде селянство, і на нім прийдеться її будувати. В довгі часи нашого досвітнього животіння ми все повторяли, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будущина українського відродження і взагалі будущина України. Протягом цілого століття українство і селянство стало ніби синонімами. З того часу, як усі інші верстви зрадили своїй національності, від нього черпавсь весь матеріал для національного будівництва, і на нього покладало воно свої надії. Україна зможе встати тільки тоді, коли встане на ново сеї скинений в безодню пітьми й несвідомості титан, сеї позбавлений зору і сили, обстрижений з своєї політичної й національної свідомості Самсон”²⁴.

Такий підхід для видатного вченого і політика був визначальним і непохитним. “Я глибоко переконаний, — стверджував він, — що в українським життю мають будучність, матимуть вплив, встоють ся тільки ті елементи, які стоятимуть в тіснім і щирім контакті з селянською масою, матимуть її потреби й інтереси на оці й ними орієнтуватимуться. І як підстава української стихії спеціально, і як основа соціальної й

економічної структури нашого краю взагалі селянство зістаєть ся фундаментом, на котрому треба будувати все”²⁵.

М. Грушевський рекомендує не захоплюватись зразками західноєвропейських революцій, “де будувала буржуазія”, а революційні елементи опирались на пролетаріат, не переносити чужих схем на український ґрунт. Адже в Україні склалась зовсім інша соціально-класова структура і наявні тут сили мають відмінні від, так би мовити, “класичних”, характеристики і орієнтації: “Творчої, здорової, роботящої буржуазії у нас не було й нема, те, що зветь ся буржуазією — се переважно паразитарні елементи, викохані протекцією старого режиму, нездібні до творчої праці, — в більшості не творці, а марнувачі економічних засобів нашого краю. Пролетаріат український ще незвичайно слабкий. Пролетаріат місцевий (тут цілком певно М. Грушевський має на увазі інонаціональний пролетаріат України, тобто робітників росіян, поляків, євреїв — В. С.), свідомо зв'язаний з краєм, сильніший від українського, але також в порівнянні з загальною міркою нашого життя він теж не бо зна який і відступає перед чисельною і економічною силою селянства на другий план. Тому революція наша пішла іншими дорогами, ніж на заході, з иньшого боку підійшла до розв'язання соціальної проблеми, і сею наміченою стежкою повинно йти й далі наше соціальне й державне будівництво, маючи своєю підставою інтереси трудового селянства”²⁶.

Щодо пролетарських елементів, жителів міст взагалі, М. Грушевський намагався вибудовувати розважливіші підходи, аніж це виглядало у М. Шаповала. Тут слід було шукати шляхів уникнення конфронтацій, протиборства, діяти обережно, передбачливо. “Хоч вони (міста — В. С.) і не українські по людності, — зазначав Голова Центральної Ради, — і являють ся навіть тепер часто огнищами всяких против-українських настроїв, агітацій, виступів, що підкопують і зривають нашу державність й тим викликають роздраження в українськiм громадянстві, тим не менше, а навпаки, навіть тим більше ми повинні думати про те, як увести в колії нашого життя сі гетерогенні, чужорідні тіла та зв'язати їх з нашим житем, як вигладити й нейтралізувати їх відчуженість і гетерогенність, чужорідність в нашiм житю”²⁷.

М. Грушевський вважав за необхідне “гасити, нейтралізувати всяку обопільну ворожнечу й шукати для даного моменту виходу з усякої колізії можливо безболісного” у стосунках з росіянами, що проживали в Україні. “Тут, як в політиці, треба взагалі уміти чекати, не форсувати справ, котрі вимагають часу, щоб дозріти й розв'язатись самі, самі собою”, — наголошував він. Особливо це стосувалось мовної політики, яку треба було проводити з великим тактом, терпінням “не вносячи не-потрібного роздраження, не обгострюючи відносин гвалтовною українізацією, поступаючи розважно й можливо м'яко в переведенні тих вимог, які дійсно ставляться принципом української державности, становищем української мови як мови державної й т. ин.”²⁸.

Так само голова Центральної Ради розраховував на те, що врахуванням інтересів єврейської національності (за його оцінками, в Україні опинилась четверта частина світового єврейства), забезпеченням її права на національно-культурне самовизначення, нещадним викоріненням антисемітизму “може уставитись тверде порозуміння, міцна солідарність і навіть обопільна приязнь” між українцями і євреями.

Хоч якою складною поставала перспектива українсько-польських стосунків, слід було турбуватися про поширення впливу на польських жителів України демократичних і соціалістичних ідей і на цій базі, на думку М. Грушевського, позбавлятися тягара застарілих неприязних настроїв.

Звичайно, бажаним, очікуваним був і зворотній зв'язок: відмова росіян від ролі поборників єдиної і неподільної Росії в Україні, подолан-

ня євреями “нейтралістських”, в чомусь навіть колоністських настроїв, усвідомлення поляками неминучості і прогресивності здійснюваних в Україні реформ, зокрема в галузі землеволодіння.

Отже, оперуючи по суті тими ж уявами про розстановку класових, політичних, національних сил в Україні, що й М. Шаповал, М. Грушевський бачив іншу перспективу розвитку української революції. І це мало реальне практичне значення, оскільки було ідейно-теоретичним підґрунтям для політики української революції в 1917—1918 рр.

Звичайно, уваги лідерів української революції не проминали й ті недоброзичливі, подекуди й ворожі настрої, які виявлялися серед неукраїнської людності щодо планів і кроків українства на шляху розв'язання завдань національного відродження. М. Грушевський змушений був відзначити: “В здобуванні прав для свого краю і народу нам може вже й не буде допомогти від інших народів, від іншої людності, яка живе на Україні і поза Україною. Вже то вона й показала почасті, а ще більше, мабуть, покаже”²⁹.

І все ж, розрахунок був, передусім, на те, що при послідовному демократизмі з боку українців, при неухильному простованні української революції до розв'язання назрілих соціальних проблем якомога справдливішими засобами врешті вдасться подолати внутрішню роз'єднаність суспільства України.

Піклуючись про консолідацію сил (бази), спираючись на які можна досягти накресленої мети, Голова Центральної Ради доводив: “Ся база може утворитись тільки об'єднанням, щирим і міцним, правдиво-демократичних, а передусім — соціалістичних елементів України, без різниці національності. Коли гасло “єдності революційного фронту України”, проголошене в недавніх дебатах Ц. Ради, було виставлено не для хвилевого ефекту, а серйозно і продумано, в повній свідомості його значіння, то воно може бути дуже цінним початком такого об'єднання.

Треба його тільки широко і сміливо продумати до кінця всієї демократії, і тоді вона прийме за свою всю ту програму твердої солідарності демократії села і демократії міста, твердого об'єднання демократичних груп українських і неукраїнських і укріплення української державності їх силами”³⁰.

Таким чином, для М. Грушевського безкласовість (або ж брак значної класової розвиненості, стратифікації) української нації зумовлювала висновки про обов'язкову необхідність поєднання зусиль різних класів, незалежно від національної ознаки для досягнення стратегічної мети української революції — всеосяжного національного відродження. Українська ж революція уявлялась достоту демократичною, навіть більше — соціалістичною і за змістом і за орієнтаціями та ідеалами.

М. Грушевський ніби застерігав від зазначених вище помилкових підходів М. Шаповала, а головне — тих істориків-дослідників, які з тези “безкласовості” української нації автоматично виводили прагнення лідерів української революції затушовувати наявні класові суперечності в українському суспільстві, об'єднувати експлуатованих з експлуататорами у єдиний національний фронт для боротьби з інонаціональними силами як поза межами України, так і всередині краю. Однак, спрощений варіант “лобового” протистояння соціально-політичних і національних сил не підтверджується ні визначальними теоретико-політичними документами 1917—1918 рр., ні тогочасними письмовими й усними виступами лідерів української революції, ні, врешті, реально здійснюваною політикою.

Щоправда, слід відразу ж застерегти, що абсолютної узгодженості в цьому питанні шукати було б марно. Практично, кожна скільки-небудь непересічна особистість мала тут свою думку, по-своєму доводила правомірність власних поглядів.

Так, наприклад, В. Винниченко у питанні про рушійні сили української революції основний акцент робив на природній єдності української нації, що, на відміну від інших, не встигла "роздертись" антагоністичними суперечностями. Це й створювало об'єктивні переваги для справи національного відродження. Форсування ж з постановкою соціальних лозунгів розглядав до певного часу небажаним, таким, що може розколоти, розбити українство, перешкодити досягненню найважливішої мети. "Нас об'єднує ідея національної організації, — наголошував лідер українських соціал-демократів на II Всеукраїнському військовому з'їзді у червні 1917 р. — Всі ми, усі наші класи повинні об'єднатися в процесі національної революції. У нас немає ще таких класів, які не могли б працювати разом з демократичними масами, і в цьому наше щастя... У нас ще немає капіталістичного класу, бо ми, як нація, ще не сформувались"³¹.

Відмінною була позиція М. Порша, П. Христюка, тих, хто стояв, так би мовити, лівіше В. Винниченка. Вони схильні були більше уваги приділити суперечностям і всередині української нації, і в міжнаціональних стосунках в Україні, послідовніше враховувати інтереси бідніших категорій населення. Ті, хто представляв правий фланг політичного спектра — С. Єфремов, Д. Дорошенко, В. Прокопович та ін., навпаки, пов'язували перспективу українського відродження, української державності із заможнішими елементами українства, а відтак спокійніше, поміркованіше ставилися до таких же елементів і з числа інших націй.

Таким чином, керівним колам українського руху було нелегко, мабуть, навіть неможливо досягти єдності поглядів у питанні про рушіїв революції на досліджуваному історичному відтинку.

Власне, цей факт підтверджується і наявністю відразу кількох українських політичних партій, кожна з яких мала свою власну програму, своє бачення шляхів і методів здійснення революції. Природно, відбивали вони значною мірою і саму структуру українського суспільства, суперечності, що в ньому існували, якоюсь мірою і прагнення до національного згуртування.

Найчисельнішою і найвпливовішою була Українська партія соціалістів-революціонерів. Хоч процес її організаційного оформлення завершився лише на Установчому з'їзді 4—5 квітня 1917 р., партія напрочуд швидко росла, набирала авторитету, ваги в українстві.

Зумовлювалось це кількома факторами, з яких найважливішими були такі. Партія репрезентувала інтереси селян — переважної маси української нації. Діяльність партії не була обтяжена застарілими стереотипами. До її керівництва належали молоді за віком, оптимістично настроєні політики (М. Ковалевський, П. Христюк, М. Шаповал, М. Шраг, М. Чечель та ін.). Їх радикалізм подобався масам, але брак досвіду, інтелігентських сил довго не давав змоги займати домінуюче становище в Центральній Раді, Генеральному Секретаріаті. Саме з УПСР пов'язував політичне майбутнє України М. Грушевський, перейшовши в 1917 р. в ряди українських есерів, хоч це було малозрозумілим для його вчорашніх однопартійців — тупівців.

Програма УПСР, ухвалена II з'їздом (15—19 липня 1917 р.), передбачала "своїм кінцевим завданням перебудову сучасного капіталістичного ладу на лад соціалістичний... З тою метою партія організує українську демократію — робітництво та трудове селянство. Її практичним завданням являється об'єднання всіх шарів працюючого, визискуваного люду для того, щоб вони визнали себе єдиним трудівничим класом, побачили в цьому єднанні запоруку свого класового визволення, і шляхом планомирної організованої боротьби дійшли до соціального перевороту, який тільки забезпечить їм всебічний гармонійний

розвиток духовних і фізичних сил та поведе людство на вищі щаблі поступу”³².

На осінь 1917 р. в УПСР за різними оцінками перебувало від 75 до 350 тис. чоловік, хоч друга цифра вважається дослідниками завищеною, малореальною³³.

Найближчою до українських есерів була Українська соціал-демократична робітничка партія. Беручи свій родовід від Революційної української партії, УСДРП претендувала на роль партії українського робітничого класу. Була вона не дуже численною (за оцінками І. Кураса восени УСДРП нараховувала близько 5 тис. чоловік³⁴). Однак, в рядах українських соціал-демократів, особливо в керівному ядрі, працювало досить багато, порівняно з есерами, досвідчених політиків, талановитих літераторів (В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш, М. Ткаченко, І. Стещенко, В. Садовський, Б. Мартос, І. Мазепа та ін.).

Значно поступаючись чисельно українським есерам в Центральній Раді, українські соціал-демократи з червня 1917 р. до січня 1918 р. домінували в Генеральному Секретаріаті. Керуючись програмою, ухваленою ще в грудні 1905 р., УСДРП провела в 1917 р. конференцію і четвертий з'їзд, рішення яких мали велике значення для теоретичного обґрунтування курсу української революції. Постійно ініціювалось обговорення найважливіших перспективних завдань українського руху в пресі, на різних представницьких форумах тощо. Саме від позиції УСДРП вирішальною мірою залежав ступінь консолідації різних партійних сил, а за ним і соціальних груп української нації. В партії поступово посилювався вплив лівого крила, що призвело до відколу і оформлення у грудні 1917 р. УСДРП (лівих).

Найдосвідченіші теоретичні сили в 1917 р. були зібрані в Українській партії соціалістів-федералістів (С. Єфремов, А. Ніковський, В. Прокопович, Д. Дорошенко, О. Лотоцький, О. Шульгін, О. Саліковський та ін., ще на початку року з ними залишався М. Грушевський). Ця партія продовжила діяльність Товариства українських поступовців (з березня по червень 1917 р. мала офіційну назву — Спілка українських автономістів-федералістів).

Представляла вона передусім інтелігенцію, науковців. Тому була нечисленною (скільки-небудь вірогідних даних про кількість членів партії немає, однак і про діяльність тих, хто не представлений був у її керівництві, теж відомо мало), великого впливу на маси не справляла. Її орієнтація на заможніші верстви нації породжувала певну недовіру до неї з боку УСДРП та УПСР, хоч в багатьох інших питаннях спостерігалася схожість позицій, що й зумовлювали співпрацю в Центральній Раді.

У програмі партії, затвердженій конференцією у вересні 1917 р., досить чітко були сформульовані її ідеали: “Українська Партія соціалістів-федералістів — партія соціалістична, бо в основу свого світогляду і своєї практичної роботи кладе вона інтереси і потреби трудящих мас, їх обороняє, з них виходить, оцінюючи ті чи інші громадські події, ними керується і в програмних заявах, і в тактичних виступах. Національні змагання свої партія єднає з загальнолюдськими ідеалами рівності, волі й братерства, що зможуть справдитися повною мірою тільки тоді, коли настане пора повного розкріпачення праці, коли прийде лад соціалістичний”³⁵.

Виражаючи погляди і інтереси переважною мірою цензових елементів УПСР, звичайно, зі значною осторогою підходила до рухів трудящих, у пропагандистській роботі прагнула переконати українців у шкідливості поспішних, радикальних дій. На цій основі українські соціалісти-федералісти готові були до протиставлення власної нації іншим, особливо — росіянам. Наприклад у редакційній статті “Розрухи і боротьба з ними” “Нова Рада” писала: “Ми ні кришки не помилились, та

і про це свідчать щоденні депешні звістки офіційного Петроградського, агентства, що майже 75 % всіх анархічних розрухів припадає на східню Росію, а тільки яких 25 % на всі інші частини держави, між іншим і українські губернії. Чому це так? Ясно, що розрухів менше там, де більш культурна людність, де зрозуміли волю і її силу не в анархічних виступах, а в найсвятішому її розумінню”³⁶.

Зазначені три партії (УПСР, УСДРП і УПСФ) представляли майже весь спектр українського суспільства (про Українську демократично-хліборобську партію і Українську партію самостійників-соціалістів йтиметься далі). Вони мали цілком зрозумілі особливості, відмінності у певних ціннісних орієнтаціях. Однак, вони мали два спільних моменти принципового, навіть визначального характеру.

По-перше, всі згадані партії твердо заявляли про свою відданість соціалістичному ідеалу.

По-друге, всі три партії були єдині в тому, що Україна має одержати широку національно-територіальну автономію у Російській демократичній федеративній республіці.

Природно, такий збіг у баченні політичної і національної перспективи міг бути досить хорошим фундаментом для об'єднання зусиль всіх трьох українських соціалістичних партій у досягненні спільної мети. Що і спостерігалось в діяльності Центральної Ради, Генерального Секретаріату. Таке об'єднання партійних зусиль могло стати стрижнем і до консолідування сил українства в цілому. В будь-якому разі, на початках революції така перспектива виглядала не лише ймовірною, бажаною, але й закономірною.

¹ Див.: Солдатенко В. Ф. Внесок М. С. Грушевського в концепцію української революції. — Український історичний журнал. — 1996. — № 5. — С. 3—27; Його ж. М. Грушевський та українська революція. — Історія України. — 1996. — № 2—3.

² Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. — Т. I—III — Прага, 1921. — 152 с., 200 с., 160 с.; т. IV — Прага, 1922. — 192 с.; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — 333 с.; Його ж. Соціологія українського відродження. — К., 1994. — 44 с.

³ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1919 (перевидання — К., 1991) — 572 с.; Його ж. На порозі Нової України. Гадки і мрії. — К., 1991. — 120 с.; Його ж. Спомини // Київ. — 1989. — № 8—11.

⁴ Винниченко В. Відродження нації. Ч. I—III. — К. — Відень, 1920 (перевидання — К., 1990). — 348 с.; 330 с.; 542 с.; Його ж. Щоденник // Київ, 1990. — № 9—11; Його ж. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991. — 128 с.; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917—1921. Ч. I. — Прага, 1942. — 212 с.

⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Ч. I—IV. — Львів, 1923 (перевидання — Мюнхен, 1969); Його ж. Історія України. 1917—1923 рр. — Т. I—II. — Ужгород, 1930—1932. — 452 с., 328 с.

⁶ Див.: Липинський В. Хам і Яфет. З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 року. / Львів, 1928. — С. 20; Його ж. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // В'ячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архівів, студії. — Т. 6. Кн. 1. — К. — Філадельфія, 1995. — 470 с.; Псленський Я. Передмова. В'ячеслав Липинський і його “Листи до братів-хліборобів” // Там же. — С. 13; Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття. Програмові і довідкові матеріали. — К., 1993. — С. 129.

⁷ Ленін В. І. Повн. збір. тв. — Т. 30. — С. 51.

⁸ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — С. 6—7.

⁹ Там же. — С. 7.

¹⁰ Там же. — С. 14—15.

¹¹ Там же. — С. 14.

¹² Там же. — С. 16.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же. — С. 17.

¹⁵ Там же. — С. 18.

¹⁶ Там же. — С. 21.

¹⁷ Там же. — С. 22.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — С. 74—75.

²⁰ Його ж. Звідки пішло українство і до чого воно йде. — С. 91.

²¹ Там же. — С. 110.

- 22 Робітнича газета. — 1917. — 30 березня.
 23 Вісти з Української Центральної Ради. — 1917. — № 8. — Травень.
 24 Грушевський М. На порозі Нової України. — С. 36.
 25 Там же. — С. 36—37.
 26 Там же. — С. 37.
 27 Там же. — С. 39.
 28 Там же. — С. 41.
 29 Там же.
 30 Там же. — С. 53.
 31 Робітнича газета. — 1917. — 7 червня.
 32 Цит. за: Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття. Програмові і довідкові матеріали. — К., 1993. — С. 117.
 33 Курас І. Ф. Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мелкобуржуазних партій на Україні. — К., 1978. — С. 131.
 34 Там же. — С. 128.
 35 Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття. — С. 145.
 36 Нова Рада. — 1917. — 20 травня.

(Далі буде)

В. Ф. ВЕРСТЮК (Київ)

Роль і місце Центральної Ради в модерній історії України

Під модерною історією більшість істориків розуміють час від Великої Французької буржуазної революції, тобто два останні століття, впродовж яких відбулися принципові зміни в характері людського суспільства. Вони були позначені невинним поступом модернізаційних процесів, насамперед індустріальним розвитком, становленням капіталістичної системи, виникненням нових суспільних класів. Боротьба цих класів за власні інтереси призвела до зміни старої становой схеми організації суспільства новою динамічною моделлю — нацією. Для націотворчих процесів, в свою чергу, була характерна боротьба за державність та поширення політичних свобод і прав на всіх членів нації, тобто утвердження демократії як форми державного правління. Модерній епосі притаманна тенденція гуманізації суспільства.

Отже, з одного боку, маємо глобальні якісні зміни в історії світової спільноти протягом останніх двох століть, з іншого, — інституцію, яка проіснувала 13 місяців, неодноразово змінювала свій склад, суспільний статус, зробила чимало промахів і помилок, була місцем заповзяті політичної боротьби, зрештою, зійшла з історичної арени завдяки державному перевороту, про підготовку якого знала, але зупинити його навіть не намагалася. Чи правомірне і коректне поєднання двох таких різномасштабних величин: модерної історії та Центральної Ради? Чи є взагалі підстави говорити про роль і місце останньої в модерній історії?

Думається, що при всій слушності зроблених застережень, подібна постановка проблеми є цілком нормальною і науковою, оскільки йдеться насамперед про модерну історію України, в якій Центральна Рада є величиною непересічною.

Шлях до об'єктивного пізнання історії Центральної Ради, на наш погляд, лежить не тільки у вивченні конкретного перебігу та нюансів її діяльності, а й у широкому узагальненні досвіду, в такій постановці проблеми, яка б дозволила наочно переконатися, наскільки ідеї і принципи, закладені в основу політики Центральної Ради, відповідали суспільним ідеям та цінностям модерної доби. Саме така широка постановка проблеми може показати, що чимало з того, що пізніше політиками й істориками ставилося у провину Центральній Раді, було притаманне не лише їй, а випливало або із загальних тенденцій розвитку

світової чи європейської суспільно-політичної думки, або з особливостей розвитку української історії ХІХ — початку ХХ ст.

Нарешті, такий підхід дає можливість не лише вивчити конкретну політичну діяльність Української Центральної Ради 1917—1918 рр., а й прослідкувати її опосередкований вплив на історію України ХХ ст., ще раз проаналізувати, що із засвоєних Центральною Радою модерних суспільних цінностей з її ідейно-політичної спадщини стало елементом української політичної культури чи принаймні сьогодні повторно реалізується, тобто, що актуалізує історію Центральної Ради, робить її більше ніж частиною нашого минулого.

Історикам добре відомо, що характерною особливістю модерного часу було створення націй. Перейти від станової організації до національної набагато простіше було тим спільнотам, які мали державу. Тим же з них, які її не мали, зробити це було значно важче. Вони наче випадали з головного русла історичного розвитку й отримали досить принизливу назву “неісторичних” націй. До таких належали і українці. Перетворення українського етносу в самосвідому культурну й особливу політичну спільноту слід визнати центральною проблемою української історії ХІХ — початку ХХ ст., але навіть напередодні першої світової війни ще важко було говорити про існування такої нації. Тільки 1917 р. рішуче міняє характер новітньої української історії. Загальновизнаною у вітчизняній історіографії є теза про те, що українська нація завершила своє формування у роки революції.

Яким чином відбулося, “розцвіло українське “чудо” 1917 року” (термін І. Лисяка-Рудницького)¹ ми з’ясувати не будемо. Якщо бути відвертими, історики сьогодні ще не готові пояснити цей феномен, але не відзначити особливу роль Центральної Ради в ньому було б несправедливим. Від моменту свого виникнення (7.III.1917 р.) Центральна Рада виступала організатором і лідером українського національно-визвольного руху, який охопив широкі маси народу. Згадаємо перші акції Центральної Ради. Маніфестація у Києві 19 березня 1917 р. зібрала 100 тис. учасників і мала яскравий національно-політичний характер. Всеукраїнський національний конгрес (6—8 квітня 1917 р.) зіібрав у Києві не лише представників корінних українських територій, а й окремих громад-колоній, розкиданих по території Росії. Це і Кубань, і Томськ, і Петроград, і Москва, і Ростов-на-Дону, і Саратов та ін.

Ще ширішою була географія привітань, які надійшли на адресу конгресу. За різними джерелами, в його роботі брали участь від 700 до 1500 делегатів. Навіть російська преса змушена була визнати конгрес “своєрідним українським національним паломництвом”². Однією з активних фігур на конгресі був селянин, якого завжди шпиняли за відсутність національної свідомості. Цікаво, що саме українські селяни першими на ньому виступили з вимогою зняти в сквері навпроти Київського університету пам’ятник Миколі I і на його місці встановити пам’ятник Т. Шевченку.

Справа не обмежилася лише конгресом. За ініціативою Центральної Ради проводилися губернські та повітові національні з’їзди, а також всеукраїнські селянські, військові, робітничі, професійні. Активний діяч української революції, член Центральної Ради М. Шаповал писав: “Ми розгойдали всю Україну з’їздами, зборами, універсалами, маніфестаціями! Організації росли, як гриби після дощу, люд метушився, агітував, організовувався. І так росла наша сила”³.

Історичною заслугою Центральної Ради було те, що вона, на відміну від окремих політичних партій, не захищала інтереси якогось одного класу, а перша публічно і відкрито почала говорити від імені нації та про її потреби. Саме в цьому вбачав головне завдання цього органу М. Грушевський. “Нова Центральна Рада повинна бути центром українського політичного життя, — відзначив він на Всеукраїнському національному

конгресі 8 квітня 1917 р., — вона повинна довершити організацію краю, повинна освідомлювати найширші маси України в політичних завданнях, що тим самим являється і освідомленням національним”⁴.

Центральна Рада не пропускала нагоди апелювати до народу. Можливо в такій політиці був значний елемент популізму, але, оскільки йшлося не про якісь конкретні соціально-економічні рішення, а про мобілізацію й орієнтацію національної свідомості, то така політика мала добрі наслідки. “...Однині самі будемо творити наше життя”⁵, — закликала українців Центральна Рада І Універсалом. Ця проста, доступна для усвідомлення і малим, і старим, і малоосвіченим думка, проголошена у формі історичного документа, виявилася самодостатньою для того, щоб викликати високий порив нації, ще міцніше об’єднати її. Центральна Рада була завалена вітальними телеграмами, резолюціями в її підтримку, на вірність їй заприсягали сільські сходи, з’їзди, військові частини. “Народ бачив, що йому вірять, і сам повірив у себе, — оцінював реакцію мас на І Універсал П. Христюк. — Вітаючи Центральну Раду, народ сам вітав себе, свою відроджену до життя творчу волю. Постановляючи коритись Центральній Раді, народ постановляв коритись самому собі, своїй, в найкращій формі виявленій організованій волі. Присягаючи Центральній Раді, народ присягав сам собі — своїй силі, своєму творчому колективному розумові, своїм робочим рукам, своїм трудовим ідеалам”⁶.

Загалом тема зростання національної свідомості, активності українських мас у 1917 р., їх консолідація навколо Центральної Ради надзвичайно благодатна тема, яка вимагає окремого дослідження. Скажу лише, що співробітниками відділу історії української революції виявлено декілька сот документів, які свідчать про масову підтримку Центральної Ради. Шкода, що ми не можемо скопіювати ці документи в архівах та бібліотеках через відсутність коштів.

Я згадаю лише один документ, віднайдений у архіві В. Бойком. Це — протокол від 15 жовтня 1917 р. сходу селян Гуляй-Поля під головуванням Н. Махна. Поряд з питанням про землю схід розглянув питання про “самовизначення українського народу”, протестував проти рішення Тимчасового уряду поширити владу Генерального секретаріату лише на 5 українських губерній, вимагав “негайного приєднання Катеринославщини, Харківщини, і всіх земель українських до автономної України”, оголосив, що найвищим органом влади в Україні визнає “тільки Центральну Українську Раду і її Генеральний Секретаріат”⁷. Побіжно відзначу, що я все ж глибоко переконаний у невірності, необ’єктивності спроб показувати українську революцію як виключно деструктивне явище, спонтанний селянський бунт, суцільну отаманщину, а Центральну Раду — “дрібною та ізольованою групою націоналістичних інтелектуалів”⁸. Як це зроблено, скажімо, у праці американського професора А. Адамса та робиться сьогодні окремими публіцистами й істориками, що прагнуть вивести на авансцену історії України бунтаря-отамана як виразника національного українського характеру. Те, що українська нація як політична спільнота відбулася 1917 р., красномовно засвідчили підсумкові дані виборів до Всеросійських Установчих зборів. За українські списки голосувало 75 % виборців губерній України. Власне, від 1917 р. українська нація стає і політичною, і культурною реальією, яку ніхто не намагався заперечити. Хіба, що в радянські часи її визначали як українську соціалістичну націю та намагалися зробити частиною нової історичної спільноти — радянського народу.

Невід’ємною складовою частиною формування нації є її державність. Держава засвідчує історичну зрілість нації. І в галузі державотворення ми повинні віддати належне Центральній Раді. Її зусиллями вперше в новітній вітчизняній історії постала українська держава — Українська Народна Республіка.

Центральній Раді знадобилося лише 8 місяців для проголошення УНР у складі федеративної Росії і ще два місяці для того, щоб задекларувати її повну незалежність. В історичній літературі можна зустріти закиди Українській Центральній Раді в тому, що вона надто багато часу згаяла на автономістські ілюзії, а III і IV Універсали проголосила під тиском зовнішніх обставин, збройного повстання у Петрограді та більшовицької інтервенції в Україну. Думається, в таких закидах хоч і є правда та більше бажання зачепити Центральну Раду, принизити значення нею зробленого, ніж об'єктивного аналізу реалій минулого.

Так, Центральна Рада протягом 1917 р. була прихильницею автономії України. Але це гасло нею не було вигадане, воно дісталось їй у спадок від попередніх етапів українського національно-визвольного руху. Ідея автономії користувалася 1917 р. широкою підтримкою мас. І було б некоректним звинувачувати УЦР у тому, що гасла автономії, яких вона дотримувалася, гальмували розвиток українського національно-визвольного руху. Якщо підходити до політики як до мистецтва реального, то ми повинні визнати, що завдяки автономістичній тактиці Центральній Раді вдалося стати в конструктивну опозицію до уряду і не тільки зберегти себе в жорсткій політичній боротьбі, але й домогтися певних урядових поступок.

Реалії 1917 р. були такими, що серед російської політичної еліти не-подільно панувала ідея "единой и неделимой" Росії, українська інтелігенція перебувала під впливом подвійної лояльності, а більшість населення мала невисокий рівень політичної і національної свідомості. За таких умов успіх справи залежав не від радикальності поставленої проблеми — самостійна Україна, — а від того, чи вдасться в масовій свідомості сформувати розуміння необхідності української державності й при цьому не наразитися на удар російської влади і російської революційної демократії. Зверну увагу на характер реакції останньої на українські ініціативи. Вже оголошення про скликання Всеукраїнського національного конгресу викликало з боку російських політиків бурю звинувачень Центральної Ради у сепаратизмі. Ще в значніших масштабах натиск повторився після проголошення I Універсалу. Юридична нарада при Тимчасовому уряді кваліфікувала його "актом відкритого заколоту, який несе небезпеку державній єдності Росії і завдає важкого удару російській демократії"⁹. Петроградська кадетська газета "Речь" 14 червня почала свою передовицю без будь-яких застережень: "Ще одна ланка німецького плану розкладу Росії виконана. "Українська Центральна Рада" оголосила відділення України від Росії". Аналогічним було ставлення й інших російських політичних партій.

І лише постійне нагадування та підкреслювання української стори, що вона діє в межах гасел автономії України у складі федеративної Росії не давало Тимчасовому уряду привід розправитися з Центральною Радою, так як це він зробив з парламентом Фінляндії.

З іншого боку, така тактика давала можливість вести серед українських мас роботу по усвідомленню необхідності власної держави. Мені вже доводилося писати і говорити про те, що автономізм М. Грушевського не був запереченням української державності, а шляхом до неї. Ось що писав голова Центральної Ради 1917 р. у брошурі "Якої ми хочемо автономії і федерації": "Українці хочуть, щоб з українських земель російської держави... була утворена одна область, одна національна територія... *Ся українська територія має бути організована на основах широкого демократичного (нецензованого) громадського самопорядкування, від самого споду ("дрібної земської одиниці"), аж до верху — до українського союму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, розпоряджати(сь) своїми дорогами, доходами, землями і всякими натуральними ба-*

гатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд. Тільки в певних справах, спільних для всієї Російської держави, вона має приймати постанови загального її представництва (федеративної влади. — В. В.), в котрім братимуть участь представники України...”¹⁰.

Отже, як не важко зрозуміти, автономна модель, якої дотримувалася Центральна Рада, і яку пропагував М. Грушевський, мала практично всі державні елементи, ознаки й атрибути: народ, територію, вищий законодавчий орган — сойм, виконавчу та судову владу, законодавство, військо, контроль над ресурсами, економікою, політикою і культурою.

Важливим кроком до державності було створення Генерального секретаріату. Воно перевело справу державності з площини теоретичної та ідейно-пропагандистської в практичну, дозволило українським непрофесійним політикам опанувати принаймні ази державницької роботи. Як показали наступні події, українським урядовцям катастрофічно не вистачало знань і досвіду державної роботи.

Звичайно, існувала велика проблема в можливості реального здійснення автономії. Аналіз ситуації 1917 р. показує, що і російська влада, і російська суспільно-політична думка міцно трималися принципу “единой и неделимой России”. Навіть тоді, коли УЦР пішла на компроміс з Тимчасовим урядом (II Універсал), російська сторона ставила всілякі перешкоди на шляху до впровадження автономії України. Але треба згодитися, що ще менш реалістичним у подібній ситуації виглядала б справа запровадження самостійної України. Зрештою, в українському русі була самостійницька течія. Проте помітних успіхів вона не мала, тоді як Центральна Рада, користуючись поміркованим гаслом автономії, змогла прищепити українським масам ідею державності. В цьому переконує факт широкої народної підтримки III Універсалу. Навіть неукраїнські маси і політичні сили не виявили до факту проголошення Української Народної Республіки прямо висловленого ворожого ставлення.

Автономізм і самостійництво часто інтерпретуються істориками як принципово різні підходи до державницької ідеї. Зокрема, такої думки дотримувався І. Лисяк-Рудницький (див. його есе “Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники”). Думається, що це не зовсім правильний підхід. Треба швидше говорити про різні підходи в досягненні одного й того ж результату — побудови Української держави. Автономізм — це більш поміркована й обережна тактика, але так чи інакше загальна логіка процесу державотворення неминуче привела б до свого правдоподібного завершення — проголошення держави, як це сталося з Центральною Радою 11 січня 1918 р.

Не праві ті дослідники, які вважають, що IV Універсал був наслідком виключно зовнішньополітичної кон'юнктури. Внутрішні потреби державного життя змушували Генеральний секретаріат і Центральну Раду наприкінці 1917 р. думати про власні фінанси, судову систему, армію, адміністративний апарат, зрештою, про Конституцію.

IV Універсал — вершина державотворчої діяльності Центральної Ради. Його квінтесенцію складало одне єдине речення: “Однієї Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу”¹¹. І в цьому сенсі його історичне значення цілком зрозуміле, але цим воно не вичерпується. Проголошення незалежності означало одночасно “кінець московської орієнтації”. М. Грушевський надавав цьому аспекту надзвичайної ваги. “Роздумуючи над сим моментом, — писав він, — я думаю, що марно пролилась кров тисяч розстріляних українських інтелігентів і молодіжи, коли вона принесла чи закріпила духовне визволення нашого народу від найтяжчого й найшкідливішого ярма, яке може бути: добровільно прийнятого духовного чи морального закріпощення. Я скажу різко, але справжніми словами, се духовне холопство, холуйство

раба, котрого так довго били по лиці, що не тільки забили в нім всяку людську гідність, але зробили прихильником неволі й холопства, його апологетом і панегіристом”¹². IV Універсал став морально-публічною перемогою українців над Російською імперією, в складі якої Україна перебувала понад два з половиною століття і розгубила за цей час всі ознаки своєї минулої державності, перетворилася в одну з провінцій, а український народ був зведений до стану “інородців”. Революція показала, що зміна форми влади в Росії із самодержавної на демократичну, а потім і радянську, не привела до вирішення української проблеми. Вирішити її змогло лише створення власної національної держави. Проголошенням IV Універсалу Центральна Рада довела, що українці є державним народом, який має політичну волю і навчився її демонструвати.

Важливою була і перемога, одержана українцями над самими собою. Від кирило-мефодіївців через Драгоманова і до Грушевського український рух розвивався під гаслами федералізму й автономії. В основі цих гасел лежала ідея досягнення паритету між російськими та українськими інтересами. Історія засвідчила, що російська сторона ніколи й не думала над реальним збалансуванням цих інтересів, а українська — ніяк не осмілювалася вийти за межі окресленої парадигми. Догматичне прагнення до єдиного революційного фронту, посилення на спільні інтереси революційної демократії часто були не на користь, а на шкоду українській справі. Можна пригадати як свого часу розкололася Революційна українська партія. Та частина її, яка відірвалася від РУП і пристала до російських меншовиків не відіграла будь-якої самостійної ролі в історії. Навіть 1917 р. містив чимало прикладів, коли українські політичні сили відмовлялися блокуватися між собою і йшли на союз з російськими. В результаті таких блоків українці практично провалили вибори до міських дум. Зрештою, логіка розвитку революції, боротьба за державність привели діячів Центральної Ради до зречення тих ідеалів, на яких вони були виховані.

Після проголошення IV Універсалу автономізм відходить до історії української суспільно-політичної думки, звільняючи назавжди місце в реальному політичному житті ідеї суверенної української держави. Ця ідея стала магістральним гаслом українського руху.

IV Універсал не просто відхилив чужу державність, але й принципи, на яких багато століть будувалася влада в Росії — насилля, терор, диктатура. Ці принципи відразу ж взяли на своє озброєння більшовики. Центральна Рада орієнтувалася на демократичні засади влади. В цьому полягала принципова відмінність обох режимів, неможливість їх мирного співіснування. Не випадково більшовики одного з перших своїх ворогів побачили у Центральній Раді і розгорнули проти неї військову інтервенцію.

Демократичні засади були глибоко притаманні українському руху, вони перепліталися з його народницькою ідеологією. Демократичні представницькі принципи були застосовані при формуванні нового складу УЦР на Всеукраїнському національному конгресі, вони враховували інтереси окремих територій, міст, громад, політичних партій, спілок, установ, соціальних верств. На демократичних основах будувалася робота Центральної Ради, а демократичні принципи знайшли широке застосування в її найважливіших документах, насамперед Статуті про державний устрій, права і вільності України (Конституції УНР), ухваленому Центральною Радою 29 квітня 1918 р. Так, джерелом влади Української Народної Республіки Конституція визнала народ. Своє суверенне право на владу він здійснював через вибрані загальним, рівним, безпосереднім таємним і пропорційним голосуванням усіх громадян Всенародні Збори України.

Ці збори уособлювали вищу законодавчу владу в країні. За формою державного устрою Українська Народна Республіка була парламент-

ською республікою. Найвища посадова особа УНР — голова Всенародних Зборів*, за Конституцією, мав виконувати “всі чинності, зв’язані з представництвом Республіки”¹³.

Влада в УНР, за класичним демократичним принципом, розподілялася на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову. Велика увага приділялася захисту прав людини. Конституція забезпечувала для всіх громадян Української Народної Республіки рівні громадянські та політичні права. Національні меншини — євреї, росіяни, поляки — отримали національно-персональну автономію. В УНР була скасована смертна кара.

Демократичні засади не були викликані кон’юнктурою моменту. Вони, на думку М. Грушевського, повинні були скласти підстави Нової України. “Ті демократичні гасла, які проголошувались нами, не були демагогічними приманами, які тепер мають бути зняті разом з черговими прапорами, — відзначав він. — Ідеї національної згоди й гармонії, які знайшли свій вислів в нашвидку щоправда зложенім і не дуже досконалим національним законі, — звичайно як в таких новім, ще не бувалим ділі, — вони теж не були тільки тактичним маневром провідних українських кругів. Вони повинні ввійти в життя, глибоко залягти в нім, як фундамент, на яким будуватиметься нове життя — і тільки на нім повинно будуватись”¹⁴.

Цікаве зізнання щодо демократизму Центральної Ради, її провідних діячів зробив у “Відродженні нації” В. Винниченко: “Ми, всі українські керуючі партії, були не соціалістами, а тільки демократами, республіканцями й національними революціонерами”¹⁵. З погляду В. Винниченка, який на час написання книги перейшов на позиції націонал-комунізму, це був великий недолік. Виходячи із сьогодення, коли суперечка між комунізмом і демократією завершена, зроблене В. Винниченком застереження набуло зовсім іншого сенсу. Демократія робить Центральну Раду співзвучною модерній добі, сучасному моментові.

Розмірковуючи над місцем і роллю Центральної Ради в модерній історії України, історик не має права оминати її численні помилки, прорахунки, невдачі. Власне, з цього приводу висловлювався не один автор. Спромігшись заманіфестувати самостійність України, діячі Центральної Ради виявилися не готовими до реального державного будівництва. Українська еліта, яка складалася переважно з письменників, журналістів, учених, студентів, не мала достатнього досвіду і навичок державної роботи. В своїй більшості вона сповідувала народницьку, а не державницьку ідеологію. Для діячів Центральної Ради влада, держава були швидше засобами, ніж самодостатньою метою. Як і ідея автономії, народництво домінувало в українській суспільно-політичній думці XIX — початку XX ст., а державницька ідея знаходилась у зародковому стані. Певно, це було характерною ознакою незрілості української нації. Проте це не була якась українська унікальна риса, ці ж вади були характерні для багатьох “селянських” народів Центральної та Східної Європи. Центральна Рада виявилася не готовою до боротьби за владу будь-якою ціною і проти такої сили як більшовики. Останні протягом довгих років готувалися до захоплення влади в країні. Їх лідери розробили відповідну теорію та ідеологію, і на практиці вони виявилися добрими організаторами: підготували і провели повстання у Петрограді, а в найближчі дні і тижні після захоплення влади у Петрограді завдали ряд превентивних ударів по вірогідних противниках, ліквідували опозиційну їм пресу, розігнали Установчі Збори, вели активну пропаганду громадянської війни зі своїми політичними опонентами, яких оголосили контрреволюційними і буржуазними.

Центральна Рада не знайшла ефективних контрбільшовицьких аргументів, за винятком запрошення німців в Україну. Прихід чужинецьких військ хоч і позбавив Україну від більшовиків, проте підірвав довір’я до

Центральної Ради серед незаможних верств. Серед заможних довіра була підірвана утопічним соціально-економічним законодавством Центральної Ради, насамперед спробами вирішити аграрну проблему шляхом соціалізації землі, ліквідацією приватної власності на землю. Загалом діяльність Центральної Ради засвідчила ще раз, яким складним, болючим і суперечливим є процес становлення нової держави, яка величезна кількість чинників бере в ньому участь, неточна оцінка будь-якого з них може мати непоправний результат.

Діяльність Центральної Ради виявилася короткою, але вельми повчальною. Вона не належить якійсь одній політичній течії чи двом-трьом партіям соціалістичного гатунку. Це — велике надбання української історії, з яким насамперед пов'язуються такі глобальні процеси, як консолідація нації, відродження у свідомості народу свого державницького покликання, зрештою, відновлення української державності, надання національній державі гуманних демократичних принципів. Саме Центральна Рада ініціювала закріплення за українською мовою статусу державної, затвердження національного гімну, прапора, герба, грошової одиниці, обітниць державного службовця¹. Історія Української Народної Республіки, як і її творця — Центральної Ради — виявилася не такою успішною, як би хотілось. Але відзначу, поставши в жорсткій ситуації перед проблемою вибору між політичними принципами і подальшим існуванням, Українська Центральна Рада вибрала принципи і зійшла з політичної арени. Особисто мені цей вибір імponує. Велике бачиться з відстані і, можливо, сьогодні ми, нарешті, підходимо до об'єктивного розуміння ролі і місця Центральної Ради в нашій сучасній історії. "Ми жили недаремно, наш час не проходив безслідно", — так лаконічно і дуже скромно визначив історичну місію ЦР її лідер М. Грушевський.

Сьогодні роль і значення Центральної Ради бачиться куди вагомніше і масштабніше. Саме завдяки Центральній Раді всесвітні, зокрема європейські, модерні суспільно-політичні цінності були висаджені в національний ґрунт, поєднані з українськими реаліями. Це поєднання не дало швидких і бажаних плодів, проте воно не могло не позначитися на подальшому розвитку історії України ХХ ст. Створення УСРР було серйозною поступкою більшовиків українцям. Вона була зроблена не толерантно і добровільно, а під тиском політичних сил, які відстоювали українську державність і були приведені в дію Центральною Радою. Ідея Української Народної Республіки активно підтримувалася українською політичною еміграцією та діаспорою. Вона завжди виступала як одна з альтернатив тоталітарному радянському режимові. Не випадкове і те, що в останні п'ять років існування незалежної Української держави до досвіду УНР та Центральної Ради звертаються не лише історики, а й політики.

¹ Лисак - Рудницький І. Роль України в новітній історії // Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 162.

² Киевская мысль. — 1917. — 7 апр.

³ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 247.

⁴ Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 59.

⁵ Там же. — С. 104.

⁶ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр. — Відень, 1921. — Т. 1. — С. 76.

⁷ Державний архів Російської Федерації, ф. 1779, оп. 1, спр. 296, арк. 56, 56 зв.

⁸ Цит. за: Лисак - Рудницький І. Назв. праця. — С. 162.

⁹ Революционное движение в России в мае — июне 1917 г. Июньская демонстрация. — М., 1959. — С. 254—255.

¹⁰ Грушевський М. Якої ми хочемо автономії й федерації // Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 125—126.

¹¹ Вісник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. — 1918. — 13 січ.

¹² Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії // Там же. — С. 138—139.

В цьому контексті звернемо увагу на неспроможність сьогодні досить поширеного іменування М. Грушевського першим президентом Української Народної Республіки. По-перше, Конституція УНР не передбачала такої посади. По-друге, у звітах про засідання Центральної Ради 29 квітня 1918 р. нічого не говориться про вибори М. Грушевського президентом. По-третє, знаючи моральні принципи голови Центральної Ради, неможливо уявити, щоб він — один з авторів Конституції — в перший же день її схвалення вдався до грубого порушення Основного закону. Думається, М. Грушевському більше б імпонувала слава батька Конституції УНР, ніж сумнівне з юридично-правового боку президентство.

¹³ Конституційні акти України 1917—1920 рр.: невідомі конституції України. — К., 1992. — С. 74.

¹⁴ Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії // Там же. — С. 159.

¹⁵ Винниченко В. Відродження нації. (Історія української революції марець 1917 р. — грудень 1919 р.) — К. — Відень, 1920. — Ч. II. — С. 89.

Обігнися була розроблена Міністерством внутрішніх справ 1918 р. Оскільки її текст маловідомий, наводимо його повністю: "Я, нижчепідписаний, даю цю прилюдну урочисту обігницю, що буду вірно служити Українській Народній Республіці та її Верховній Владі, покладені на мене Правительством обов'язки служби буду виконувати з повним напруженням сил, чесно і сумлінно, керуючись лише благом Народу і Республіки та Законами її, не жалюючи життя для своєї Батьківщини, всяку довірену мені по службі таємницю бережитиму; державне майно оберігатиму і на свою користь нічого проти служби й обігниси не робитиму". (Науково-довідкова бібліотека Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України. Фонд листівок, № 13864).

В. М. БОЙКО (Чернігів)

Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р.

Протягом 1917 р. в Україні відбулося декілька виборчих кампаній. Міські вибори, що проводилися згідно з постановою Тимчасового уряду від 15 квітня, передували всім іншим і стали першими демократичними виборами на теренах Російської держави, у складі якої перебувала Україна. Вже ця обставина робить їх унікальними. Крім того, міські вибори відіграли роль своєрідної технічної підготовки для населення гігантської країни, яке в абсолютній своїй масі не тільки не вміло за допомогою демократичних інституцій впливати на владу, а навіть не знало, як голосувати. Вибори, які проводилися за пропорційною системою, були своєрідним соціологічним опитуванням. Щодо його якості, правда, були великі сумніви у сучасників. Серед численних листів до О. Ф. Керенського є лист В. Д. Імшенецького, який зазначав: "Адже помилки, обман виявляться і прийде розчарування і контрреволюція. Надаючи виборам значення показника, ви можете і помилитися"¹. Справді, серйозні порушення виборчого законодавства, а головне, сама динаміка розвитку ситуації в країні не дозволяють зробити за підсумками виборів однозначних висновків про вплив тих чи інших партій.

Для України міські вибори стали першою серйозною перевіркою українського руху на здатність конкурувати з російськими партіями. В умовах, коли відбувалося встановлення реальної державної влади Української Центральної Ради, українським партіям було вкрай необхідно зайняти міцні позиції в думках, забезпечивши підтримку діям УЦР на місцях.

Попередні дослідники радянської доби (І. Курас, Ю. Терещенко, В. Крижанівський)² зробили однозначний висновок про слабкість українських партій в містах. Це узагальнення ґрунтувалося головним чином на підрахунках Ю. Терещенка по 67 містах, згідно з якими за українські партії і блоки проголосувало 7,6 % виборців, в тому числі за списки Української соціал-демократичної робітничої партії і Української

партії соціалістів-революціонерів — 6,5 %, за Українську партію соціалістів-федералістів — 1,1 %³. Новітній дослідник О. Мельник вважає ці результати певним успіхом, на відміну від попередників. Не маючи на меті піддавати сумніву висновок останніх, треба зазначити, що в їх оцінці слабо враховані регіональні особливості, не було зроблено спроби порівняти досягнення українських партій в різних за розмірами містах. Крім того, до цього часу, як правило, не враховувалися позапартійні українські списки, що, на наш погляд, не є правильним: маніфестація свого українства в умовах 1917 р. вже була ознакою партійності. Не враховувалися голоси, що були подані за українські партії в разі їх вступу в блок з російськими. Запропонована стаття ґрунтується на даних виборів по 105 містах і містечках України. Досліджуються лише питання блокової тактики українських партій та їх досягнення за результатами кампанії.

Успіх партій на виборах значною мірою залежав від визначення союзників. Для українських партій на той час існували дві принципові можливості: тактика єдиного національного блоку на базі вимоги надання Україні національно-територіальної автономії, федеративної перебування Росії та українізації деяких сфер міського життя або угода з близькими за ідеологією російськими партіями. Перехідне положення займала тактика українського соціалістичного блоку.

Позиція УЦР щодо можливості безпосередньої її участі в міських виборах фактично визначилася 3 травня. В той день І. Чопівський доповідав на комітеті УЦР про утворення в Києві бюро у справі виборів до міської думи і просив “справу проводити під прапором Центральної ради”⁴. Однак підтримки у керманічів УЦР доповідач не отримав. М. Грушевський та В. Винниченко заявили, що “Центральна рада як парламент не може накладати марку і брати на себе ініціативу в цій справі. Цим повинна зайнятися міська українська рада”⁵. Можна зрозуміти їх: Центральна Рада дійсно перебувала на шляху трансформації з суто українського представницького органу в установу парламентського типу. А тому безпосереднє керівництво українськими організаціями під час виборів виглядало б більш ніж дивним. У даному випадку маємо зіткнення двох підходів до розуміння ролі УЦР. Жодного разу ні комітет УЦР, ні вона сама не поверталися до справи міських виборів. Не можна сказати, щоб вибори УЦР не цікавили: інформаційне бюро збирало дані про хід кампанії, постійно вимагало від інструкторів на місцях займатися муніципальними справами, багато хто з відомих діячів УЦР безпосередньо брав участь у виборах. І все ж таки рішення УЦР мало, певною мірою, негативні наслідки: відчувалася відсутність загальноукраїнського координуючого центру.

Не можна сказати, щоб провідні українські партії зайняли чітку позицію в блоковій політиці. Квітнева конференція УСДРП спеціально питання про міські вибори не розглядала. Але резолюція про об’єднання з РСДРП, відкинувши можливість самого об’єднання, наголошувала на необхідності порозуміння як з окремими есдеківськими фракціями (більшовиками і меншовиками), так і з іншими соціалістичними групами на базі визнання ними національної програми взагалі і українських вимог зокрема. Водночас резолюція про блоки під час виборів до Установчих зборів не виключала можливості підтримки “кандидатів тих соціалістичних і буржуазних груп, які, поруч з загальнодемократичними, визнають національну програму і тактику УСДРП”⁶. Отже, на початку квітня визнавалася можливість блоку з українськими лібералами. Вочевидь, потрібна була деталізація стосовно міських виборів. Однак IV з’їзд партії був скликаний 30 вересня, коли кампанія вже закінчилася⁷. На початку вересня конференція УСДРП в Катеринославі висловилася за необхідність скликання всеукраїнського з’їзду фракцій УСДРП в органах місцевого самоврядування, керівництво партії

погодилося.⁸ В принципі, за такої ситуації роль координатора повинний був взяти на себе ЦК. У другій половині червня бюро ЦК УСДРП розповсюдило анкету для з'ясування стану справ своїх філій на місцях. На двадцятому, останньому, місці стояло питання про міські вибори.⁹ Факт, на наш погляд, досить красномовний.

Не набагато кращим було становище в УПСР. Партія, що тільки-но заявила про своє існування, відразу зіткнулася з внутрішнім розколом на ліво- і правобережців. Питання, пов'язані з улагодженням внутрішнього конфлікту, відсунули на другий план всі інші, часом дуже важливі. Так, ні червнева конференція, ні I і II з'їзди партії спеціально тактику в муніципальній кампанії не розглядали.¹⁰ Щоправда, на конференції виникла полеміка між прибічниками спілки з російськими партіями і, відповідно, рішучого розриву з лібералами (Л. Ковальов) та тими, хто вважав таку спілку сумнівною внаслідок ворожого ставлення росіян до українського руху (М. Шраг).¹¹ В підсумку конференція прийняла резолюцію, в якій, зокрема, зазначалося, що в питаннях здобуття національно-територіальної автономії України "УПСР повинна ввійти в блок з УСДРП та в порозуміння з соціалістичними партіями на Україні, щоб вони не йшли всупереч національним домаганням УПСР"¹². Резолюція старанно обходила питання взаємовідносин з правими українськими партіями. В той же час лівобережці на власній крайовій конференції виступили за рішуче відмежування від українських лібералів, "не допускаючи жодних блоків та спільних виступів з ними"¹³ як з представниками буржуазних партій. Врешті-решт ні блокове, ні будь-яке інше питання не зруйнували в 1917 р. єдності УПСР, однак вже сама наявність внутрішнього розколу робила можливими неузгоджені дії різних філій УПСР під час міських виборів. Додамо до цього, що, на думку М. Ковалевського, партія виняткову увагу приділяла селу, майже не звертаючи уваги на місто.¹⁴

УПСФ, як і попередньо розглянуті партії, окремо питання про блок під час муніципальної кампанії не розглядала. Опосередковано на червневій конференції це зробили О. Шульгин та С. Єфремов. За словами О. Шульгина, "є у житті людському основа етична, національна та інші, котрі дають змогу стати понад класовою ворожнечею"¹⁵. Нібито безпосереднє запрошення до утворення національного блоку, однак не все так просто. В доповіді С. Єфремова "Загальнополітична тактика" знаходимо побоювання "захватницьких тенденцій, які кінець кінцем можуть розбити українські сили"¹⁶ — явний закид в бік українських соціалістів. УПСФ, на думку С. Єфремова, піде разом з "партіями, групами і націями, що ставлять ті самі завдання й простують до тих же ідеалів..."¹⁷. Залишалось незрозумілим, чи відповідають цьому критерію українські соціалісти, чи їх революційність і класовість робили блок з ними неможливим. Взагалі, не названа жодна партія як потенційний союзник українських лібералів. Можемо лише стверджувати, що ідеологічні засади УПСФ та тупівські традиції робили есефів природними прибічниками об'єднання на міських виборах всіх українських сил.

Наведені підходи провідних українських партій до утворення національного блоку на виборах робили перспективу останнього дуже проблематичною. УСДРП і УПСР в умовах загального захоплення соціалістичною фразою необхідно було довести свою ідейну чистоту. А це вимагало розриву з лібералами, нехай і лівого гатунку в особі УПСФ. Не було повної ясності і у відносинах УСДРП і УПСР. Хоч остання і висунула гасло блоку з УСДРП, однак терміну "український соціалістичний блок" ніде в рішеннях вищих органів обох партій не зустрінемо. Натомість українські соціалісти бажаною для себе вважали угоду з російськими за умови задоволення останніми українських національних вимог. Зрив такої домовленості відкривав перспективу утворення

українського соціалістичного блоку. Підсумовуючи сказане, мусимо визнати, що єдиної блокової тактики українські партії напередодні муніципальних виборів не виробили.

Рішення керівних органів партій мають універсальний характер, вони не можуть враховувати всіх обставин їх втілення в життя. Тому звернемося до розгляду стану справ на місцях.

Як правило, на першому етапі кампанії українські ліберали за допомогою міських українських рад чи подібних об'єднуючих організацій пропонували утворити національний блок. Так, в Києві 29 квітня товариство "Праця" заклиало представників всіх українських організацій на мітинг у Педагогічний музей для вирішення передвиборчих питань¹⁸. На цих зборах було обрано бюро (або комісію) у справах виборів у складі І. Чопівського, П. Пожарського, М. Стасюка, О. Плюща, М. Орла, С. Драгоманова¹⁹. В комісію увійшли представники різних політичних напрямків, але провідну роль відігравали ліберали. Збори доручили комісії порозумітися у справі міських виборів з УЦР та провести вибори до міської української ради, яка повинна була об'єднати всі українські партії і організації на міських виборах²⁰.

В Одесі спробу створити національний блок зробив комітет на чолі з С. Шелухіним, що об'єднав практично всі українські організації міста²¹. На своєму засіданні 30 травня комітет зобов'язав всі українські організації і партії міста, що входили до його складу, підготувати список кандидатів для утворення з них спільного списку²².

В Полтаві філія Української радикально-демократичної партії зробила спробу утворити національний блок, спираючись на раду поступових українських партій²³, в Херсоні ліберали намагались зробити центром передвиборчого об'єднання "Українську хату"²⁴, в Вінниці — Союз подільських українців²⁵, в Чернігові — Союз автономістів-федералістів²⁶, в Черкасах — товариство "Праця"²⁷. Подібні спроби мали місце і в інших містах, але результат був, здебільшого, негативний. Справа в тому, що значна частина українських соціалістів вважала для себе спілку з лібералами неприродною.

Так, згідно з доповіддю Л. Чикаленка, київський комітет УСДРП погодився взяти участь у міській українській раді. Однак на партзборах 30 травня йому опонував М. Порш. На думку останнього, українські есдеки ні в якому разі не повинні були брати участь у названій організації, бо це означало національно-політичне блокування, тоді як УСДРП мала вести класову роботу. Врешті-решт збори прийняли компромісну пропозицію В. Винниченка: делегатів до ради надіслати, але розглядати її як об'єднання організованого українського громадянства, а не як блок на виборах²⁸.

В Одесі національний блок був розколотий через вимогу філій УСДРП і УПСР виключити з переліку кандидатів УПСФ неосоціалістів, тоді як остання наполягала на включенні рядових непартійних українців²⁹. В Херсоні філії українських соціалістів не влаштував безпартійний та національно-культурний характер "Української хати" як можливого виборчого об'єднання³⁰. В Полтаві українські соціалісти відмовилися від створення національного блоку, мотивуючи це необхідністю єднання за класовим принципом, тобто з російськими і єврейськими соціалістами³¹. В Катеринославі радикал-демократи не могли розраховувати на блок з УСДРП через свою неосоціалістичність³². В Харкові українські ліберали у відповідь на пропозицію створити організаційний комітет, який повинен був об'єднати всі українські організації міста, почули, що українська соціал-демократія "не хоче йти за невеликою купкою буржуїв"³³. Більше того, наприкінці квітня місцева філія УСДРП за порадою ЦК вирішила бойкотувати ліберальну газету "Рідне слово", звинувативши її у боротьбі з соціалізмом³⁴.

Ясна річ, що за таких умов про створення національного блоку не могло бути і мови. У Вінниці на початку муніципальної кампанії місцевий український соціаліст пояснював необхідність утворення партосередків УСДРП і УПСР так: "Український рух настільки поширився, що обмежуватись загальними лозунгами не можна", "крім того треба було одмежувати себе од буржуазних елементів, які всю увагу звертали лише на національний рух, а соціальним питанням надавали мало значення або трактували їх в дусі кадетів"³⁵. В Ромнах на партзборах УСДРП 6 червня перемогла позиція, відповідно до якої партія повинна була вступити в блок з соціалістичними партіями, "а ні в якому разі з буржуазними, хоча б і українськими"³⁶. Аналогічне рішення філія УПСР прийняла в Лубнах³⁷. В Черкасах український соціалістичний блок відмовив лібералам в праві ввійти до свого списку, звинувативши у несоціалістичності і буржуазності³⁸.

Однак не можна казати, що взагалі тактика національного блоку зазнала поразки. Наприклад, відомо про існування подібного списку в Севастополі (отримав 3 місця в думі — 4,22 %) ³⁹. В Житомирі був створений список "української групи" на чолі з есефом Ф. Кравченком (отримав 2102 голоси — 8,2 %) ⁴⁰. Щоправда, паралельно деякі українські соціалісти балотувалися по списках відповідних російських партій, але блоком це назвати важко ⁴¹.

Вдалося уникнути розколу українського руху на муніципальних виборах у Чернігові. Місцева громада автономістів-федералістів досить довгий час об'єднувала всі українські сили міста. Український есер В. Елланський зазначав на зборах громади 30 квітня: "Коли народові погрожує якийсь ворог, коли є спільна мета, то всі партії об'єднуються під одним гаслом..."⁴². За свідченням більшовика М. Мурінсона (квітень), "існують (в місті) українські соціал-демократи, які працюють, однак, разом з українською буржуазією"⁴³. Такий підхід зробив можливою мобілізацію всіх українських організацій міста навколо списку на чолі з відомим українським діячем, одним з засновників УПСФ І. Шрагом. Українців підтримали товариство поляків і спілка службовців державних і громадських установ⁴⁴. Інструктор УЦР заявив, що до блоку "входили кандидати з чорносотенним минулим"⁴⁵. Звичайно, ні про яке чорносотенство мова в дійсності не йшла, просто список вийшов явно несоціалістичним. Він отримав 3345 голосів — 27 %, відносну більшість, приблизно стільки ж було в місті етнічних українців⁴⁶. Великою мірою, як пояснювала місцева соціалістична преса, цей успіх треба віднести на рахунок І. Шрага: "Це ім'я настільки популярно в місті, що досить було чернігівському обивателю... повідомити, що в списку на першому місці І. Шраг, як цей обиватель охоче виявив готовність голосувати за національний блок"⁴⁷.

В Ніжині місцева "Просвіта", рада якої була обрана на зборах всіх українців міста⁴⁸, склала список з військовим товариством ім. П. Полуботка, який отримав 1063 голоси — 13 % ⁴⁹. В Лохвиці у списку "Просвіти" домінували українські есери, але складений він був не за партійною ознакою, а на ґрунті "українізації і демократизації"⁵⁰. За нього проголосувало 2034 виборці — 58 % ⁵¹. В Лубнах у списку української робітничої громади домінували ліберали, але серед кандидатів зустрічаємо і прізвища членів УСДРП⁵². Блок отримав 1776 голосів — 26,6 % ⁵³. Бундівський інструктор А. Жук свідчив: "Задовго до виборів їх результат був для нас зрозумілим: так як було достеменно відомо, що міщанство піде за списком "Української Робітничої Громади", яка з перших днів передвиборчої боротьби зайняла яскраво шовіністичну позицію"⁵⁴. Залишимо на совісті свідка "шовінізм", для нас же це визнання того, наскільки глибоко пустив коріння український рух в Лубнах. В Умані був створений список української соціалістично-демок-

ратичної громади. За повідомленням інструктора УЦР, "українські партії з другими не входили в блок позаяк неукраїнські соціалісти вороже ставляться до українського руху. Український список містить в собі представників соціалістичних і демократичних партій"⁵⁵. За нього проголосували 2464 виборці — 17,7 %⁵⁶.

Взагалі, для повітових містечок, особливо на Полтавщині, Київщині, півдні Чернігівщини, Волині, характерна наявність надпартійних українських списків. Так, можна навести блок українських соціалістів і трудівників в Золотоноші — 1842 голоси — 39 %⁵⁷, український безпартійний список у Миргороді — 3397 — 68 %⁵⁸, український народно-демократичний (на чолі з колоритною постаттю Г. Хрустальова-Носаря) в Переяславі — 3383 — 61 %⁵⁹, української громади в Кролевіці — 276 — 6,8 %⁶⁰, безпартійний український блок у Сквирі — 14 місць у думі — 35 %⁶¹, список української ради в Ізяславлі — 1312 голосів — 38 %⁶², виборців-українців у Новограді-Волинському — 1264 — 22 %⁶³, української громади в Керчі — 3 місця — 4,4 %⁶⁴ тощо. Крім того, в деяких містах діяли списки такого типу: громадян української групи в Звенигородці — 1607 голосів — 43 %⁶⁵, трудовиків-українців — мешканців окраїн в Глухові — 1621 — 33,5 %⁶⁶, українців окраїн міста в Прилуках — 1446 — 9,1 %⁶⁷ і подібних, для яких національний прапор був, здебільшого, засобом підвищення своєї популярності. Проте це явище було знаменним.

Досить часто, хоч і не завжди, перемога списків, що склалися під національними гаслами і об'єднували прихильників різних напрямків в українському русі, були просто приголомшуючою. Але ж мова йшла, переважно, про повітові міста, які мало чим відрізнялися від великих сіл, тому природно, що українська стихія виявила тут себе з найбільшою силою. Процес партидиференціації в них не зайшов так далеко, щоб розколоти український рух. 34 подібних надпартійних чи безпартійних українських списки було утворено по 105 досліджених містах України, вони отримали 37002 голоси — 3,05 %.

В більших містах політична боротьба на виборах точилася переважно між партійними списками. Українські соціалісти, відмовившись в абсолютній більшості значних міст України від створення національного блоку, мали альтернативу: виступати самостійно або у блоці з близькими за ідеологією російськими партіями. В Києві 13 червня між УСДРП і УПСР була досягнута попередня домовленість про спільний виступ на виборах, але остаточно питання не було вирішене до 30 червня⁶⁸. Водночас 16 червня збори УСДРП розглядали можливість блоку з російськими партіями⁶⁹, однак саме в середині червня, як відомо, російська соціалістична преса розгорнула шалену антиукраїнську кампанію з приводу проголошення І Універсалу, нічим не поступаючись в цьому питанні "Киевлянину". За таких обставин угода з російськими партіями стала неможливою. В Києві був створений український соціалістичний блок у складі УСДРП і УПСР при домінуванні першої. Список очолив В. Винниченко, до його складу входили С. Драгоманов, Д. Антонович, Л. Чикаленко, О. Овдієнко та інші відомі діячі⁷⁰. Він отримав 35603 голоси — 20,3 %⁷¹.

На нашу думку, серйозно не стояло питання про блок з російськими партіями і у одеських українських есдеків. Їх представники скаржилися на заборону з боку місцевої ради робітничих і солдатських депутатів збирати кошти до національного фонду, на відмову з боку одеської ради дати гроші делегатам на І Всеукраїнський робітничий з'їзд, на недопущення міліцією українських агітаторів, треба думати, не без впливу ради⁷² і таке інше. 14 червня збори УСДРП постановили не здавати кошти на передвиборчу кампанію російських есерів і есдеків, що їх мала зібрати адміністрація заводів⁷³. Тим самим питання про можливість

об'єднання з російськими соціалістами було фактично вирішено негативно. В Одесі УСДРП і УПСР утворили український соціалістичний блок на чолі з М. Гордієвським. У списку фігурували прізвища В. Чехівського, В. Голубовича⁷⁴. Блок програв вибори — 7764 голоси — 3,8 %⁷⁵.

В інших містах (мабуть, в переважній більшості) рішення про самостійний виступ не було для українських соціалістів очевидним з початку кампанії. В Катеринославі 14 травня збори УСДРП висловилися за блок з усіма соціалістичними організаціями на умовах рівності⁷⁶. Однак незгода між російськими соціалістами змусила українських еседеків прийняти рішення про вступ у блок з тими соціалістичними організаціями, “з якими це об'єднання для нашої партії буде корисним з усіх боків”⁷⁷. На практиці велися переговори з більшовиками і меншовиками. Перші навіть принципово не заперечували проти можливості блоку, однак за умови, що УСДРП не входить до УЦР та не збирається об'єднуватися на міських виборах з есерами⁷⁸. Отже, фактично угода з РСДРП(б) була неможливою. Переговори з меншовиками просунулися значно далі, і 4 червня комітет УСДРП намітив 26 кандидатів до еседеківського блоку⁷⁹. Однак в наступні дні всю російську громадськість захлюснула антиукраїнська істерія з приводу проголошення I Універсалу. Вирази з боку російських соціалістів типу “дрібно-міщанська шовіністична каламуть” були не найміцнішими⁸⁰. За таких обставин УСДРП фактично зірвала блок з меншовиками, висунувши заздалегідь неприйнятну для меншовиків умову: надати перше місце українському еседеку або бундівцю⁸¹. Таким чином, в результаті всіх передвиборчих маневрів постав самостійний список на чолі з Г. Воробйовим (до речі, по списку балотувався І. Мазепа)⁸². На жаль, невідомо, з яких причин в Катеринославі УПСР виступила окремо (список очолив професор гірничого інституту М. Федорів), а не блокувалася з УСДРП. Можливо лише припустити, що через брак часу, втраченого на переговори з ПСР. За результатами виборів список УСДРП отримав 3381 голос — 4,6 %, УПСР — 756 — 1 %⁸³. І. Мазепа розцінив цей показник як несподіваний успіх⁸⁴.

Схожа ситуація мала місце в Харкові. В середині травня на передвиборчих зборах соціал-демократичних комітетів міста представник УСДРП заявив, що його партія не має ніяких підстав для висунення окремого списку на міських виборах, якщо інші еседеки визнають необхідність українізації Харкова. В наступні дні така позиція зберігалася⁸⁵. Однак пояснити російським інтернаціоналістам, що Харків — то частина України, виявилось марною справою. Наприкінці травня вже сам виступ українського еседека І. Петренка рідною мовою, не кажучи вже про вимоги, викликав обурення посланців еседеківських комітетів міста. У відповідь філія УСДРП заявила, що піде на вибори самостійно⁸⁶. Список очолив М. Лобода, за нього проголосувало 1437 виборців — 1,8 %⁸⁷. Ймовірно, що за умови утворення українського соціалістичного блоку результат міг бути іншим, тим більше, що передумови для такого об'єднання існували: в середині квітня УСДРП і УПСР вирішили проводити спільні акції, обмінятися представниками при міськкоммах⁸⁸. Але блок не відбувся. Причина — як в тривалих спробах УСДРП увійти до еседеківського блоку, так і в тісному зв'язку між українськими і російськими есерами в Харкові. Обидві філії вважалися лівими серед своїх партій, що їх зближувало. Крім того, російські есери ще в середині березня, на вимогу українських есерів, визнали, що партійна робота на українській території повинна мати український характер⁸⁹. Місцевий інструктор УЦР пояснив рішення УПСР вступити в блок з Партією соціалістів-революціонерів браком відчуття сили⁹⁰. Мабуть, що всі наведені обставини і зумовили вибір українських есерів.

У Конотопі УСДРП свою передвиборчу кампанію почала з рішення вступити в блок з російськими і єврейськими соціалістами, висунувши при цьому досить скромні вимоги: 4 з 42 місць у спільному списку на умовах технічної угоди. Як з'ясувалося, для росіян і це здалося забагато і вони призначили українцям 2 місця⁹¹. Важко сказати, як би, незважаючи на обурення, повели себе українські есеки, якщо б місцеві російські есеки не були розколоти на більшовиків і меншовиків: перші хотіли спектися есерів, другі — більшовиків. Причому і ті, і ті хотіли бачити у блоці УСДРП, а остання погоджувалася лише на спільний есеківський список. У результаті угоду було зірвано, і УСДРП постала перед необхідністю утворити власний список⁹². Такий крок українських есеків викликав неабияке роздратування серед російських соціалістів, які розгорнули в пресі гучну антиукраїнську кампанію⁹³. Але не допомогло навіть звинувачення УСДРП у буржуазності. Список УСДРП отримав 4583 голоси — 40 %, більше, ніж РСДРП(б), РСДРП, Бунд, ПСР, разом узяті⁹⁴. “Яке щастя, що наші конотопські товариші не з'єдналися з цим блазеньським шовіністичним кодом”, — підсумувала результати виборів “Робітнича газета”⁹⁵.

В Черкасах українські соціалісти браку власних сил не відчували і на переговорах з російськими і єврейськими соціалістами запропонували надати українцям 60 % місць у спільному списку, 30 % — євреям і 10 % — росіянам, що для останніх виявилось неприйнятним⁹⁶. Таким чином утворився український соціалістичний блок у Черкасах, який завоював 6069 голосів — 34,5 %⁹⁷.

Серед інших результатів відмітимо такі: Олександрівськ — 1998 голосів — 11 %, Кременчук — 2698 — 14,25 %, Вінниця — 1966 — 13 %, Кривий Ріг — 1400 — 17,3 % голосів за український соціалістичний блок⁹⁸.

Всього з 105 досліджених міст у 21 діяло 22 самостійних списки українських соціалістів. Вони дістали 74339 голосів — 6,1 % (з них УСДРП — 9819 — 0,81 %, УПСР — 2698 — 0,22 %, український соціалістичний блок — 61934 — 5,1 %).

Не менш поширеною стала практика вступу українських соціалістів до спільного з відповідними російськими і єврейськими партіями блоку. Мотивами для такого рішення були: бажання уникнути конфронтації з іншими соціалістичними партіями та зберегти, як тоді вважали, класову солідарність; невпевненість у спроможності самостійно провести кампанію.

Д. Дорошенко свого часу вважав, що лише в цьому випадку українці могли розраховувати на значне число мандатів⁹⁹. Насправді все було складніше: принаймні в деяких містах (здебільшого на Полтавщині) українські соціалісти не потребували підтримки з боку російських для досягнення успіху. Про це свідчить розподіл місць в спільних списках. У Полтаві з 68 кандидатів соціалістичного блоку 24 належали до УСДРП, 18 — до УПСР, з них було обрано до думи 13, що становило 19,1 %. Очоловав список український еседек М. Криворотченко¹⁰⁰. В Ромнах українські соціалісти з 45 місць у спільному списку мали 27, на них припадає 34 % від загальної кількості голосів¹⁰¹. В Прилуках з 10 гласних, обраних від соціалістичного блоку, три названі українськими еседеками, один — українським есером. Вони посіли 9,1 % місць у думі¹⁰². В Лубнах кандидатам УПСР належала принаймні чверть місць у соціалістичному блоці, і вони мали змогу провести 3 гласних — 9 %¹⁰³. У Василькові, що на Київщині, 5 з 12 гласних соціалістичного блоку представляли українські партії, вони посіли 16 % місць у думі¹⁰⁴. Саме під час виборів бундівський інструктор А. Жук таким чином охарактеризував ситуацію на Полтавщині і, частково, на Чернігівщині: “Російська партія мало розвинута і працюють в ній здебільшого євреї. Місцеві робітники або зовсім неорганізовані, або організовані українською

с.-д. Російська партія користується впливом серед залізничників. З ростом української партії спостерігається перехід до українців..."¹⁰⁵

В більшості інших губерній українські соціалісти такої помітної ролі в містах не відігравали і, можливо, зауваження Д. Дорошенка мало певний сенс. Скажімо, в Бердичеві УСДРП провела по списку соціалістичного блоку 3 гласних, а УПСР — 2, що становило 5,7 % місць, тоді як під час перепису українцями назвалися лише 4,7 % мешканців міста¹⁰⁶. В Бахмуті, що на Катеринославщині, УСДРП і УПСР, завдячуючи блоку з відповідними російськими партіями, провели разом 4 гласних — 10 % місць¹⁰⁷. У Херсоні українським соціалістам вдалося досягти досить широкого представництва в соціалістичному блоці і офіційно провести в думу 8 гласних — 8 %, а неофіційно 17—16,8 %¹⁰⁸. Але, скажімо, в Харкові, де есерівський блок сприймався багатьма мешканцями міста як український список, 6 місць (5 %) українських есерів в думі — то не межа¹⁰⁹. В Миколаєві згода УСДРП виступити в блоці з РСДРП, причому не на принципових засадах визнання українських вимог, призвела до того, що українські еседеки взагалі залишилися без представництва в думі. Лише українські есери провели двох гласних за списком ПСР¹¹⁰. В будь-якому випадку (сприяла участь українських соціалістів у блоках з російськими і єврейськими партіями розширенню представництва в думах чи ні) безперечним є те, що названа тактика обмежувала можливості українських партій для популяризації своєї позиції на виборах, отже, певною мірою стримувала їх розвиток. Всього з 105 міст по 18 відомі результати виступу українських соціалістів у блоках з російськими: на українські партії припадає 23891 голос — 1,96 % від загальної кількості, що значно менше отриманого за самостійними списками. Наведені дані неповні, можлива їх корекція в бік збільшення, але навряд чи істотна. В цілому по Україні за українських соціалістів проголосувало 98330 виборців — 8,1 %. Більшість з цих голосів — 63 % — належить спискам українського соціалістичного блоку. Отже, саме утворення останнього, в принципі, було найліпшою передумовою для успіху на виборах.

Українські ліберали, опинившись в багатьох містах перед необхідністю виставити самостійний список, намагалися зробити все можливе, аби утворити якнайширшу українську несоціалістичну коаліцію. Ліберали Катеринослава вважали: "На УРДП накинута роль того осередку, що мусив згуртувати і повести за собою всю людність нашого міста, яка не стоїть в організаційному зв'язку з соціалістами і не відчуває їхнього впливу"¹¹¹. До списку, створеного УРДП під назвою "український трудовий блок", увійшли: громади військових, поштовиків, службовців, залізничників, група автономістів-федералістів, учительське товариство та деякі інші. Очолив підготовчу роботу відомий український мовознавець О. Синявський¹¹². За результатами виборів список лібералів отримав 1950 голосів — 2,6 %¹¹³.

У Харкові за ініціативою української губернської ради був створений "український демократичний блок" на чолі з Г. Сердюком (до речі, за списком балотувалися Гн. Хоткевич, Д. Багалій)¹¹⁴. Як свідчила тогочасна преса, при формуванні блоку "партійність не наводилась, вимагався лише демократизм"¹¹⁵. Список був активно підтриманий філією українського студентського союзу, однак для успіху цього виявилось замало. За блок проголосувало 1042 виборці — 1,3 %¹¹⁶.

У Полтаві філія УРДП, на чолі з В. Андрієвським, утворила український міжпартійний блок, до якого увійшла спілка поштовиків та міщани окраїн. Останні відіграли значну роль у відносному успіху блоку — 2850 голосів — 12 %¹¹⁷.

В Одесі за списком УПСФ балотувалися непартійні прихильники української ідеї (очоловав С. Шелухін, серед кандидатів був І. Липа)¹¹⁸, але це не врятувало від провалу — 251 голос — 0,12 %¹¹⁹.

У Херсоні список лібералів (очолював старий міський голова, на той час голова губернської земської управи Є. І. Яковенко¹²⁰) йшов лише як український. В результаті — 220 голосів — 0,82 %¹²¹.

У Конотопі список лібералів під назвою “товариство українських республіканців-федералістів” отримав 112 голосів — 1 %¹²², у Вінниці український демократичний блок дістав 328 голосів — 2,1 %¹²³. Про суто партійний список можемо казати хіба що в Києві — 1069 голосів — 0,65 %, Кременчуці — 521—2,8 %, Єлісаветграді — 514—2,2 %¹²⁴. В жодному місті (можливо, крім Василькова, де діяв список “демократичної партії українсько-руських виборців”, 9 з 11 гласних якого вважали себе прихильниками української ідеї)¹²⁵ українські ліберали офіційно в блок з російськими не вступали. Успіхи їх були, як правило, незначні. Українські ліберали не знайшли свого виборця (а чи він був?). Всього вони з 105 міст окремі списки мали в 11 і отримали 12311 голосів — 1,01 %, що можна назвати провалом. Правда, значна кількість лібералів пройшла за позапартійними українськими списками.

З огляду на наведені результати виникає запитання про доцільність утворення на міських виборах національного блоку. Врешті-решт його ініціатори, ліберали, за самостійними списками отримували, як правило, мізерну кількість голосів. Отже, можна припустити, що українські соціалісти забирали ті голоси, на які міг би розраховувати національний блок. Проблема, як нам видається, дещо в іншому.

По-перше, існували міста, де українські партії на той час були неспроможні висунути власні списки, це вимагало утворення національного блоку.

По-друге, українські соціалісти — здебільшого молодше покоління національно-визвольного руху, ліберали — старше. Серед молоді просто фізично не могло бути стільки досвідчених кадрів, як серед людей більш зрілого віку. Отже, виходило, що українські фракції часто формувалися з людей, які й гадки не мали, що таке муніципальна робота. В той же час цвіт української інтелігенції: С. Єфремов (передав мандат І. Чопівському), Л. Старицька-Черняхівська, Ф. Матушевський, А. Ніковський, Ф. Штейнгель, С. Шелухін, І. Липа, Гн. Хоткевич та багато інших залишалися поза думами. Цей наслідок до позитиву віднести не можна.

По-третє. Безумовно, процес партидиференціації серед українського руху був цілком природним і міські вибори його прискорювали. Також не виглядає дивним бажання філій УСДРП і УПСР вступити в блок з відповідними російськими партіями — адже соціалізм на той час був модною течією і звинувачення у розкольніцтві могло зашкодити українським партіям. Але незрозумілим лишається той запал, з яким в багатьох випадках українські соціалісти накинулись під час виборів на українських лібералів. Чи не найбільше завзяття в цьому напрямі виявила філія УПСР в Харкові. Напередодні виборів вони підписали спільну з ПСР і Об'єднаною єврейською соціалістичною робітничою партією заяву, в якій, між іншим, зазначалося: “На передусім у нас стоїть визвольно-економічна боротьба. Нам не треба такої України, де будуть класи пануючих і пригноблених, тому ми не йдемо вкупі з українськими напівбуржуазними блоками...”¹²⁶ По місту розповсюджувалися листівки з попередженнями на адресу ліберального списку: “Там буржуї, вони не дадуть землі і волі”¹²⁷. Український есер О. Соколовський пояснював, що в тому списку “націоналістично настроєні опортуністи”¹²⁸ (напевно, Гн. Хоткевич, Д. Багалій). Взагалі, складається враження, що саме проти лібералів спрямували головні свої зусилля в Харкові українські есери.

В Катеринославі саме в розпал виборчої кампанії вибухнув скандал між українськими соціалістами і лібералами. Губернська українська рада надала кошти на кампанію лібералів. Філії УСДРП і УПСР вважали таку вибірковість неприпустимою і заявили, що в разі нескасування названо-

го асигнування “робота в раді неможлива, а її місце мусить зайняти боротьба між фракціями”¹²⁹. Водночас соціалісти звинуватили лібералів у тому, що останні в своїй агітації постійно затушовують різницю в політичних поглядах і класовій приналежності всередині українського руху. Хочемо наголосити, що подібні сутички відбувалися в місті, де взагалі відносини між українськими партіями характеризувалися, в цілому, коректністю і взаємоповагою.

М. Грушевський змалював дещо ідилічну картину виборів в Києві, коли головна боротьба точилась насамперед між соціалістичними списками (російським і українським) і чорносотенним (В. Шульгина). А “українські с.-ф. йшли окремо, так само як їх прототип і ідеал російсько-українські кадети”¹³⁰. В той же час І. Чопівський скаржився, що в Києві під час виборчої кампанії “українська поміркована інтелігенція... була залишена сама по собі українськими соціалістами на поталу російським демагогам, серед яких перед вели меншовики”¹³¹. Насправді українські соціалісти не залишили поза увагою лібералів, але то була досить специфічна увага. Центральний орган УСДРП відніс список УПСФ разом з російським і єврейським соціалістичними блоками та більшовиками до таких, яких “треба стерегтися”, бо вони “можуть спокусити несвідомих”¹³². До речі, ліберали зайняли принципово іншу позицію: через міську українську раду вони закликали голосувати за один з двох, але обов’язково за український список¹³³.

У Полтаві, за свідченням В. Андрієвського, “тоді трудно було когось з несоціалістів виступати на прилюдних зборах, бо опоненти з соціалістичного табору просто не давали говорити”¹³⁴. Взагалі, наклеп на список українських лібералів з приводу його кандидатів, зрив передвиборчих заходів, поширення чуток, що нібито список УРДП вже “заповнений” в день виборів — це цілком “нормальні” засоби передвиборчої боротьби з боку соціалістів, в тому числі і українських, проти списку українських лібералів.

В Лубнах соціалістичний блок, до якого входила і УПСР, так висловився про список, складений переважно лібералами: “Соціалісти, незалежні від соціалізму, які під прикриттям синьо-жовтого прапора намагаються із-за рога, тишком задусити народну ідею соціальної правди”¹³⁵. Мабуть, таку позицію поділяли член міськкому УПСР Слинько та член міськкому УСДРП Кокошко, які на передвиборчому мітинзі відзначили “всю хитливість позиції трудового блоку, не то соціалістичного, не то працюючого з пп. Шеметами”¹³⁶. Якщо згадати, що до атакованого списку входило декілька українських есдеків, така кампанія виглядає абсурдною.

Отже, виходить, що українські соціалісти під час муніципальної кампанії в багатьох містах не знайшли кращого шляху ствердити свою соціалістичність, як слідом за російськими партіями почепити тавро “буржуазності” на українських лібералів. Мабуть, не варто казати, як внутрішні конфлікти в українському таборі повинні були відбитися на підсумках кампанії.

В результаті за всі різноманітні українські списки (з врахуванням представництва у блоках з російськими і єврейськими партіями) по 105 досліджених містах України проголосувало 147616 виборців — 12,15 %. Відсоток далеко не переможний, але істотний.

Як можна зрозуміти, в різних регіонах України вплив українських партій був не однаковим. Більш виразно це видно з таблиці № 1.

Свого часу І. Лисяк-Рудницький наголошував на необхідності “відрізнати основні українські землі, де національний рух устиг запустити коріння в дореволюційну добу, від тих, що залишалися пасивними в національному процесі”¹³⁷. На його думку, був центр українського руху

(Київщина, Полтавщина, Чернігівщина) та інші регіони: Правобережжя, Слобожанщина, Південь. І хоч запропонована ним схема стосувалася інших питань, ніж ті, що розглядаються, але, спроектована на результати міських виборів, вона знаходить підтвердження. Дійсно, Полтавщина, Київщина, частково Чернігівщина (за рахунок півдня і губерньського центру), як видно з таблиці, створюють більш-менш однорідний регіон, де українська ідея охопила досить широкі верстви міського населення. На Полтавщині взагалі можемо казати про перемогу українських списків. Лише три названі губернії надали 66,83 % всіх голосів, отриманих за українські списки. В той же час Херсонщина і, особливо, Таврія, знаходяться на іншому полюсі — українські списки тут зібрали незначну кількість голосів. Перехідне становище на Житомирщині і Поділлі, що за своїми показниками ближче до центрального регіону України, та Катеринославщині і Слобожанщині, які за станом справ наближаються до Херсонщини і Таврії. Звичайно, в кожному конкретному місті багато що залежало від наявності чи відсутності авторитетного лідера, передвиборчої тактики і таке інше. Але загальної картини це не змінювало. Наведені відмінності пов'язані насамперед з тим, на нашу думку, що саме в центрі український національно-визвольний рух послідовно пройшов всі три етапи свого розвитку (за М. Грохом).

Отже, українська ідея встигла значною мірою вкоренитися в свідомість народу. В інших регіонах такого сталого розвитку не спостерігалось. Яскраве цьому підтвердження — велика кількість позапартійних українських списків в центральному регіоні і на Правобережжі, які для інших регіонів були рідкісним явищем. Для розвитку українських партій в містах мав існувати певний ґрунт. Тобто, як би не прискорювався історичний час в революційний період, перестрибнути через закономірності розвитку українські партії під час муніципальної кампанії були не спроможними.

Істотно відрізняються результати українських списків і в залежності від розмірів міст. В таблиці № 2 в першій графі наведені дані по 6 найбільших містах України (Київ, Катеринослав, Харків, Одеса, Миколаїв, Севастополь), в другій — 23 середніх, в третій — 76 малих міст України.

Простежується тенденція: в найбільших містах українські списки одержували найменше голосів і навпаки. Єдиним великим містом, де вони досягли непоганих результатів, виявився Київ. Без врахування останнього українські партії мали в великих містах лише 5,16 % голосів. Проте в них проживало 53 % виборців. Отже, успіх чи неуспіх тут визначав подальший перебіг подій. Можемо сказати, що програш у цих містах дав багато в чому фатальні наслідки для української революції. Абсолютна більшість голосів, 89 %, отриманих українськими списками у великих містах, припадає на соціалістів, присутність УПСФ майже не відчутна. В середніх містах загальна ситуація, як правило, була значно сприятливішою для українських списків. Не в одному місті вони змогли скласти конкуренцію російським і навіть в окремих випадках отримували відносну більшість. Перевага українських соціалістів вже не така відчутна: їм належало 63 % голосів, тоді як позапартійним — 18,4 %, ліберальним — 18,6 %. Взагалі, майже дві третини голосів, отриманих українськими лібералами на міських виборах, припадає саме на середні міста. Найбільший успіх українські списки мали в найменших містах, в окремих випадках мова йшла навіть про абсолютну перемогу. Розстановка сил в українському таборі тут виглядає інакше, ніж в середніх і великих містах: майже 60,75 % голосів, отриманих українськими списками, належить позапартійним формуванням, тоді як решта — українським соціалістам, які до того ж лівову частку своїх голосів дістали в блоках з російськими партіями. В той же час, в цілому, відсоток голосів, відданих за українські партії в малих містах, перемогою назвати

Т а б л и ц я 1

Партії	УПСР	%	УСДРП	%	Укр. соц. блок	%	УПСФ	%	Інші укр. списки	%	Голосу-вало	Укр. соц. у блоках	%	Разом	%
Губернії															
Полтавська	1237	1,26			3368	3,44	3372	3,44	14745	15,06	97881	9074	9,27	31795	32,48
Київська			418	0,02	41672	16,04	1168	0,45	8864	3,41	259851	2325	0,89	54427	20,94
Чернігівська	693	0,75	4583	4,95	131	0,14	3467	3,74	3555	3,84	92593			12428	13,42
Подільська					3742	8,24	328	0,72	1346	2,96	45380	1124	2,48	6537	14,40
Волинська					200	0,38			4923	9,26	53145	574	1,08	5697	10,72
Катеринославська	756	0,58	3381	2,59	3398	2,60	1950	1,49	128	0,10	130713	767	0,59	10152	7,77
Харківська			1437	1,16			1042	0,84	112	0,11	124017	4979	4,01	7570	6,10
Херсонська					9423	2,85	985	0,30	920	0,28	330760	5021	1,52	16349	4,94
Таврійська									2412	3,00	80253			2412	3,00
Р а з о м	2686	0,22	9819	0,81	61934	5,10	12311	1,01	3700	3,05	1214593	23864	1,96	147616	12,15

Т а б л и ц я 2

Чисельність виборців	УПСР	%	УСДРП	%	Укр. соц. блок	%	УПСФ	%	Інші укр. списки	%	Голосу-вало	Укр. соц. у блоках	%	Разом	%
50000 і більше	756	0,12	4818	0,75	43367	6,77	4411	0,69	2197	0,34	640550	5199	0,81	60748	9,48
Від 15000 до 50000			4583	1,36	15820	4,68	7900	2,34	7809	2,31	337908	6320	1,87	42432	12,56
Менше 15000	1930	0,82	418	0,18	2747	1,16			26996	11,40	236133	12345	5,23	44436	18,52
Р а з о м	2686	0,22	9819	0,81	61934	5,10	12311	1,01	37002	3,05	1214593	23864	1,96	147616	12,15

важко. На відміну від великих і середніх міст, це пояснюється не стільки загальним успіхом російських партій, скільки загальмованістю політичного процесу в такого роду населених пунктах. Тут дуже велику кількість голосів отримували абсолютно аморфні списки, в багатьох містах взагалі не існувало жодного з них з партійними ознаками.

Підсумовуючи все сказане, можемо стверджувати, що результати виборів демонструють трагічну невідповідність впливу українського руху в містах потребам української революції. Українські партії програли вибори у переважній більшості міст України, причому найбільш відчутним цей програш був у великих містах і промислових регіонах. Окрім суто об'єктивних причин, пов'язаних з русифікованим характером міст України, багато в чому програш зумовлений слабкою розробкою муніципальної тактики українськими партіями. В ході кампанії з'ясувалося, що в більшості значних міст українські соціалісти вважали кориснішою для себе спілку з російськими соціалістами, ніж з українськими лібералами. На останніх був начеплений ярлик "буржуазності", що, в принципі, негативно вплинуло на підсумки муніципальної кампанії для українського руху і особливо для лібералів. Лише відверто українофобська позиція росіян приводила до утворення самостійних списків УСДРП і УПСР. Блок останніх виявився найбільш вдалим з точки зору успіху на виборах.

Однак загальний результат підтримки українських списків не можна розцінювати однозначно. Врешті-решт в цілому ряді міст вони мали значний успіх. Бачимо цілий регіон з великим впливом українського руху в містах. Якщо згадати, що українці у містах України здебільшого становили етнічну меншість, що це була фактично перша спроба відкритого виступу на виборах для українського руху, то 12,15 % голосів — безперечний успіх. Вибори довели, що український рух став таким фактором у політиці, з яким необхідно було рахуватися навіть в русифікованих містах.

¹ Державний архів Російської федерації (далі — ДАРФ), ф. 1788, оп. 1, спр. 362, арк. 62.

² Див.: Курас І. Ф. Більшовики України на виборах до органів місцевого самоврядування у 1917 році // Комуністична партія в боротьбі за здійснення ленінського плану соціалістичної революції на Україні. — К., 1967. — С. 26—33; Терещенко Ю. І. Політична боротьба на виборах до міських дум України у 1917 році. — Кандидатська дисертація. — К., 1971. — 228 с.; Крижанівський В. П. Більшовицькі організації України в боротьбі за здійснення ленінського курсу на революційну мобілізацію мас під час муніципальної кампанії 1917 року. — Кандидатська дисертація. — К., 1974. — 233 с.

³ Терещенко Ю. І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції. — К., 1974. — С. 90.

⁴ Українська Центральна рада: документи і матеріали в двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 81.

⁵ Там же.

⁶ Робітнича газета. — 1917. — 7 квітня.

⁷ Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. — К., 1995. — С. 237.

⁸ Робітнича газета. — 1917. — 21, 30 вересня.

⁹ Там же. — 22 червня.

¹⁰ Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції. — Відень, 1921. — Т. 1. — С. 36, 37; Боротьба. — 1917. — 3 липня.

¹¹ 1917 год на Киевщине: хроника событий. — К., 1928. — С. 111; Боротьба. — 1917. — 3 липня.

¹² Боротьба. — 1917. — 3 липня.

¹³ Селянська спілка (Полтава). — 1917. — 18 серпня.

¹⁴ Ковалевський М. При джерелах. — Інсбрук, 1960. — С. 256.

¹⁵ Нова рада. — 1917. — 27 червня.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же. — 29 квітня.

¹⁹ Там же. — 2 травня.

²⁰ Там же. — 11 травня.

²¹ Нова рада. — 1917. — 9 квітня; Робітнича газета. — 1917. — 6 квітня.

²² Українське слово (Одеса). — 1917. — Червень. — № 7.

- ²³ Вістник Полтавського губернського громадського комітету. — 1917. — 15 квітня; Андрієвський В. Н. З минулого (про події 1917—1922 років на Полтавщині). — Нью-Йорк, 1963. — Т. 1. — С. 76.
- ²⁴ Вістник товариства "Українська хата" (Херсон). — 1917. — 15 липня.
- ²⁵ Робітнича газета. — 1917. — 6 липня.
- ²⁶ Черниговская земская газета. — 1917. — 19 мая.
- ²⁷ Робітнича газета. — 1917. — 22 липня.
- ²⁸ Там же. — 2 червня.
- ²⁹ Одесские новости. — 1917. — 26 июля.
- ³⁰ Вістник товариства "Українська хата" (Херсон). — 1917. — 15 липня.
- ³¹ Андрієвський В. Н. Назв. праця. — С. 76.
- ³² Нова рада. — 1917. — 27 червня.
- ³³ Социал-Демократ (Харків). — 1917. — 22 марта.
- ³⁴ Робітнича газета. — 1917. — 3 травня.
- ³⁵ Народна воля (Київ). — 1917. — 16 липня.
- ³⁶ Наша спілка (Ромни). — 1917. — 11 червня.
- ³⁷ Голос избирателя (Лубни). — 1917. — Июнь. — № 1; Известия (Лубни). — 1917. — 22 июня.
- ³⁸ Робітнича газета. — 1917. — 22 липня.
- ³⁹ Одесские новости. — 1917. — 19 июля; ДАРФ, ф. 1789, оп. 1, спр. 20, арк. 19.
- ⁴⁰ Трудовая Волянь (Житомир). — 1917. — 9 августа.
- ⁴¹ Там же. — 2 августа.
- ⁴² Черниговская земская газета. — 1917. — 19 мая.
- ⁴³ Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность (февраль 1917 — июль 1918 г.). — К., 1990. — С. 54.
- ⁴⁴ Черниговская земская газета. — 1917. — 15 августа.
- ⁴⁵ Цит.: Терещенко Ю. І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції. — К., 1974. — С. 61.
- У зв'язку з політичним обличчям названий список віднесений в підсумковій таблиці до УПСФ.
- ⁴⁶ Черниговская земская газета. — 1917. — 15 августа; Статистика Украины: сборник 18. — Харків, 1920. — С. 5.
- ⁴⁷ Голос труда (Чернігів). — 1917. — 13 августа.
- ⁴⁸ Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. 1447, оп. 1, спр. 10, арк. 16.
- ⁴⁹ Известия Нежинского общественного комитета. — 1917. — 3 июля.
- ⁵⁰ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 36; Вістник Полтавського губернського громадського комітету. — 1917. — 30 липня.
- ⁵¹ Полтавский день. — 1917. — 28 июля.
- ⁵² ЦДАВО України, ф. 2117, оп. 1, спр. 3, арк. 379; Робітнича газета. — 1917. — 30 вересня.
- ⁵³ Вістник Лубенського громадського комітету. — 1917. — 8 серпня.
- ⁵⁴ Російський центр збереження і вивчення документів новітньої історії (далі — РЦЗВДНІ), ф. 271, оп. 2, спр. 141.
- ⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 46, арк. 15.
- ⁵⁶ ДАКО, ф. 1716, оп. 1, спр. 117, арк. 19.
- ⁵⁷ Голос труда (Золотоноша). — 1917. — 9 серпня.
- ⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 14, 15.
- ⁵⁹ Переяславская газета. — 1917. — 11 августа.
- ⁶⁰ Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО), ф. 145, оп. 3, спр. 2841, арк. 11, 18.
- ⁶¹ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 46, арк. 14.
- ⁶² Там же, спр. 48, арк. 197.
- ⁶³ Там же, арк. 147.
- ⁶⁴ ДАРФ, ф. 1791, оп. 6, спр. 416, арк. 50.
- ⁶⁵ ДАКО, ф. 9, оп. 33, спр. 16, арк. 18, 19.
- ⁶⁶ Известия Черниговского губисполкома. — 1917. — 19 августа.
- ⁶⁷ Прилуцкая жизнь. — 1917. — 7 августа.
- ⁶⁸ 1917 год на Киевщине: хроника событий. — К., 1928. — С. 119; Робітнича газета. — 1917. — 10 липня.
- ⁶⁹ Робітнича газета. — 1917. — 16 червня.
- ⁷⁰ Там же. — 26 липня.
- ⁷¹ Києвлянин. — 1917. — 27 июля.
- ⁷² Робітнича газета. — 1917. — 12 червня, 29 липня.
- ⁷³ Там же. — 21 червня.
- ⁷⁴ Український виборець (Одеса). — 1917. — 6 серпня.
- ⁷⁵ Земля и воля (Одеса). — 1917. — 10 серпня.
- ⁷⁶ Вістник товариства "Просвіта" (Катеринослав). — 1917. — 4 червня.
- ⁷⁷ Робітнича газета. — 1917. — 6 червня.
- ⁷⁸ Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность (февраль 1917 — июль 1918 г.). — К., 1990. — С. 134.
- ⁷⁹ Вістник товариства "Просвіта" (Катеринослав). — 1917. — 18 червня.
- ⁸⁰ Борьба (Катеринослав). — 1917. — 23 июня.
- ⁸¹ Робітнича газета. — 1917. — 23 червня.

- ⁸² Вістник товариства "Просвіта" (Катеринослав). — 1917. — 20 серпня.
- ⁸³ Там же.
- ⁸⁴ М а з с п а І. Україна в огні і бурі революції (1917—1921). — Прага, 1942. — Ч. 1. — С. 25.
- ⁸⁵ Робітнича газета. — 1917. — 17, 27 травня.
- ⁸⁶ Там же. — 1 червня.
- ⁸⁷ Известия губернского общественного комитета (Харків). — 1917. — 12 июля; Южный край (Харків). — 1917. — 12 июля.
- ⁸⁸ Робітнича газета. — 1917. — 21 квітня.
- ⁸⁹ Земля и воля (Харків). — 1917. — 25 березня, 25 грудня.
- ⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 16, арк. 70 зв.
- ⁹¹ Робітнича газета. — 1917. — 17 травня, 23 червня, 22 вересня.
- ⁹² Там же. — 23 червня.
- ⁹³ Черниговская земская газета (Чернігів). — 1917. — 10 октября.
- ⁹⁴ ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 2860, арк. 38.
- ⁹⁵ Робітнича газета. — 1917. — 22 вересня.
- ⁹⁶ РЦЗВДНІ, ф. 271, оп. 2, спр. 39, зошит Г, арк. 144.
- ⁹⁷ Т е р е щ е н к о Ю. І. Політична боротьба на виборах до міських дум України у 1917 році. — Кандидатська дисертація. — К., 1971. — С. 226.
- ⁹⁸ Там же. — С. 227, 228; ЦДАВО України, ф. 1327, оп. 1, спр. 2, арк. 13; Социал-Демократ (Харків). — 1917. — 14 сентября.
- ⁹⁹ Д о р о ш е н к о Д. І. Історія України 1917—1923. — Ужгород, 1932. — Т. 1; Доба Центральної Ради. — С. 143.
- ¹⁰⁰ Известия (Полтава). — 1917. — 22 июня; Полтавский день. — 1917. — 4 июля.
- ¹⁰¹ Наша спілка (Ромни). — 1917. — 29 червня, 5 серпня.
- ¹⁰² РЦЗВДНІ, ф. 271, оп. 2, спр. 41, арк. 262, 269; Прилуцкая жизнь. — 1917. — 7 августа.
- ¹⁰³ Известия (Лубни). — 1917. — 4 июля; Вістник Лубенського громадського комітету. — 1917. — 8 серпня.
- ¹⁰⁴ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 46, арк. 11, 12.
- ¹⁰⁵ РЦЗВДНІ, ф. 272, оп. 2, спр. 52.
- ¹⁰⁶ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 46, арк. 9.
- ¹⁰⁷ Б о р ь б а (Катеринослав). — 1917. — 3 августа; Социал-Демократ (Харків). — 1917. — 4 августа; Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 41, оп. 1, спр. 60, арк. 126.
- ¹⁰⁸ Робітнича газета. — 1917. — 9 серпня; Вістник товариства "Українська хата" (Херсон). — 1917. — 29 серпня.
- ¹⁰⁹ Южный край (Харків). — 1917. — 2, 12, 25 июля; Земля и воля (Харків). — 1917. — 4 июля.
- ¹¹⁰ Робітнича газета. — 1917. — 17, 30 серпня; Р я п п о Я. Б о р ь б а сил в Октябрьскую революцию в Николаеве // Летопись революции. — 1922. — № 1. — С. 91.
- ¹¹¹ Вістник товариства "Просвіта" (Катеринослав). — 1917. — 4 липня.
- ¹¹² Там же. — 25 червня.
- ¹¹³ Там же. — 25 липня.
- ¹¹⁴ Южный край (Харків). — 1917. — 12 июля.
- ¹¹⁵ Там же. — 2 июля.
- ¹¹⁶ Известия губернского общественного комитета (Харків). — 1917. — 12 июля.
- ¹¹⁷ А н д р і е в с ь к и й В. Н. Назв. праця. — С. 77; Полтавский день. — 1917. — 4 июля.
- ¹¹⁸ Український виборець (Одеса). — 1917. — 2 серпня.
- ¹¹⁹ Земля и воля (Одеса). — 1917. — 10 августа.
- ¹²⁰ Вістник товариства "Українська хата" (Херсон). — 1917. — 29 червня, 30 липня.
- ¹²¹ Робітнича газета. — 1917. — 9 серпня.
- ¹²² ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 2860, арк. 38.
- ¹²³ Подільська воля (Вінниця). — 1917. — 11 вересня; ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 64.
- ¹²⁴ Киевлянин. — 1917. — 27 июля; Полтавский день. — 1917. — 8 августа; Народная свобода (Харків). — 1917. — 6—8 августа.
- ¹²⁵ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 46, арк. 11, 12.
- ¹²⁶ Земля и воля (Харків). — 1917. — 4 июля.
- ¹²⁷ Там же. — 21 июля.
- ¹²⁸ Труд и воля (Харків). — 1917. — 9 июля.
- ¹²⁹ Робітнича газета. — 1917. — 1 серпня.
- ¹³⁰ Г р у ш е в с ь к и й М. С. Спомини // Київ. — 1989. — № 11. — С. 116.
- ¹³¹ Ф е щ е н к о - Ч о п і в с ь к и й І. Хроніка мого життя. — Житомир, 1992. — С. 34.
- ¹³² Робітнича газета. — 1917. — 23 липня.
- ¹³³ Нова рада. — 1917. — 13 липня.
- ¹³⁴ А н д р і е в с ь к и й В. Н. Назв. праця. — С. 77.
- ¹³⁵ Голос избирателя (Лубни). — 1917. — Июнь. — № 1.
- ¹³⁶ Известия (Лубни). — 1917. — 5 июля.
- ¹³⁷ Л и с я к - Р у д н и ц ь к и й І. Роля України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе в двох томах. — К., 1994. — Т. 1. — С. 153.

Проблеми давньої та середньовічної історії

В. М. ЗУБАР (Київ)

Виникнення воєнного та релігійного союзу грецьких міст Боспору Кімерійського

Боспорське царство, що існувало понад тисячу років на берегах сучасних Керченського та Таманського півостровів, було одним з історичних феноменів давнини. Протягом кількох століть це державне утворення, з одного боку, підтримувало тісні зв'язки з античним світом, а, з другого, — відіграло прогресивну роль у соціально-економічному розвитку народів, які населяли Північне Причорномор'я в другій половині I тис. до н. е. — першій половині I тис. н. е. Тому розробка питань, пов'язаних з історією та культурою Боспору, важлива для правильного розуміння комплексу проблем стародавньої історії півдня нашої країни, насамперед обставин та часу виникнення Боспорської держави.

Різним аспектам цієї проблеми присвячена велика кількість наукових праць, історіографічні огляди яких робилися вже неодноразово¹. Слід лише підкреслити, що більшість дослідників підтримують концепцію Ю. Г. Виноградова, згідно з якою основною причиною об'єднання грецьких апойкій, розташованих на обох берегах Боспору Кімерійського, була скіфська загроза існуванню полісів. Зрештою, це спричинило утворення Боспорської держави². Незважаючи на те, що останнім часом деякі положення цієї концепції піддано критиці³, вона аргументована краще за інші. Природно, нові матеріали та розвідки, що з'явилися після публікації праць Ю. Г. Виноградова, свідчать про потребу уточнення деяких її положень. Адже наявна джерельна база, на жаль, поки ще не дає змоги вирішити всі питання однозначно.

Виходячи зі сказаного вище, в даній статті робиться спроба проаналізувати весь наявний матеріал і дати одну з можливих моделей реконструкції складного процесу утворення Боспорської держави. Спочатку доцільно розглянути питання, пов'язані з виникненням сімахії боспорських центрів, і лише після цього спинитися на утворенні власне Боспорської територіальної держави⁴.

Єдиним джерелом з питання про час утворення Боспорської держави є праця Діодора Сицилійського, який повідомляє: "За архонта Федора в Афінах (438/7 р. до н. е.) ... виповнилося сорок два роки царювання на Кімерійському Боспорі царів, що звуться Археанактидами; царську владу одержав Спартак (Спарток. — В. З.) та царював сім років"⁵. Цим коротким повідомленням закінчується писемна традиція стосовно найдавнішого періоду історії Боспорської держави. Однак існує порівняно багато археологічних та нумізматичних даних, які дали змогу Ю. Г. Виноградову та іншим дослідникам змалювати загалом переконливу картину утворення та історії Боспорської держави наприкінці VI — в V ст. до н. е.

Слід визнати правомірним висновок, що саме воєнно-політична активізація кочових скіфів після переможної війни з Дарієм привела до консолідації боспорських греків та стала основною передумовою утворення сімахії боспорських міст на чолі з представником, очевидно, аристократичної сім'ї Археанактидів, який керував військовими силами союзників⁶. Центром боспорської сімахії став Пантікапей, який у цей час відігравав провідну роль в економічному розвитку регіону⁶.

Нещодавно В. С. Долгоруков, використавши деякі аналогії, поставив під сумнів висновок про те, що саме загроза нападу варварів спричинила об'єднання боспорських греків у сімахію, та припустив, що прихід до влади Археанактидів був зумовлений іншими обставинами. Зокрема, посилаючись на думку Т. В. Блаватської, він вважає, що приводом до об'єднання боспорських міст під владою Археанактидів була соціальна боротьба, перемогу в якій здобули прибічники тиранії⁷. Теоретично це цілком імовірно, але такий перебіг подій не знаходить підтвердження у джерелах⁸.

Справа в тому, що за археологічними даними, на території сучасного Керченського півострова античні сільські поселення VI — першої половини V ст. до н. е. поодинокі, а грецьке населення концентрувалося головним чином у містах та великих населених пунктах⁹, де в цей час почалося зведення монументальних споруд. Отже, соціально-економічний розвиток боспорських греків ще не досяг рівня, коли нові групи переселенців, які рятувалися після поразки повстання іонійських міст проти персів, неодмінно повинні були вступити в гостру соціальну боротьбу з нащадками першопоселенців за перерозподіл земельної власності¹⁰. На рубежі VI—V ст. до н. е. земельний фонд практично не було освоєно, а оброблялися лише землі, розташовані у ближніх околицях грецьких полісів¹¹.

Останнім часом вчені дійшли висновку, що в зв'язку з нечисленністю поховальних пам'яток скіфів VI—V ст. до н. е. на Керченському півострові немає підстав розглядати варварську загрозу як головний фактор об'єднання боспорських греків¹². Але в даному випадку немає сенсу спиратися тільки на кількісні показники. Адже скіфи в VI—V ст. до н. е. перебували на першій стадії кочівництва, найхарактернішою рисою якої були саме впускні поховання та відсутність стаціонарних могильників¹³. У даному випадку важливою є особливість розвитку скіфського суспільства після переможної війни з Дарієм, коли скіфські правителі переходять до цілеспрямованої експансіоністської політики щодо своїх сусідів. Одним з її напрямків був Боспор, територія якого використовувалася скіфами для сезонних перекочувань¹⁴.

Тому дедалі більшому освоєнню сільськогосподарських територій на Керченському півострові в першу чергу перешкождали напади скіфів, які не дозволяли грекам розселятися на значній відстані від протоки¹⁵. Важливим показником ворожої загрози, спрямованої проти боспорських міст, є спорудження так званого Тірітацького валу та ранньої оборонної стіни Тірітаки на залишках будівель кінця VI ст. до н. е.¹⁶

Боспорським оборонним валам присвячено велику літературу¹⁷. Причому традиційно вважається, що їх було збудовано ще до освоєння греками сучасного Керченського півострова "нащадками сліпих", яких згадує Геродот, а в античний час вони були лише пристосовані до захисту західних рубежів Боспорської держави¹⁸. Не вдаючись у подробиці цього складного питання, наголосимо, що, коли наявність цілої системи валів на Керченському півострові неможливо однозначно пов'язати з будівельною діяльністю носіїв кемі-обінської культури або киммерійців¹⁹, то їх зведення порівняно легко пояснюється відомостями з боспорської історії²⁰. Топографія цих земляних оборонних споруд, побудованих, поза сумнівом, для захисту від кінноти кочовиків²¹, та деякі їх конструктивні особливості (наявність у фундаменті кам'яних кладок — кріпід) свідчать про те, що ці укріплення збудовані греками і відображають поступове розширення Боспорської держави та сільськогосподарських земель, що перебували під її контролем. Про це, насамперед, говорить розташування грецьких сільських поселень під прикриттям валів²² і топографія поховань кочових скіфів VI—V ст. до н. е., що концентруються переважно на захід від цих укріплень²³.

Природно, розташування таких складних оборонних споруд, будівництво яких потребувало значних зусиль, не може точно збігатися з кордонами Боспорської держави²⁴. Однак, враховуючи тривале існування цих споруд, які перетинали увесь Керченський півострів та обмежували порівняно великі його території²⁵, не буде значним перебільшенням припустити, що оборонні вали не стільки відбивають реальні кордони Боспору, скільки є показником стратегічного підходу боспорських правителів до захисту сільськогосподарських районів своєї держави на заході²⁶.

Як зазначалося вище, зовнішня загроза грецьким поселенням, розташованим на Керченському півострові, була основною причиною їх об'єднання в сімахію, в якій провідне місце посів найбільш економічно розвинутий Пантікапей²⁷. Нині важко впевнено говорити, чи об'єднав цей союз усі грецькі апойкії Керченського та Таманського півостровів, чи до нього входили тільки міста Європейського Боспору²⁸. Однак матеріал, наведений В. П. Толстіковим стосовно скіфських походів через Керченську протоку в Синдику, свідчить про об'єднання в союз більшості грецьких міст Боспору Кімерійського, завдяки чому грекам вдалося успішно протистояти скіфській експансії²⁹. Але, мабуть, можна погодитися з Ф. В. Шеловим-Коведяєвим, що оскільки при Археанактидах союз включав міста по обидва боки протоки³⁰, то такі великі поліси, як Фанагорія, увійшли до нього добровільно. Адже в той час Пантікапей ще не мав сил для їх насильницького підкорення³¹.

Невідомо, яким чином виявлялася варварська експансія, але не виключено, що агресивні дії кочовиків проти грецьких міст по обох берегах протоки були зумовлені сезонними перекочуваннями скіфів через неї³². Саме бажанням перекрити маршрут пересування через Керченську протоку та захиститися від непрогнозованих набігів кочовиків пояснюється об'єднання грецьких міст у сімахію та будівництво спільними зусиллями Тірітацького валу³³.

Разом з тим, не можна заперечувати, як робить, зокрема, О. М. Васильєв³⁴, того, що на початку V ст. до н. е. на Боспорі існувало надполісне військово-політичне, а, можливо, й релігійне об'єднання, яке Ю. Г. Виноградов запропонував розглядати як військову сімахію та релігійну амфіктіонію³⁵. Інша справа, що на базі наявних джерел не можна впевнено говорити, як довго існував цей союз і який характер мала влада Археанактидів впродовж 42 років їх правління³⁶. На жаль, модернізація Діодором політико-правової термінології не дає змоги спиратися на його повідомлення при з'ясуванні характеру правління Археанактидів³⁷. Тому необхідно звернутися до археологічних та нумізматичних джерел.

Будівництво оборонного валу, що тягнувся по гребенях скелястих пагорбів від Тірітаки на півдні до північної частини сучасного Керченського півострова³⁸, пов'язується дослідниками з діяльністю боспорської сімахії на чолі з Археанактидами³⁹. Однак, якщо погляди стосовно мети спорудження оборонної системи на Керченському півострові у першій чверті V ст. до н. е. більш-менш збігаються, то інакше стоїть справа з термінами зведення цієї фортифікаційної споруди. В. П. Толстіков, аналізуючи воєнно-політичну ситуацію на Боспорі, дійшов висновку, що вал збудовано протягом двох років із залученням значної кількості синдів, без участі яких (тільки зусиллями мешканців боспорських міст) зведення такої грандіозної споруди було неможливе. Дослідник також підкреслив, що спорудження оборонного валу відповідало й інтересам населення Синдики, бо він був істотною перепорою на шляху сезонних пересувань скіфів з Східного Криму на азіатський бік Боспору, про що повідомляв Геродот⁴⁰.

Для обґрунтування цього висновку В. П. Толстіков навів дані про зафіксовані археологами сліди пожеж та руйнувань, пов'язаних зі

скіфськими набігами, в низці населених пунктів Боспору, що функціонували на початку — в першій половині V ст. до н. е.⁴¹. Причому він наголошував, що населені пункти, де зафіксовано сліди воєнних дій, розташовані за межами території, захищеної Тірітацьким валом⁴².

Однак висновок В. П. Толстікова про те, що будівництво валу здійснено протягом порівняно короткого часу та зумовлено екстраординарними подіями боспорської історії того періоду⁴³, було піддано критиці. О. М. Васильєв вказав, що немає жодних доказів термінового будівництва валу. Адже така грандіозна оборонна споруда, яка прикривала основну частину освоєної тоді греками території, була розрахована на перспективу і могла зводитися порівняно тривалий час⁴⁴. З цим не можна не погодитися. Більше того, це підтверджується матеріалами розкопок Мірмекія, в яких кінцем першої чверті V ст. до н. е. датуються археологічно засвідчені сліди катастрофи, що, на думку Ю. О. Виноградова, спіткала місто в результаті варварської навали. Причому наявність у завалах бронзових трилопатеvih вістер стріл, одне з яких було деформовано від удару, дає можливість пов'язувати ці події, як і зведення в Мірмекії наприкінці першої третини V ст. до н. е. оборонної стіни, з воєнною активністю скіфів⁴⁵.

Отже, сліди руйнувань у Мірмекії, розташованому на території, захищеній валом, підтверджують тезу О. М. Васильєва конкретним археологічним матеріалом. Загроза варварських набігів не була епізодичною і разом з будівництвом оборонних мурів у Тірітаці та Мармекії зумовила зведення стратегічної оборонної лінії, до якої було включено як опорний пункт Золотий курган, що тривалий час помилково пов'язувалася з легендарними киммерійцями⁴⁶. Все це суперечить висновку про обмежений термін будівництва Тірітацького валу та дає підстави припускати, що така дорога акція, як спорудження стратегічної лінії захисту кордонів, не могла бути здійснена за два роки навіть за умови залучення до робіт населення Синдики, що, втім, є недоведеним⁴⁷, а вимагало більшого часу та значного напруження сил боспорської сімахії.

Опосередковано про строки спорудження Тірітацького валу, мабуть, може свідчити той факт, що рання оборонна стіна Мірмекія, збудована наприкінці першої третини V ст. до н. е., тільки в третій чверті цього століття втратила своє значення⁴⁸. Не виключено, що це було пов'язано з початком функціонування загальнополісної стратегічної оборонної лінії, що проходила по Тірітацькому валу, забезпечувала більш-менш надійний захист низки населених пунктів Європейського Боспору та ускладнювала проникнення скіфів через Керченську протоку в Синдику. Цим була зумовлена стабілізація воєнно-політичної обстановки в регіоні та поступова зміна характеру взаємовідносин зі скіфами⁴⁹. Якщо сказане відповідало дійсності, то, за приблизними підрахунками, спорудження Тірітацького валу тривало мінімум 20—30 років. Цілком можливо, опосередкованим аргументом на користь такого висновку може бути відсутність чітких слідів валу в північній частині Керченського півострова⁵⁰. Якщо це так, то у зв'язку зі змінами воєнно-політичної ситуації на Боспорі його спорудження не було закінчене тому, що кордони держави перенесені далі на захід.

Той факт, що Німфей та інші античні центри, розташовані в південній частині Керченського півострова, залишилися поза захищеною валом територією, свідчить, що надполісне об'єднання було справою добровільною і залежало від військово-політичного стану кожного конкретного античного центру. Щодо цього показовим є те, що, коли Пантікапей та античні населені пункти на північ від Тірітаки близько 480 р. до н. е. увійшли до складу боспорської сімахії й спільними зусиллями почали зведення лінії стратегічної оборони проти скіфів, то Німфей та

грецькі поселення, які перебували під його контролем, вірогідно, не стали членами цього об'єднання, а в стосунках зі скіфами проводили самостійну політику.

Комплекс археологічних матеріалів, що їх навів В. П. Толстіков, дає змогу з певною часткою вірогідності припускати якщо не наявність на певному хронологічному відтинку скіфського протекторату, то тісні військово-політичні зв'язки між правителями скіфів та Німфеєм⁵¹, що насамперед знайшло відображення, вірогідно, в ліпній кераміці цього центру⁵².

На базі наявних джерел не можна ні спростувати, ні підтвердити ці припущення. Однак подальші події, головним чином вступ Німфея до Афінського морського союзу, свідчать про існування на Боспорі певної опозиції об'єднавчим зусиллям Археанактидів, резиденцією яких був Пантікапей. Це була тривала цілеспрямована політика Німфея, яка базувалася на пошуках сильних союзників, адже протистояти боспорській сімахії центр міг тільки завдяки зовнішній підтримці⁵³.

Все це є опосередкованим аргументом на користь висновку тих дослідників, які вважали, що об'єднання навколо Пантікапея включало лише грецькі центри, розташовані на Керченському півострові, в межах захищеної Тірітацьким валом території. Античні ж міста, засновані на південь від Тірітаки на сучасному Таманському півострові, продовжували існувати відносно самостійно⁵⁴, хоча і підтримували певні зв'язки з боспорською сімахією. Коли це так, то необхідність проведення комплексу робіт, пов'язаних зі зведенням стратегічної оборонної лінії на Керченському півострові, була основною причиною об'єднання боспорських греків у сімахію перед лицем скіфської загрози. Адже жоден античний центр самостійно не міг протистояти варварській експансії.

Хоча, як свідчить приклад Німфея, не всі боспорські центри були однотайні в цьому питанні. Тому не виключено, що ініціатором процесу об'єднання міг бути не тільки Пантікапей, але й Німфей⁵⁵. Однак вигідне географічне й стратегічне розташування Пантікапея зумовило те, що перевагу було надано саме цьому центру. В результаті Німфей до кінця V ст. до н. е. проводив щодо об'єднання боспорських центрів незалежну політику⁵⁶. Крім того, приклад Німфея свідчить, що боспорська сімахія формувалася переважно за рахунок добровільного входження до її складу грецьких міст і в першій половині V ст. до н. е. про якесь насильницьке включення не може бути й мови^{57—58}.

Природно, сказане є не більш, ніж припущенням. Однак швидке зростання економічного потенціалу Пантікапея в V ст. до н. е. було не стільки причиною, скільки наслідком об'єднання грецьких міст у сімахію, хоча раннє пантікапейське монетне карбування свідчить, що цей центр, безумовно, й раніше був лідером у регіоні. Але тільки сконцентрувавши кошти та ресурси об'єднання грецьких міст, що виділялися на спільну оборону за умови сталої загрози варварських навал, а трохи пізніше й на культове будівництво⁵⁹, Пантікапей зміг розвиватися динамічніше, ніж інші боспорські центри⁶⁰. Разом з цим здійснені спільними зусиллями оборонні заходи, як свідчить археологічний матеріал, об'єктивно сприяли піднесенню добробуту й інших боспорських міст у 70—30-х роках V ст. до н. е.⁶¹

Говорячи про боспорську сімахію, що організаційно оформилася близько 480 р. до н. е., слід звернутися і до нумізматичних джерел. Встановлено, що перші боспорські срібні монети карбувалися в Пантікапеї в середині VI ст. до н. е.⁶². Срібне карбування першої половини V ст. до н. е. представлене кількома типами монет з однаковими зображеннями на аверсах та реверсах, а також написами ПА, PAN, PANTI, АПОЛ⁶³. Якщо випуски монет з написами ПА, PAN, PANTI, поза сумнівом, пов'язані з карбуванням саме Пантікапея, то монети з легендою АПОЛ

та зображенням комашки приписувалися, відповідно, містам Аполлонії та Мірмекію⁶⁴. Встановлено, що всі ранні боспорські монети карбувалися на пантікапейському монетному дворі. Однак інтерпретувалися вони по-різному.

Найбільш аргументованою є точка зору Ю. Г. Виноградова, підтримана Н. О. Фроловою. Суть її зводиться до того, що монети з написом АПОЛ були емісіями надполісної боспорської сімахії та релігійної амфіктіонії, яка перебувала під покровительством Аполлона Лікаря — головного заступника іонійських греків⁶⁵. Причому слід наголосити, що, на думку Д. Б. Шелова, підтриману останнім часом Н. О. Фроловою, монети з написом АПОЛ карбувалися в другій та третій чверті V ст. до н. е.⁶⁶

Якщо брати до уваги повідомлення Діодора про час приходу до влади Археанактидів, то наведене вище свідчить, що карбування срібної монети з написом АПОЛ слід пов'язувати з виникненням першого надполісного об'єднання, сімахії та релігійної амфіктіонії боспорських греків з центром у Пантікапеї⁶⁷. Тому, мабуть, певну частину срібних монет з аббревіатурами ПА, ПАН, ПАНТІ, якщо за початок боспорського карбування брати середину VI ст. до н. е.⁶⁸, слід відносити до часу, що передував об'єднанню грецьких міст.

Складнішою є справа з срібними монетами, на яких було зображено комашку та написи АПОЛ чи ПАНТІ. Коли виходити з вищесказаного, то з певною мірою ризику можна говорити про те, що в другій та третій чверті V ст. до н. е. на монетному дворі Пантікапея одночасно карбувалися монети від імені громадянської общини (ПАНТІ) та боспорської сімахії, що перебувала під покровительством Аполлона (АПОЛ). Тоді прибутки від випуску монет з певними написами використовувалися на потреби Пантікапея та об'єднання боспорських міст. Зрозуміло, що це лише гіпотеза, яка, однак, добре узгоджується із загальними тенденціями історичного розвитку Боспору в першій половині V ст. до н. е.

На особливу увагу заслуговує питання про семантику зображення комахи на срібних монетах з написами АПОЛ та ПАНТІ, що були найменшим номіналом розмінної монети, який становив 1/24 драхми⁶⁹. Написи на них інтерпретувалися по-різному⁷⁰. Разом з цим наголошувалося, що зображена на монетах комаха є говорячою емблемою, яка символізувала назву невеликого боспорського містечка Мірмекія, хоча їх зв'язок з ним видається дуже сумнівним⁷¹.

Незважаючи на це, зображення комахи на боспорських монетах V ст. до н. е. потребує пояснення. Воно, безсумнівно, відображало певний аспект життя та вірувань боспорських греків. За Климентом Олександрійським, фессалійці в давнину боготворили комах, бо вірили, що Зевс, перетворившись в комаху, взяв шлюб з дочкою Клітора — Еврімедузою, яка народила Мірмідона⁷². Від останнього походили мірмідоняни ("люди-комахи"), які колонізували острів Егіну. Міфологічне значення комахи пояснюється її невеликими розмірами, що робило її найменшою лічильною одиницею, множеністю, колективністю, яка виявляється у формах їх спільного існування та діяльності⁷³.

В зв'язку з цим, напевне, слід згадати, що срібні боспорські монети із зображенням комахи виконували роль найменших розмінних монет⁷⁴ і карбувалися, очевидно, на монетному дворі Пантікапея від імені сімахії боспорських міст. Коли це співвіднести зі зведенням стратегічної лінії оборони — Тірітацьким валом та спільної святині — храму Аполлона в Пантікапеї⁷⁵, будівництво яких, безсумнівно, здійснювалося колективними зусиллями боспорських греків, що входили до складу військової сімахії та релігійної амфіктіонії⁷⁶, появу на монетах комахи, як говорячого символу, можна цілком природно пояснити. Не виключено, що випуск срібних монет найменшого номіналу із зображенням комахи міг використовуватися для оплати будівельних робіт на об'єктах, які

зводилися колективними зусиллями, а також якоюсь мірою покривав спільні витрати боспорського надполісного об'єднання⁷⁷.

Ще одним питанням, на якому необхідно спинитися, є характер влади Археанактидів, що вже неодноразово порушувалося в науковій літературі⁷⁸. На підставі аналізу повідомлення Діодора та низки порівняльних матеріалів Ю. Г. Виноградов дійшов висновку, що після відсічі скіфської агресії один з Археанактидів, використавши своє становище стратега-автократора в боспорській сімахії, встановив тиранічну владу спочатку в Пантікапеї, а згодом насильницьким шляхом підкорив інші поліси, що входили до її складу⁷⁹.

Незважаючи на привабливість цієї гіпотези, вона, на жаль, не знаходить підтвердження в джерелах і базується лише на тому, що Діодор називає Археанактидів "царюючими"⁸⁰. Але є багато переконливих даних, які свідчать, що термінологія Діодора не відображає офіційного статусу Археанактидів⁸¹. Тому, базуючись тільки на цьому писемному джерелі, навіть з використанням порівняльного матеріалу, не можна "ретроспективно проектувати на правління Археанактидів характер влади ранніх Спартокидів", який значно краще висвітлено в джерелах, у тому числі писемних⁸². Інакше кажучи, нині немає переконливих даних про те, що один з Археанактидів після відбиття варварської агресії захопив владу в сімахії і став тираном. Однак це не означає, що не можна спробувати реконструювати історію Боспору V ст. до н. е., використовуючи додаткові джерела, та з інших позицій оцінити характер влади Археанактидів.

Ю. Г. Виноградов вважав, що після ліквідації варварської загрози боспорська сімахія могла зберегтися як оборонний союз або припинити своє існування. Проте дослідник віддає перевагу першому варіанту та, базуючись на класичних прикладах встановлення тиранічної влади Гелонном та Діонісієм Старшим на Сицилії, доходить висновку, що й на Боспорі в результаті певної боротьби федеративне надполісне об'єднання перетворилося в тиранічну державу Археанактидів⁸³.

Не виключаючи повністю такий перебіг подій, необхідно звернутися до даних нумізматики, які дають змогу дещо в іншому плані говорити про долю боспорської сімахії. На рубежі третьої та четвертої чверті V ст. до н. е. на Боспорі припиняється карбування срібних монет з написом АПОЛ⁸⁴. Слідом за цим було викарбовано чотири типи срібних монет із зображенням лева, комахи, лева-барана, комахи-барана та написом ПАНТІ⁸⁵.

О. М. Зограф не вважав за можливе пов'язувати ці зміни з якимись подіями в політичному житті Боспору⁸⁶, що й дало підстави Ю. Г. Виноградову говорити про відсутність будь-яких змін у нумізматиці⁸⁷. Проте Д. Б. Шелов, аналізуючи монетну справу раннього Боспору, висловив обережне припущення, що це явище в боспорській нумізматиці можна пов'язувати з переходом влади від Археанактидів до Спартокидів⁸⁸.

У зв'язку з цим необхідно зазначити, що до 410—405 рр. до н. е. власну монету карбував Німфей⁸⁹, на монетному дворі Фанагорії в останній чверті V ст. до н. е. карбувалися монети з написом ΣΙΝΔΩΝ, а на рубежі V—IV ст. до н. е. — автономні монети цього міста⁹⁰. В останній чверті V ст. до н. е., очевидно, ближче до його кінця, власну монету почала карбувати Феодосія⁹¹. Навряд чи всі ці факти, поряд з припиненням випуску в Пантікапеї монет з АПОЛ, можна пояснювати збігом обставин. Навпаки, стан нумізматики слід розглядати в тісному зв'язку з якимись подіями, що відбувалися на Боспорі в другій половині V ст. до н. е., бо, поза сумнівом, у даному випадку карбування монети згаданими грецькими центрами свідчить про їх політичну незалежність, у першу чергу від Пантікапеї⁹².

На жаль, відсутність позначення років карбування на ранніх боспорських монетах не дає змоги кожний їх випуск точно датувати. Тому нумізматичний матеріал, поряд з типологічним аналізом, повинен корелюватися з даними інших категорій джерел. Отже, карбування власної монети низкою античних центрів Боспору слід розглядати як надійний показник змін, що мали місце в їх стосунках після захоплення влади в Пантікапеї Спартоком (438/437 р. до н. е.). Саме ця подія, вірогідно, призвела до розпаду сімахії та виходу з нею більшості грецьких міст, адже самостійне карбування боспорських міст свідчить про їх політичну незалежність⁹³. У зв'язку з цим цікавим видається висновок про те, що так звані синдські монети карбувалися на монетному дворі Фанагорії від імені "Синдського союзу" грецьких міст⁹⁴, який, вірогідно, виник на території Азіатського Боспору, точніше в Синдиці, як опозиційне об'єднання після розпаду боспорської сімахії в зв'язку з приходом до влади в Пантікапеї Спартока⁹⁵.

Коли наведена реконструкція правомірна, то 480—479 рр. до н. е. не можна вважати часом виникнення централізованої Боспорської держави, а слід розглядати лише як рік остаточного організаційного оформлення перед лицем скіфської загрози боспорської оборонної сімахії⁹⁶. Нині немає надійних даних про те, що після ліквідації скіфської загрози представники роду Археанактидів захопили владу в Пантікапеї, а їх політичний режим в той час був тиранічним.

Як свідчить практика грецької колонізації, переселенці на нових землях, незважаючи на різне походження та ступінь заможності, в соціально-економічному відношенні були приблизно рівними. В таких колективах представники аристократії не могли підпорядкувати собі громаду, адже соціально-економічне існування першопоселенців та їх найближчих нащадків базувалося на дрібнотоварному виробництві, яке в своїй основі було натуральним. Єдине, що об'єднувало греків у місцях колонізації, було усвідомлення спільності інтересів та необхідності спільного захисту перед лицем загрози нападу варварів. Це принципова відмінність полісних соціально-політичних структур від міст-держав східного типу⁹⁷. І грецькі поліси на берегах Боспору Кіммерійського не були винятком з цього правила.

Говорячи про розвиток Боспору в першій половині V ст. до н. е., слід звернути увагу й на те, що об'єднання грецьких міст у сімахію відбулося навколо особливо шанованого іонійськими греками божества Аполлона Лікаря. Воно мало добровільний характер⁹⁸, адже Німфей залишився поза територією, захищеною валом, а також, вірогідно, суттєво не обмежувало політичну та економічну свободу грецьких центрів, що входили до цього об'єднання⁹⁹. Все це дає змогу з певною мірою вірогідності припустити, що сімахію очолив верховний жрець цього культу, який походив з аристократичного роду Археанактидів, пов'язаного своїм корінням з Мілетом¹⁰⁰. Причому під час відсічі скіфської агресії на нього могли бути покладені функції стратега-автократора¹⁰¹.

Після ліквідації скіфської агресії та втілення в життя комплексу заходів, спрямованих на зміцнення колективної безпеки, якими керував один з Археанактидів, посада базилевса — верховного царя та жреця культу Аполлона Лікаря стала спадковою — її традиційно займав представник цього роду¹⁰². Одночасно він був керівником сімахії боспорських міст. Мабуть, усунення з цієї посади Археанактидів та узурпація влади в Пантікапеї Спартоком призвели до розпаду сімахії боспорських міст. Саме ця подія знайшла відображення в уривку з праці Діодора Сицилійського, що цитувався вище¹⁰³. Офіційний титул Археа-

нактидів як сакральних, можливо, спадкових царів (басилевсів)¹⁰⁴ міг дати підстави для того, що Діодор їх називав "царюючими". Все це узгоджується з уявленнями про політичну владу того часу, коли жив та творив автор "Історичної бібліотеки"¹⁰⁵.

¹ Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. — М., 1983. — Т. 1. — С. 394—419; Толстиков В. П. К проблеме образования Боспорского государства (Опыт реконструкции военно-политической ситуации на Боспоре в конце VI — первой половине V в. до н. э.) // Вестник древней истории (далі — ВДИ). — 1984. — № 3. — С. 24; Шелов-Коведяев Ф. В. История Боспора в VI—IV вв. до н. э. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1984 г. — М., 1985. — С. 63—78; Васильев А. Н. К вопросу о времени образования Боспорского государства // Этюды по античной истории и культуре Северного Причерноморья. — СПб., 1992. — С. 111, 112.

² Vinogradov Yu. G. Die historische Entwicklung der Poleis des nördlichen Schwarzmeergebietes im 5 J. v. Chr. // Chiron. — 1980. — № 10. — S. 63—100; Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 349—419; Виноградов Ю. Г. Понт Эвксинский как политическое, экономическое и культурное единство и эпиграфика // Античные полисы и местное население Причерноморья. — Севастополь, 1995. — С. 16.

³ Долгоруков В. С. Некоторые вопросы истории и топографии ранней Фанатии // Краткие сообщения Института археологии АН СССР (далі — КСИА). — 1990. — Т. 197. — С. 35; Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 111—128; Масленников А. А. Некоторые проблемы ранней истории Боспорского государства в свете новейших археологических исследований в Восточном Крыму // Проблемы истории, филологии, культуры. — 1996. — Вып. 3. — С. 61—71.

Обставинам виникнення Боспорської централізованої держави буде присвячена спеціальна стаття, яку слід розглядати як продовження викладеного тут матеріалу.

⁴ Diod., XII, 31. Пер. В. Л. Латишева.

⁵ Vinogradov Yu. G. Op. cit. — S. 96; Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 395—396, 406, 417—418; Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 71—72; Виноградов Ю. А., Тохтасьев С. Р. Ранняя оборонительная стена Мирмекии // ВДИ. — 1994. — № 1. — С. 54, 55; Доманский Я. В., Фролов Э. Д. Основные этапы развития межполисных отношений в Причерноморье в доримскую эпоху // Античные полисы и местное население в Причерноморье. — С. 80. Пор.: Пичикян И. Р. Малая Азия — Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния. — М., 1984. — С. 146, 147.

⁶ Vinogradov Yu. G. Op. cit. — S. 80, 95.

⁷ Долгоруков В. С. Указ. соч. — С. 35, 36.

⁸ Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 398.

⁹ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975. — С. 27, 52; Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 26, 27; Масленников А. А. Сельская территория Европейского Боспора в античную эпоху. Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — М., 1993. — С. 12—13.

¹⁰ Блаватская Т. В. Очерки политической истории Боспора V—VI вв. до н. э. — М., 1959. — С. 20; Долгоруков В. С. Указ. соч. — С. 36.

¹¹ Кругликова И. Т. Указ. соч. — С. 27—30; Масленников О. О. Эволюция организации территории Европейского Боспора // Археология. — 1992. — № 2. — С. 80. Пор.: Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 404, 405.

¹² Масленников А. А. Некоторые проблемы ранней истории... — С. 61—63.

¹³ Плетнева С. А. Закономерности развития кочевнических обществ в эпоху средневековья // Вопросы истории. — 1981. — № 6. — С. 55.

¹⁴ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989. — С. 84, 85, 89—90.

¹⁵ Виноградов Ю. А. Некоторые дискуссионные проблемы греческой колонизации Боспора Киммерийского // ВДИ. — 1995. — № 3. — С. 156, 157.

¹⁶ Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 28, 29.

¹⁷ Докладніше див.: Масленников А. А. Еще раз о боспорских валах // Советская археология (далі — СА). — 1983. — № 3. — С. 14—22.

¹⁸ Там же. — С. 19—21; Масленников А. А. Некоторые проблемы ранней истории... — С. 68; Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 35—36.

¹⁹ Масленников А. А. Еще раз о боспорских валах. — С. 19—21.

²⁰ Виноградов Ю. А., Тохтасьев С. Р. Указ. соч. — С. 60—61.

²¹ Соколовский Н. И. Валу в системе обороны Европейского Боспора // СА. — 1957. — Т. 27. — С. 96.

²² Кругликова И. Т. Указ. соч. — С. 16. — Рис. 1; Масленников А. А. Еще раз о боспорских валах. — С. 15. — Рис.; Масленников О. О. Эволюция организации... — С. 80—81.

²³ Яковенко Є. В. Скифи Східного Криму в V—III ст. до н. е. — К., 1974. — С. 15. — Рис. 1; Мурзин В. Ю. Скифская архайка Северного Причерноморья. — К., 1984. — С. 12. — Рис. 1; Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М., 1991. — С. 18, 19. — Рис. 1, 2.

²⁴ Пор.: Соколовский Н. И. Указ. соч. — С. 96.

- ²⁵ Масленников А. А. Еще раз о боспорских валах. — С. 15. — Рис.
²⁶ Виноградов Ю. А., Тохтасьев С. Р. Указ. соч. — С. 61—64.
²⁷ Vinogradov Yu. G. Op. cit. — S. 80, 95.
²⁸ Grandis C. G. Bosphoros // RE. — 1899. — Bd. 3. — Sp. 757, 762, 766, 767; Stern E. von. Die politische und soziale Struktur der Griechenkolonien am Nordufer des Schwarzmeergebietes // Hermes. — 1915. — Bd. 50. — S. 182—183; Ростовцев М. И. Эллинизм и иранство на юге России. — Пг., 1918. — С. 87, 91; Жебелев С. А. Образование Боспорского государства // Северное Причерноморье. — М.; Л., 1953. — С. 69. — Прим. 3.
²⁹ Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 38—44; Виноградов Ю. Г., Тохтасьев С. Р. Указ. соч. — С. 62. Пор.: Масленников А. А. Каменные ящики Восточного Крыма (К истории сельского населения Европейского Боспора в VI—I вв. до н. э.) // Боспорский сборник. — 1995. — № 8. — С. 66. — Рис. 1.
³⁰ Vinogradov Yu. G. Op. cit. — S. 66.
³¹ Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 76. Пор.: Vinogradov Yu. G. Op. cit. — S. 95—96.
³² Масленников А. А. Каменные ящики... — С. 66—67; Масленников А. А. Некоторые проблемы ранней истории... — С. 62—63.
³³ Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 39—42. — Рис.
³⁴ Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 116.
³⁵ Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 416—418; Виноградов Ю. Г. Понт Эвксинский... — С. 17; Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 47. — Прим. 95.
³⁶ Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 447.
³⁷ Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 121—123. Пор.: Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 408—409.
³⁸ Сокольский Н. И. Указ. соч. — С. 92—93; Масленников А. А. Еще раз о боспорских валах. — С. 15—16.
³⁹ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. — М.; Л., 1949. — С. 45; Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 35—39; Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 78; Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 117, 118.
⁴⁰ Herod., IV, 28; Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 34—39. Пор.: Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 402.
⁴¹ Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 28—31.
⁴² Там же. — С. 32. Пор.: Масленников А. А. Сельская территория... — С. 13; Масленников А. А. Некоторые проблемы ранней истории... — С. 62; Виноградов Ю. А., Тохтасьев С. Р. Указ. соч. — С. 58, 59.
⁴³ Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 38.
⁴⁴ Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 117—118.
⁴⁵ Виноградов Ю. А. Мирмекский // Очерки археологии и истории Боспора. — М., 1992. — С. 107; Виноградов Ю. А., Тохтасьев С. Р. Указ. соч. — С. 54—60. Пор.: Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 29, 31.
⁴⁶ Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 76—77. Пор.: Блаватский В. Д. Киммерийский вопрос в Пантікапее // Вестник МГУ. — 1948. — № 8. — С. 14 та ін.; Блаватский В. Д. Строительное дело Пантікапее по данным раскопок 1945—1949 и 1952—1953 гг. // Материалы и исследования по археологии СССР (далі — МИА). — 1957. — № 56. — С. 7.
⁴⁷ Див.: Масленников А. А. Некоторые проблемы ранней истории... — С. 68. Такому висновку суперечить і аналіз комплексу ліпної кераміки, знайденої при розкопках Мирмекиї. Тут, за даними Ю. О. Виноградова, кераміку, близьку до посуду племен Прикубани, виявлено в шарах середини VI ст. до н. е., а на кінець цього століття її кількість різко зменшується і представлена практично одним типом горщиків (Виноградов Ю. А. Некоторые дискуссионные проблемы... — С. 158, 159). Отже, якщо керуватися цим критерієм, необхідно визнати, що прихід сюди населення з азійського боку Боспору мав місце задовго до початку спорудження Тірітанського оборонного валу.
⁴⁸ Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 31; Виноградов Ю. А. Мирмекский. — С. 107; Виноградов Ю. А., Тохтасьев С. Р. Указ. соч. — С. 59.
⁴⁹ Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 46; Виноградов Ю. А. Мирмекский. — С. 107.
⁵⁰ Масленников А. А. Еще раз о боспорских валах. — С. 15—16.
⁵¹ Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 41—44; Виноградов Ю. А. О курганах варварской знати V—III вв. до н. э. в районе Боспора Киммерийского // Скифия и Боспор. — Новочеркасск, 1989. — С. 39.
⁵² Виноградов Ю. А. Некоторые дискуссионные проблемы... — С. 159.
⁵³ Доманский Я. В., Фролов Э. Д. Указ. соч. — С. 80.
⁵⁴ Докладніше див.: Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 125, 126.
⁵⁵ Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 80.
⁵⁶ Там же. — С. 76. Пор.: Доманский Я. В., Фролов Э. Д. Указ. соч. — С. 80.
^{57—58} Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 418.
⁵⁹ Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 47.
⁶⁰ Толстиков В. П. Пантікапей — столица Боспора // Очерки археологии и истории Боспора. — М., 1992. — С. 93.
⁶¹ Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 79; Виноградов Ю. А. Мирмекский. — С. 107.

- ⁶² Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора VI—II вв. до н. э. — М., 1956. — С. 13, 14; Фролова Н. А. Монетное дело Боспора VI в. до н. э. — середины IV в. до н. э. в свете новых исследований // Очерки археологии и истории Боспора. — М., 1992. — С. 199, 200.
- ⁶³ Фролова Н. А. Монетное дело Боспора VI в. до н. э. — середины IV в. до н. э. — С. 205.
- ⁶⁴ Бібліографію див.: Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 125—126. — Прим. 41.
- ⁶⁵ Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 47. — Прим. 95; Фролова Н. А. Проблемы монетной чеканки Боспора VI—II вв. до н. э. (По поводу выхода книги В. А. Анохина "Монетное дело Боспора". — К., 1986) // ВДИ. — 1988. — № 2. — С. 124—132; Фролова Н. А. Монетное дело Боспора VI в. до н. э. — середины IV в. до н. э. — С. 205; Фролова Н. А. О проблеме чеканки монет с надписью АПОЛ // Боспорский сборник. — 1995. — Т. 5. — С. 205—212; Виноградов Ю. Г. Понт Эвксинский... — С. 17.
- ⁶⁶ Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора... — С. 27. — Прим. 2; Фролова Н. А. Проблемы монетной чеканки Боспора VI—II вв. до н. э. — С. 132; Фролова Н. А. Монетное дело Боспора VI в. до н. э. — середины IV в. до н. э. — С. 204; Фролова Н. А. О проблеме чеканки... — С. 206. Пор.: Анохин В. А. Монетное дело Боспора. — К., 1986. — С. 6—14.
- ⁶⁷ Виноградов Ю. Г. Понт Эвксинский... — С. 17.
- ⁶⁸ Шелов В. Д. Монетное дело Боспора... — С. 13—14; Фролова Н. А. Проблемы монетной чеканки Боспора VI—II вв. до н. э. — С. 131; Фролова Н. А. Монетное дело Боспора VI в. до н. э. — середины IV в. до н. э. — С. 199.
- ⁶⁹ Фролова Н. А. Монетное дело Боспора VI в. до н. э. — середины IV в. до н. э. — С. 205; Фролова Н. А. О проблеме чеканки... — С. 205—212.
- ⁷⁰ Докладніше точки зору з цього питання див.: Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 126, 127. — Прим. 41.
- ⁷¹ Анохин В. А. Указ. соч. — С. 27; Фролова Н. А. Монетное дело Боспора VI в. до н. э. — середины IV в. до н. э. — С. 205; Виноградов Ю. А. Мирмский. — С. 99—100; Виноградов Ю. А. Некоторые дискуссионные проблемы... — С. 153.
- ⁷² Кагаров Е. Культ фетишей, растений и животных в древней Греции. — СПб., 1913. — С. 304. — Прим. 1.
- ⁷³ Мифы народов мира. — М., 1992. — Т. 2. — С. 181.
- ⁷⁴ Фролова Н. А. Монетное дело Боспора VI в. до н. э. — середины IV в. до н. э. — С. 205, 207.
- ⁷⁵ Толстиков В. П. Указ. соч. — С. 46—47; Пичикян И. Р. Указ. соч. — С. 156—178; Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 69.
- ⁷⁶ Виноградов Ю. Г. Понт Эвксинский... — С. 17.
- ⁷⁷ Толстиков А. П. Указ. соч. — С. 47. — Прим. 95; Виноградов Ю. Г. Понт Эвксинский... — С. 17.
- ⁷⁸ Докладніше див.: Vinogradov Yu. G. Op. cit. — S. 69; Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 395, 396, 406, 411—417.
- ⁷⁹ Vinogradov Yu. G. Op. cit. — S. 95—96; Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 417—418. Пор.: Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 71—77.
- ⁸⁰ Diod., XII, 31, 1.
- ⁸¹ Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 406. Пор.: Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 121—122.
- ⁸² Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 406, 407. Пор.: Завойкин А. А. Периодизация торговых связей по керамической таре и некоторые вопросы ранней истории Фанагории: вторая половина VI—V вв. до н. э. // Очерки археологии и истории Боспора. — М., 1992. — С. 263.
- ⁸³ Vinogradov Yu. G. Op. cit. — S. 96, 97; Виноградов Ю. Г. Указ. соч. — С. 406—407.
- ⁸⁴ Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора... — С. 29. Пор.: Фролова Н. А. Монетное дело Боспора VI в. до н. э. — середины IV в. до н. э. — С. 204.
- ⁸⁵ Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора... — С. 29, 30. Пор.: Фролова Н. А. Монетное дело Боспора VI в. до н. э. — середины IV в. до н. э. — С. 208.
- ⁸⁶ Зограф А. Н. Античные монеты // МИА. — 1951. — № 16. — С. 167.
- ⁸⁷ Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 406. Пор.: Зограф А. Н. Указ. соч. — С. 167, 172; Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора... — С. 30, 88; Блаватская Т. В. Указ. соч. — С. 44, 45; Алексеев В. П. Религиозная политика ранних Спартокидов по нумизматическим данным // Старожитності Причорномор'я. — 1995. — Вип. 1. — С. 33, 34.
- ⁸⁸ Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора... — С. 30.
- ⁸⁹ Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 113.
- ⁹⁰ Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора... — С. 42—51; Завойкин А. А. О времени автономной чеканки Фанагории // Боспорский сборник. — 1995. — Т. 6. — С. 89—94.
- ⁹¹ Зограф А. Н. Указ. соч. — С. 162; Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора... — С. 40; Анохин В. А. Указ. соч. — С. 15, 16, 29, 30; Завойкин А. А. О времени автономной чеканки... — С. 92.
- ⁹² Див.: Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 127—128; Завойкин А. А. О времени автономной чеканки... — С. 89. Пор.: Алексеев В. П. Указ. соч. — С. 36 з літературу.

- ⁹³ Анохин В. А. Указ. соч. — С. 26.
⁹⁴ Завойкин А. А., Болдырев С. И. Третья точка зрения на монеты с легендой ΣΙΝΔΩΝ // Боспорский сборник. — 1994. — Т. 4. — С. 43—47; Завойкин А. А. О времени автономной чеканки... — С. 92.
⁹⁵ Пор.: Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 127—128.
⁹⁶ Пор.: Печикян И. Р. Указ. соч. — С. 146; Виноградов Ю. А. О курганах варварской знати... — С. 39; Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 128.
⁹⁷ Андреев Ю. В. Античный полис и восточные города-государства // Античный полис. — Л., 1979. — С. 21; Павленко Ю. В. Основные закономерности и пути формирования раннеклассовых городов-государств // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. — К., 1984. — С. 212.
⁹⁸ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. — М.; Л., 1949. — С. 42.
⁹⁹ Анохин В. А. Указ. соч. — С. 26.
¹⁰⁰ Vinogradov Yu. G. Op. cit. — S. 65, 66; Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 395, 396, 406, 411—417; Печикян И. Р. Указ. соч. — С. 147; Анохин В. А. Указ. соч. — С. 26. Пор.: Блаватский В. Д. О происхождении боспорских Археонактидов // Античная археология и история. — М., 1985. — С. 207—210.
¹⁰¹ Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 417.
¹⁰² Пор.: Печикян И. Р. Указ. соч. — С. 146; Анохин В. А. Указ. соч. — С. 26. В. А. Анохин вважає можливим на базі вивчення нумізматичного матеріалу говорити про чотирьох правителів з династії Археонактидів. Див.: Анохин В. А. Указ. соч. — С. 24.
¹⁰³ Пор.: Печикян И. Р. Указ. соч. — С. 146.
¹⁰⁴ Печикян И. Р. Указ. соч. — С. 147; Анохин В. А. Указ. соч. — С. 25.
¹⁰⁵ Докладніше див.: Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 407—419.

А. О. ГУРБИК (Київ)

Сільська громада в Україні XIV—XVIII ст.: еволюція основних суспільно-територіальних форм

Сільська громада * в Україні XIV—XVIII ст. пройшла складний шлях еволюції. Він відзначається не лише значною різноманітністю її форм, а й складною діалектикою взаємоперетворень останніх. Громада була важливим осередком суспільного життя, в якому зберігалися попередні надбання й далі розвивалися відповідно до нових історичних умов господарські, правові і культурні традиції українського народу. Практично до кінця XIX ст. в Україні зберігалася громадська організація з яскраво вираженими рисами територіальних громад попередніх епох. Відомий дослідник І. В. Лучицький наводить факти, коли в спільному користуванні громади перебували різноманітні угіддя й орні ділянки не лише в 30—40-х роках, а й у 80-х роках XIX ст.¹

Основані на широкий джерельний базі подальші дослідження І. В. Лучицького, М. М. Ковалевського, В. А. М'якотіна², праці М. В. Довнар-Запольського, М. Ф. Владимирського-Буданова, М. С. Грушевського³, присвячені різноманітним аспектам історії територіальних громад в Україні, розвідки М. Д. Іванишева, В. Б. Антоновича, І. А. Линиченка, О. Я. Єфименко, І. П. Новицького⁴ з проблем громадських правових стосунків і судочинства не лише здійснили наукову постановку питання про українську громаду, яке досі не ставилося в історіографії через існуючу теорію "безобщинного" розвитку села в Україні, а й зробили серйозні зрушення як в нагромадженні фактичного матеріалу, так і в удосконаленні теоретичних підходів до вирішення цієї важливої наукової теми.

Проте поступово інтерес до даної проблеми зменшувався. В 20-х роках XX ст. з'явилися лише спеціальні праці, присвячені громадському судочинству в Україні⁵. А в 30-х — 50-х роках ця тематика практично випала з поля зору дослідників. На початку 60-х років до проблем еволюції громади в Україні історики зверталися постільки, поскільки це було необхідно для висвітлення різноманітних аспектів історії феодалізму⁶. Починаючи із зазначеного періоду, з'являються дослідження,

присвячені історіографії проблеми територіальної громади⁷, що було певним вкладом у подальшу її розробку.

Із середини 70-х років інтерес до історії громади відроджується. З'являються регіональні дослідження, присвячені висвітленню особливостей і закономірностей еволюції громадських структур в Україні. Зокрема, вивченню "общинного ладу" в Галицькому Прикарпатті була присвячена дисертація В. Ф. Інкіна⁸, в якій автор, характеризуючи етапи існування поземельних селянських спілок, прагнув обґрунтувати спільність шляхів розвитку східноєвропейської общини.

В другій половині 80-х років деякі аспекти еволюції громади на Лівобережній Україні висвітлювались у монографіях В. Й. Борисенка та О. І. Гуржія⁹.

Останнім часом у світ вийшли спеціальні дослідження, присвячені історії сільської громади в Україні XIV—XVI ст. Ця тематика порушувалась і в узагальнюючих працях¹⁰. Отже, названі праці дають можливість підбити деякі підсумки у вивченні даної проблематики та спробувати прослідкувати загальний процес еволюції української громади в XIV—XVIII ст. Слід зазначити, що в спеціальній літературі своєрідність форм громади на Правобережжі XVII—XVIII ст. і на Лівобережжі в першій половині XVII ст. та в другій половині XVIII ст. з'ясована ще недостатньо.

Переходячи до висвітлення конкретно-історичного матеріалу, зауважимо, що наявні джерельні дані фіксують риси волосної громади на українських землях у XIV—XV ст. Хоча протягом XVI ст. регіон існування волосної форми територіальної громади звузився й охоплював переважно Північну Київщину, Галицьке Прикарпаття і частково Волинь. В інших регіонах України в XVI ст. цілісність колишніх волосних громад прослідковувалась у зв'язку складових частин, на які вони розпадалися: центрів волостей (міст, містечок, великих сіл), приватних сіл, великокнязівських сіл, боярських поселень і т. д. Ці частини, за традицією, ще спільно користувались угіддями, разом відбували однотипні повинності тощо¹¹. У подібних випадках "волесть" (у широкому розумінні даного терміну) втрачала ознаки територіальної громади і перетворювалася в суто адміністративно-територіальне утворення. Хоча у вужчому розумінні терміни "волесть" і "волощани" продовжували застосовуватися щодо якоїсь певної частини колишніх великих волостей. В останньому випадку, звичайно, джерела вказували на форму територіальної громади. Таким чином, у ході еволюції волосної форми громади термін "волесть" у XVI ст. вже переважно означав адміністративно-територіальне утворення, яке, в свою чергу, було асоціацією менших громад. До асоціації могли входити групи великокнязівських поселень, приватних селищ-дворець (подібні групи традиційно продовжували називатися "волостю"), а також громади окремих багатодвірних сіл і міська громада колишнього волосного центру.

Характеризуючи ж волосну громаду до XVI ст., тобто до часу, коли відбувалися названі процеси, слід відзначити, що тоді вона структурно складалася з більш-менш згуртованих дворниць та малодворних селищ і селищ. Тотожними з дворницями частинами волостей виступали також "служби", а у волостях Київщини згадувалися "потуг" і "тягл"¹².

Волосна громада мала чітко визначену територію, яка складалася не лише з ділянок, відособлених вказаними дворогосподарствами орних земель та угідь, але включала й оброблені волостю землі загального користування, незаймані цілинні ділянки (які волощани могли займати), та землі, що додатково розподілялися між дворами пропорційно їх розмірів¹³. Останні три види земель становили загальний земельний фонд — т. зв. волосну альменду. Волощани, згідно з внутрішнім розпорядком, могли користуватись альмендою, але вона ніколи не могла перейти до них у спадкове володіння. В свою чергу, лише наявність аллоду (спадкового наділу) давала селянам право користуватися волосною альмендою.

Для вирішення найважливіших життєвих питань волощани декілька разів на рік збиралися на загальні віча, на які, як правило, приходили всі голови дворогосподарств. Часто на них були присутні жінки і діти. Віча відбувалися на традиційному місці в зазначений час. На них волощани вирішували питання виплати волостю податків, долю спільних волосних коштів, розмежування земель, встановлювали порядок ведення сільськогосподарських робіт і черговість відбування сторожової служби. Розглядали також різноманітні спірні питання й у присутності представників місцевої державної адміністрації (вижив, возних) проводили розслідування кримінальних справ і чинили суд. В окремих випадках для розв'язання складних справ на віча, які з XVI ст. інколи називалися "копами", збиралися жителі кількох сусідніх волосних громад¹⁴.

Практично до XVI ст. волості утримували в своєму складі і селян, і бояр, і земян, а волосні віча (відомі ще з XII ст.) поступово трансформувалися в окремі зібрання цих станів, з одного боку, в провінційні шляхетські віча, а з другого, — у віча (копи) селян і міщан. Досить чітко це прослідковувалося на Галицьких землях. Особливістю місцевого устрою цього регіону було також те, що тут в рамках волостей з кінця XIV ст. відособлюються волості-"країни", які перебували під керівництвом воєвод волоських сіл. Керівники країн — воєводи і крайники — у XIV—XVII ст. були виборними посадовими особами практично в усьому Карпатському регіоні. Обирали їх на загальних вічових зібраннях, які називалися "збором", з числа князів — керівників окремих сільських громад¹⁵.

Порівняльний аналіз свідчить про схожість не лише волосних громад Волині й Подніпров'я і волосних країн Галичини, а й про ідентичність повноважень волосних віч і старців руського права з вічами — зборами та крайниками волоського права.

Незважаючи на певні консолідуючі волосну громаду фактори, в XV ст. все більше наростали процеси, що призводили до руйнування її території, господарського механізму, а також до обмеження компетенції адміністрації громади.

Значний вплив на руйнування волосної форми громади справляли її внутрішні процеси. Найважливішими з них були ті, які призводили до того, що певна кількість волощан виходила зі складу громади, вириваючи таким чином свої аллоди (з усім комплексом оранки та угідь) із системи волосних земель. Проміжною ланкою до повного виходу було намагання волощан виконувати особну службу з паралельним звільненням від загальноволосного тягла, хоча останні і зберігали за собою право вільного вступу в загальноволосні угіддя.

Виділення із складу волосної громади окремих службових господарств призводило до руйнування цілісності волосної території і до збільшення повинностей, що лягали на волощан, з одного боку, а також до вирівнювання економічного становища членів громади, з другого, — оскільки заможніші волощани виділялися на особну службу. Таким чином, зростання майнової нерівності призводило до певної соціальної диференціації жителів волості.

Більш руйнівним для волосної громади у зазначений період був подальший процес переходу різноманітних частин волості у власність світських феодалів і церкви. Значними темпами зростало боярське землеволодіння, що було продовженням процесів, які відбувалися на українських землях у XII—XIII ст.¹⁶

З XIV ст. подальший розвиток та зростання помісної системи відбувалися переважно за рахунок великокнязівських і королівських пожалувань громадських земель з державного фонду. Верховні правителі надавали своїм васалам окремі дворогосподарства, села й території волості, а то і цілі волості в умовне та спадкове володіння. Умови пожалувань були різноманітними. В певних регіонах України та й Білорусі існувала традиція, за якою місцеві бояри тримали цілі волості по черзі. Зокрема,

волості Бирин, Золвяж, Утешків, Лопатин, Хотень, Олевськ у 70-х роках XV ст. здавались у почергове держання (по 1 року) київським і житомирським боярам¹⁷. За це останні зобов'язані були відбувати військову службу. Іншими умовами, які зустрічалися в документах, були "до волі і ласки господарське", "до живота" (до смерті васала), "до двох животів" (до смерті васала і його сина)¹⁸ і т. п.

У процесі роздачі волосних територій прослідковувалася висвітлена у спеціальній літературі загальна тенденція до перетворення феодального умовного землеволодіння (особливо боярського) в повне безумовне¹⁹. На протязі XVI ст. значно зростала кількість пожалувань "на вічність"²⁰.

Виділення із складу волості поселень, сіл і угідь призводило до деформації структури волосної громади, а зменшення волосної альменди порушувало усталені економічні й соціальні відносини в ній. Волосні громади значно зменшувалися своїми розмірами, а ті, територія яких була розділена між багатьма феодальними власниками, зникали, поступаючи місцем громадам окремих багатодвірних сіл — меншій за розміром формі територіальної громади. Зазначені сільські громади формувалися в рамках села, як переданого феодалу, так і залишеного в складі великокнязівського (королівського) домену. Щоправда, динаміка переходу поселень і навіть цілих їх комплексів від одного власника до іншого та зміна юрисдикції поселень (приватні-великокнязівські і навпаки), що було характерним явищем для XIV—XVI ст., призводили до створення й існування різноманітних територіальних утворень. У дрібних феодалів, у володіння яких переходили невеликі частини волості (одне — два села), створювалися громади сіл з незначною кількістю дворогосподарств. У середніх і великих магнатів, де пожалувані частини волості прилучалися до системи існуючих володінь, виникали фактично громади-волості, не кажучи вже про ті випадки, коли волосна громада повністю переходила до феодального власника.

Отже, враховуючи зазначені чинники, можна твердити про те, що еволюція форм територіальної громади певною мірою залежала від впливу зовнішніх факторів. У процесі обертання феодальних володінь одне і те ж поселення могло утворювати чи просту сільську громаду, чи, перейшовши в руки іншого феодала, увійти до складнішого утворення (волосного типу).

До руйнування волосної форми громади призводив процес адміністративно-господарського відокремлення центрального містечка або міста від волості. На середину XVI ст. лише на півночі Київщини спостерігався тісний зв'язок волості і волосного центру (Мозирська, Бчицька волості). Останні спільно користувалися різноманітними угіддями й виконували повинності²¹.

В інших регіонах України такий зв'язок прослідковувався слабше. Це пояснюється тим, що в XVI ст. певна частина волосних громад була вже зруйнована, а на їх місці існували господарства виділених з волості військовослужбових феодальних елементів, приватні села, а також великокнязівські села, які, відійшовши до замків, перебували під юрисдикцією замкових урядів. Тому колишня спільність таких міст з навколишньою волостю прослідковувалась у зв'язках міст з боярами і слугами, а також з громадами приватних та великокнязівських сіл. Це спостерігалось в Овручкій, Остерській та інших волостях²².

Таким чином, вихід міста із складу волосної громади і розмежування їхньої території та повинностей поряд з процесами роздачі волосних сіл і угідь призводили до значного зменшення волості, а часто й до її руйнування. Адже розподіл повинностей у пропорції 2 до 1²³ більш-менш точно показував співвідношення економічних можливостей поділених міста і волості. А тому з відокремленням центрального поселення волості від останньої відходила економічно могутніша й організованіша її частина, що значно послаблювало громаду.

Певний вплив на руйнування волосної громади в Україні мали спустошення ординців, початок систематичних вторгнень яких припадає на кінець 70-х рр. XV ст.²⁴ З цього періоду збройні напади Кримського ханства інколи разом з військами Туреччини (чим васалом воно було) суттєво впливали на заселеність і структуру волосного устрою українських земель. У зв'язку з цим залюдненість Брацлавщини та Південної Київщини була значно меншою, ніж Волині, Галичини, Північної Київщини.

Постійна загроза татарських нападів призводила до того, що волості в південно-східних регіонах України мали і військове значення. Старости там виступали в ролі керівників збройних загонів, для організації яких отримували певні кошти із замкових надходжень²⁵. Такий же військовий характер мали і прикордонні волості Галичини та регенеровані на їх основі волоські країни, які зберігали військове значення практично до кінця XV ст.²⁶

Волосну форму громади відтворювали і козаки на новоосвоєних степових просторах, що межували з татарськими кочовими станами. В даних умовах волості теж з необхідністю створювали військову організацію на чолі з отаманами. Хоча разом з тим це були й поземельні спільки, землі в яких належали групам поселень (сіл, угодів, хуторів), а землекористування здійснювалось як територіальними спільками, так і великосімейними колективами на основі займанщини. Різноманітні ж угіддя перебували у спільному володінні всіх поселенців²⁷.

У XVI ст. кардинальні зміни відбувались і з основними структурними складовими волосної форми територіальної громади — дворищами. В ході розвитку продуктивних сил та поширення більш інтенсивних форм землеробства (трипілья) створювались умови для концентрації дворичних господарств волості, частини яких відселилися раніше на значні відстані, у багатодвірні села. Тому в структурі волосної громади фіксуються як поодинокі дворища, так і багатодвірні села з автономними сільськими громадами.

Проте паралельні процеси утвердження панщинно-фільваркової системи, зростання майнової нерівності та подальшого соціального розшарування волощан, земельні захвати волосної альменди і роздача сіл приватним власникам, відокремлення центрального поселення від волості та турецько-татарська агресія довершили процес руйнування волосної громади на українських землях. Більш інтенсивно він проходив у Галичині, Волині й Київщині. Хоча і в XVI ст. у Поліссі ще зберігалися сліди волосної організації з волосними старцями та вічовими зборами волощан. Щоправда, відповідно до волосної устави, виданої правителями Великого князівства Литовського, Руського, Жемайтського (далі — ВКЛРЖ) у 1560 р., передбачалося, що волосних старців повинні обирати місцеві уряди з числа запропонованих волостю кандидатів. Залишки ж волосної альменди — спільного володіння угіддями кількома селами — залишалися до кінця XVIII ст.

На місці часом значних за розмірами волосних громад згодом залишалися переважно громади окремих сіл, рідше їх груп. Щоправда, інколи зберігалися цілі частини волостей, які включали до десятка сіл, що належали окремому власнику. Але основним осередком у XVI ст. стають громади окремих, як правило, багатодвірних сіл, які перетворюються в первинні структури місцевого самоврядування українських земель, зберігаючи давньоруські традиції громадського життя. На чолі названих громад стояли сільські старости, які в документах називалися “старцями”, “отаманами”, “війтами” й “тивунами”, інколи “десятьниками”. Старцями керівників сільських громад називали по аналогії з волосними старцями в основному на Київщині і Волині²⁸. На терені Галицької землі інститут старців побутував переважно в селах на руському праві²⁹.

Тизуни, як представники громадської адміністрації, зустрічалися в другій половині XV ст. в основному на Київщині, Галичині й Волині. Хоча вже з XVI ст. вказаний інститут документально був зафіксований лише у Волині й Галичині³⁰.

Отамани на чолі сільських громад згадувалися, починаючи з XIV ст. Зокрема, про них є відомості в тій частині "Повісті про Поділля", де описувався устрій Подільської землі на час її інкорпорації Коріатовичами³¹. Згодом отаманів ми зустрічаємо в Люстрації Київської землі 1471 р. на чолі громад сіл даного регіону, а також у галицьких селах руського права (XV ст.)³². У XVI—XVII ст. інститут отаманства був зафіксований у селах Київського, Житомирського, Черкаського замків, Овруцького та Київського повіту, а також на Волині і в Галичині (Снятинське, Перемишльське, Галицьке, Терехівське, Рогатинське, Дрогобицьке, Самбірське, Замхівське, Любачівське, Городецьке староства)³³. Що стосується Лівобережної України, то в цьому регіоні (XVII—XVIII ст.) отамани стояли на чолі тієї частини сільської громади, яка складалася виключно з козаків, і в документах називалася "товариством" (селянську частину громади очолювали війти)³⁴.

Важливо зазначити, що в Галичині поряд із сільськими громадами на руському праві були також села на німецькому та волоському праві. Громадами на німецькому праві в даному регіоні керували солтиси і війти, а на волоському — князі та крайники³⁵.

Внутрішній устрій сільських громад України визначався різноманітністю їх складових частин. Найхарактернішою була така структура, коли громада складалася з одного центрального села від якого й походила її назва, і декількох сусідніх приселків або невеликих селець³⁶. У певних випадках основу структури сільської громади становив ряд рівноправних сусідніх поселень³⁷. У такому разі громада нагадувала невелику волостку. Перший з названих типів сільських громад виникав тоді, коли село формувалося шляхом розростання великого дворища (як внаслідок природного приросту, так і через залучення сторонніх осіб) з подальшим його поділом. Другий же передбачав об'єднання кількох окремих дворищ в одне село.

В рамках сільських громад України продовжували зберігатися великосімейні дворищні колективи, особливо на Волині й Галичині³⁸. Хоча документи XVI ст. все частіше згадували й "півдворища", "третьдворища", "чвертьдворища", "жеребок", "півжеребка"³⁹.

Найбільш поширеною структурною одиницею сільської громади в досліджуваний період був "дим" ("дом", "подим'я") — дворогосподарство малої селянської сім'ї, яка включала 2—3 покоління близьких родичів. Подимний устрій сільських громад відзначався в селах Київського, Мозирського, Остерського, Черкаського, Канівського, Житомирського і Вінницького замків⁴⁰.

Особливістю устрою сільських громад Волині було те, що дими входили до останніх переважно в складі дворищ, рідше служб. Інколи дим входив до складу громади як самостійний структурний осередок поряд з дворищами і службами (Луцький, Володимирський, Кременецький повіти)⁴¹.

Специфічною була структура громад в Північно-Західній Київщині. В деяких селах Мозирського й Овруцького замків громади склалися виключно із служб, до яких входило по 2—3 дими⁴².

В XVI ст. досить помітною була тенденція до розпаду великосімейних дворогосподарств. До цього насамперед спонукало прагнення голів малих сімей, які входили до складу дворищ і служб, до певної господарської самостійності та права вільно розпоряджатися результатами своєї праці, чого важко було досягти у великосімейному колективі. Матеріальними передумовами вказаної тенденції було поширення польових

систем землеробства та поява значної кількості постійних полів, що відкидало необхідність існування великосімейних господарств для розробки цілини. В суспільному відношенні важливим було значне зростання (на основі дворичного ладу) кількості громад окремих сіл, у складі яких малі сім'ї, залучаючись до системи парних і кругових допомогообмінних відносин, отримували гарантії соціально-економічної стабільності й безпеки, що раніше досягалося ціною входження у великосімейне господарство. Та й необхідність у кооперації робочої сили малі сім'ї здійснювали через залучення до свого господарства додаткових робочих рук збіднілих односельчан та шляхом створення сябринних спілок.

Хоча дворогосподарства нерозділеної (великої) селянської сім'ї регенерувалися на основі малосімейних дворів аж до XVIII ст. Особливо це стосувалося Південно-Східної Брацлавщини, Південної Київщини, Лівобережжя і Слобожанщини, які колонізувалися переважно великосімейними або ж сябринними колективами протягом XVI—XVIII ст. Та й внутрішню колонізацію проводити було під силу лише великим колективам. Це було характерним для Полісся.

Територія громади окремого багатодвірного села формувалася на протязі тривалого часу і мала добре відомі межі. Особливо інтенсивно проходило розмежування громадських земель у процесі розпаду волосної форми територіальної громади, коли землі окремого села наближалися до меж феодалного власника або сусіднього поселення. Хоча в багатьох випадках розмежування угідь не проводилося й останні залишалися об'єктом спільного користування кількох сусідніх сіл-громад до кінця XVIII ст.

Земля села, як правило, поділялася на три частини. До першої — належали індивідуальні наділи селянських дворогосподарств (аллоди). До другої — землі спільного користування, тобто громадська альменда. В структурі останньої були як пасовиська, сінокоси, лісові та річкові угіддя, так і орні ділянки загального користування. До третьої частини відносилися цілинні землі, які були резервом для відокремлення нових господарств⁴³.

Верховенство прав громади на землі її території виявлялося не лише у встановленні порядку використання фонду спільних земель і цілини, але й у певному регулюванні режиму сільськогосподарських робіт на аллодах. З метою уникнення потрапи посівів громадським стадом і для підвищення ефективності використання пару та стерні громада встановлювала примусові сівозміни, визначаючи черговість використання полів трипільної системи рільництва. Верховне право громади, в тому числі і над індивідуальними наділами, проявлялося при переході у спільне користування запустілих аллодів. Погляд на всі землі села як на цілісну територію проявлявся і у випадках спільного виступу громади на захист не лише громадської альменди, але й індивідуальних аллодів⁴⁴.

Селяни розглядали свої аллоди (як і громада загалом альменду) своєю повною власністю згідно з традиційним звичаєвим правом. Проте феодалне право Королівства Польського, ВКЛРЖ, а з 1569 р. — Речі Посполитої вважало селян лише держателями земельної власності, яких можна було в будь-який час витіснити із землі. Цьому є документальні підтвердження, починаючи з часів правління Вітовта (1392—1430)⁴⁵.

Проте практично до середини XVI ст. верховні правителі, хоча й не узаконювали, але й не анулювали численні акти купівлі-продажу селянської землі. Остання для феодалної знаті до цього періоду сама по собі не являла надзвичайної цінності. А тому королівська та великокнязівська влада була зацікавлена лише в тому, щоб земля не пустувала, оскільки основною формою ренти в згаданий час була натуральна та грошова рента. Тому перехід землі від одного селянина до іншого в межах, а то й за межами громади, не викликав негайної рішучої реакції

представників державної адміністрації. Оскільки такі операції не отримували юридичного оформлення через листи та привілеї, то продані-куплені землі в будь-який час могли бути вилучені в кожного їх держателя.

Але з кінця XV ст., із зростанням феодалного землеволодіння, в тому числі і церковного, значно збільшилась імовірність переходу великокнязівської землі в приватні руки феодалної знаті через її продаж господарськими селянами. Тому подібні операції все частіше визнавалися недійсними й анулювалися, бо, як підкреслював в одній із своїх грамот Олександр (1501 р.), “зань же людем нашим нельзе земель продавати, ани запродавати без нашего произволения”⁴⁶.

Особливо посилюється контроль на акти купівлі-продажу селянської землі із середини XVI ст., коли в процесі утвердження фільваркової системи господарства значно зросла цінність самої землі, на якій заводяться господарські двори та феодалні фільварки.

В певних регіонах України (Кременецький повіт, Ратненське і Ковельське староства)⁴⁷, яких у другій половині XVI ст. торкнулася волочна поміра, було ліквідовано традиційне селянське землеволодіння. Керуючись положеннями феодалного права про повну власність господаря на землі своїх підданих, верховні правителі ВКЛРЖ забрали у селян їхні традиційні “отчини” і “дєдини” й наділили кожне господарство однією волокою землі. Цим було не лише впорядковано оподаткування останніх, але й позбавлено селян підстав твердити про спадковість свого землеволодіння.

Волочна поміра зменшила селянське землеволодіння. Проте його структура не зазнала кардинальних змін. У рамках села продовжувало зберігатися спільне утримування землі. Щоправда, загальні землі села були також виміряні на волоки, і за їх використання громада частково сплачувала податки⁴⁸. Встановлювались і певні обмеження на користування господарськими лісовими угіддями та на полювання. Проте твердити про ліквідацію “общинного землеволодіння”, як це роблять деякі дослідники, немає ніяких підстав⁴⁹.

На переважній більшості українських земель, яких не зачепила волочна поміра, до кінця XVI ст. зберігалися традиційні земельні відносини в громаді, а селяни здійснювали акти купівлі-продажу землі. Хоча розвиток фільваркового господарства в XVII—XVIII ст., особливо в Правобережній Україні та Галичині, призводив до повної втрати селянами прав на землю, оскільки значна частина сіл міняла юрисдикцію, стаючи приватними, та в результаті прямого захоплення феодалами громадської альменди й запустілих аллодів односельчан. Проте і за таких умов сільська громада продовжувала існувати, відстоюючи свою “старовинну”, зберігаючи спільне землеволодіння і традиційний порядок його використання.

Для розуміння суті сільської громади України важливим бачиться аналіз економічних відносин між її складовими — окремими дворогосподарствами. Документальний матеріал неодноразово фіксував наявність у громаді широкої взаємодопомоги як у повсякденному внутрішньому житті, так і в процесі виконання повинностей, за які сільська громада несла кругову відповідальність⁵⁰.

Факти взаємодопомоги між членами громади в спеціальній літературі отримали назву “допомогообміну”⁵¹. Останній зустрічався, як правило, в двох формах. В одних випадках, найчастіше з проханням про допомогу зверталося до громади дворогосподарство, яке потребувало великої кількості додаткових робочих рук (будівництво будинків і т. п.). Допомога, яку в таких випадках надавала громада, називалася в Україні “толокою”, тобто спільною працею. Господар, який скликав таку толоку, нічого не відшкодовував громаді, а лише був зобов’язаний брати

участь у такій же допомозі на користь іншого члена громади. В даному випадку допомогообмін мав круговий характер. Але в повсякденному житті сільської громади частіше реалізовувався парний допомогообмін, коли один сусід звертався до іншого допомогти зібрати урожай, звести господарську будівлю і т. п. Член громади, який отримав таку допомогу, зобов'язаний був у разі необхідності відплатити тим же своєму сусідові. Поскілки відносини між господарями існували тривалий час і їх господарства були приблизно рівні в економічному відношенні, то і взаємодопомога при цьому вирівнювалася, що в кінцевому підсумку гарантувало економічну безпеку дворогосподарств громади. Остання, таким чином, являла собою складну мережу відносин взаємної допомоги між практично всіма дворогосподарствами⁵².

Аналіз взаємних відносин дає відповідь і на питання про причини відтворення сільської громади в ході колонізації. Пояснення тут криється не лише в психології селян, яка теж певною мірою сприяла відтворенню попередньої громадської організації, в умовах якої проходило все свідоме життя посполитих. Головне ж полягало в необхідності відтворення системи допомогообмінних відносин, без яких окремі двори селян в умовах натурального господарства не змогли б нормально функціонувати. А відтворення допомогообміну при наявності певної кількості вільних земель та угідь з необхідністю відновлювало сільську громаду.

Яскравим прикладом цього була громадська організація на новозаселених землях Лівобережжя та Слобожанщини. В той час, коли сільська громада Правобережжя та Галичини все більше втрачала залишки публічно-правових функцій і перетворювалася в допоміжну ланку помісної адміністрації, а основною функцією громади ставала організація відбування феодальних повинностей, сільські громади Лівобережжя XVII—XVIII ст. постають як досить впливові осередки суспільного життя регіону із значними повноваженнями щодо розпорядження землею і виборів громадської адміністрації, демократичними традиціями колективного вирішення значного кола питань. Це певною мірою було наслідком Визвольної війни середини XVII ст., яка практично ліквідувала кріпосницькі порядки, і після якої на основі займанщини зросло селянське землеволодіння. Події війни дали підстави дослідникам навіть твердити про “зміну старої моделі соціально-економічних відносин новою, козацькою”⁵³. Що певною мірою відбилося і на громадському устрої Лівобережжя. В даному регіоні зустрічалося кілька типів громад. По-перше, чисто козацькі громади, які в документах називалися “товариствами” й управлялися сільськими отаманами, по-друге, селянські громади із сільськими війтами на чолі та козацько-селянські громади змішаного типу⁵⁴.

Що стосується історичних форм громади, то на Лівобережжі їх було декілька. Зокрема, в південних і центральних районах можна виділити існування волосної форми громади⁵⁵. Остання була результатом колонізації вказаного регіону протягом XVI—XVIII ст., яка здійснювалась, як правило, великосімейними колективами та неродинними групами (“товариствами”). А тому до складу волосної громади в XVI—XVII ст. переважно входили як окремі хутори, слободи, так і малодвірні села, у спільному володінні яких перебували переважно різноманітні угіддя, рідше орні землі. В XVIII ст., внаслідок зростання кількості громад окремих сіл, розмежування оранки та угідь між ними, захоплення колись спільних волосних земель шляхтою, монастирями та козацькою старшиною, основним осередком громадського життя ставало окреме село з чітко визначеними межами спільних земель.

Починаючи з другої половини XVIII ст., з посиленням процесів закріпачення селян, між громадами останніх і товариствами козаків помітнішими ставали конфліктні перерозподіли громадської землі⁵⁶. З одного

боку, це було продовженням процесів розмежування волосних угідь та встановлення чітких меж окремих сіл, а з іншого, — особливо в поселеннях із змішаними козацько-селянськими громадами, прагненням козаків таким чином не допустити феодалізацію громадських земель шляхтою та старшиною в процесі закріпачення посполитих. Хоча ця міра давала лише тимчасові позитивні результати. Оскільки новостворений феодальний клас Лівобережної України, отримавши в кінці XVIII ст. права російського дворянства, переходив до закріпачення й рядових козаків, беручи під свій контроль всі сторони життя громад і використовуючи громадську організацію для отримання максимально можливої феодальної ренти.

На півночі Лівобережжя і Слобожанщини була поширена сябринна громада⁵⁷. Її побутування в цьому регіоні в XVII—XVIII ст. було зумовлене переважно рівнем розвитку продуктивних сил. Оскільки осипити освоєння нових територій і подолати існуючі при цьому труднощі (будівництво житла та господарських приміщень, розчистка полів та підняття цілини) було під силу лише відносно великим колективам.

Одним з джерел формування сябринних спілок був розпад великосімейного дворогосподарства, яке після спільного освоєння певної території частину оранки ділило між окремими малими сім'ями, а іншу її частину та угіддя залишало переважно в загальному володінні. З того часу між окремими дворами як одиницями відособленої власності на перший план виступали економічні інтереси, родинні ж відступали на задній план. Між дворогосподарствами формувалися стосунки, які традиційно існували між неродинними осередками. Тобто, сябринна спілка виступала як суто територіальна організація — форма сільської громади, хоча жителі поселення і були родичами. Але поступово з появою сторонніх членів, в результаті реалізації права окремих сябрів відчувувати свої частини, сябринна спілка і формально ставала суто територіальним утворенням — багатодвірним селом, у рамках якого формувалась і побутувала традиційна громада.

Іншим і найбільш поширеним на Лівобережжі в другій половині XVII—XVIII ст. джерелом формування сябринних спілок було штучне об'єднання неродинних дворогосподарств⁵⁸. Такі спілки створювалися з метою спільного розорювання степу, розчистки та використання сінокосів, інших угідь. У загальному володінні дворів у подібних випадках перебували лише ті землі, борті, будівлі, гаті, які були результатом їх спільної праці. Останні, таким чином, ще більшою мірою нагадували устрій сільських територіальних громад з індивідуальними аллодами та системою громадської альменди.

Проте не слід вважати сябринство лише особливістю устрою Лівобережжя. Воно широко побутувало на поліському українсько-білоруському пограниччі Правобережжя⁵⁹ в більш ранній хронологічний період. Сябринні спілки були досить помітним явищем суспільного життя вказаного регіону в XV—XVI ст. А для регулювання стосунків між сябрами інколи видавалися великокнязівські (королівські) грамоти⁶⁰. На основі подібних прецедентів розроблялися відповідні постійні норми, які згодом були кодифіковані статутом ВКЛРЖ 1529 р.⁶¹ У XVIII ст. артикул, який регулював земельні відносини в сябринній спілці, був введений до "Прав, за якими судиться малоросійський народ" (1743 р.)⁶².

Загалом же сябринні спілки й сябринне землеволодіння, яке, до речі, існувало і в середовищі шляхти та старшини, проіснувало на Лівобережжі до кінця XVIII ст.⁶³

Аналізуючи роль сябринства в еволюції української територіальної громади, слід зазначити, що сябринні спілки XV—XVI ст. Київщини і Чернігівщини є переважно результатом розпаду дворишних великосімейних господарств і були проміжною формою між багатосімейним

дворищем як складовою частиною волосної громади і громадою багатодвірного села, що формувалося на основі такого дворища. У подібних випадках з дольового володіння сябрів виникала дольова сільська громада. В цей же період інколи створювались і штучні сябринні спілки. У XVII—XVIII ст. останні стають переважаючими, оскільки процес розподілу великосімейних колективів на даний період практично завершився. Хоча частково зберігалось і таке джерело сябринства, як розпад великосімейних господарств (останні в незначній кількості регенерувалися на основі малосімейних дворів аж до кінця XVIII ст.).

Підбиваючи певні підсумки, виділимо головні етапи еволюції сільської громади в Україні XIV—XVIII ст.

Основною формою сільської громади в XIV—XV ст. була волосна громада, яка була результатом генезису давньоруського волосного устрою. Складалася вона переважно з окремих дворич, служб та їх об'єднань (малодвірних селець, селищ), а також громад багатодвірних сіл. Характерно, що волосна "община" побутувала до середини XVI ст. у центральній Росії та до середини XVII ст. зберігалась у північних і північно-східних районах європейської частини Росії. До XVI ст. волосна громада існувала і в сусідніх білоруських землях. У загальноєвропейському контексті волосну форму територіальної громади України, Білорусі й Росії (незважаючи на певні місцеві відмінності й незначну асинхронність побутування) можна віднести до одного типу сільської громади, для якої були характерні значна управлінська, судова й фіскальна автономія в поєднанні з впливовим регулюванням землекористування та режиму сільськогосподарського виробництва. Що в порівнянні з іншими європейськими народами певною мірою типологічно наближувало її до територіальних общин Скандинавії. В інших регіонах Європи такого практично рівноправного дуалізму названих рис громади не спостерігалось. Одні з них, як правило, відзначалися значними повноваженнями в регулюванні господарських відносин (Англія (схід), Германські землі, Данія, Франція (північ), Швеція), інші ж досягали максимально можливої в умовах середньовіччя адміністративно-правової самостійності, створюючи свої хартії й статuti (общини Середземномор'я)⁶⁴.

В ході розвитку продуктивних сил України в сільському господарстві та поширення інтенсивних форм землеробства (трипільля), з паралельним зростанням кількості жителів волості й зникненням резервів волосних земель, створювались умови для концентрації дворич і частин, на які вони розпадалися, в багатодвірні села. Починаючи із середини XV ст., названі процеси переважали над процесами розосередження. Тому в рамках волосної громади, поряд з територіально відособленими, але зв'язаними в десятки дворичами, набуває значного поширення громада окремого села. На останню поступово переходили не лише структурні елементи волості (поділ на десятки, дворича, кути), але й функції останньої.

Паралельні процеси утвердження панщинно-фільваркової системи господарства, зростання майнової нерівності та подальше соціальне розшарування волощан (з виходом заможних її членів з громади на особну службу), земельні захвати волосної альменди і роздача сіл феодалам, відокремлення центрального поселення від волості та турецько-татарська агресія довершили процес руйнування волосної громади. Більш інтенсивно він проходив у Галичині, Поділлі, Південній Київщині й Волині. Хоча і в XVI ст. у Поліссі ще зберігалися сліди волосної громади з волосними старцями та вічовими зборами волощан.

Таким чином, на місці волосних громад залишалися переважно громади окремих сіл, рідше їх груп. Тобто, останні в XVI ст. стають основним осередком територіальної громади.

В рамках таких громад продовжували зберігатися великосімейні дворищні господарства, хоча з появою значної кількості постійних полів потреба в їх існуванні ставала мінімальною. А тому протягом XVI ст. відбувається швидке руйнування великих дворищ і основним структурним осередком громади стає дворогосподарство малої селянської сім'ї, яка, залучаючись до системи парних і кругових допомогообмінних відносин громади, здобувала ті ж гарантії соціально-економічної безпеки, що й у складі великосімейного дворища, отримуючи при цьому більшу свободу економічної ініціативи. Та й необхідність у кооперації робочої сили малі сім'ї здійснювали через залучення до свого господарства додаткових робочих рук збіднілих односельчан, внаслідок дії синхронних процесів майнового розшарування в сільській громаді, та шляхом створення сябринних спілок.

Аналогічні українським дворищам великосімейні "общини" зберігалися практично до кінця XVI ст. в сусідніх російських і білоруських землях (в останньому випадку вони теж називалися "дворищами"). Серед інших європейських народів особливо значного поширення набула великосімейна община на Балканах (задруга), відомості про яку зберігалися ще у XIX ст. Тотожні процеси еволюції громадських відносин призводили до стійкого існування громад — великих родин (які побутували в рамках більших територіальних утворень) у XI—XV ст. в Іспанії (германдади), Італії (кондоми), Візантії і практично у всій Скандинавії⁶⁵.

В еволюції сябринної громади України можна виділити декілька основних етапів. Сябринні спілки почали створюватися в XV ст. На початковому етапі це було, як правило, результатом розділу великосімейного дворогосподарства і мало фрагментарний характер. Проте в XVI ст. у результаті впливу проаналізованих процесів, коли розклад дворищ став масовим, сябринні громади набули значного поширення. Вони стали свого роду перехідною формою від напіврозділеного дворища — складової частини волосної громади — до громади багатодвірного села. В той же час із зростанням кількості малосімейних дворогосподарств починають створюватися і т. з. штучні сябринні спілки, які могли охоплювати не всіх, а лише декількох членів сільської громади.

В нових історичних умовах Лівобережжя (друга половина XVII—XVIII ст.) сябринні спілки створювалися переважно штучним шляхом, хоча фрагментарно зберігалось і таке джерело, як розклад великосімейних колективів, які колонізували цей регіон, оскільки великі сім'ї регенерувалися на основі малих аж до кінця XVIII ст.

У XVII—XVIII ст. еволюція української громади йшла по шляху перетворення останньої в придаток помісної системи, який зобов'язаний був забезпечити феодалного власника максимально можливою феодалною рентою. Паралельно відбувалось обезземелення селян внаслідок чого роздрібнювалось селянське господарство, що в поєднанні з експропріацією громадської альменди вело до кризи існуючих систем рільництва. Поскілки не було необхідних резервів цілини для нових полів, з одного боку, та не вистачало поголів'я худоби, через відсутність необхідних угідь, що не давало можливості використати такий важливий для трипілля засіб відновлення ґрунту, як угноєння полів, з другого.

Тому захоплення фільварками системи громадських угідь фактично призвело до кризи панщинно-фільваркової системи господарства. Ознаки останньої на західноукраїнських землях проявилися вже в кінці XVI ст. Цьому ж сприяли і масові втечі селян, що позбавляло фільварки значної кількості робочих рук. Хоча, в свою чергу, втечі, поряд з татарськими спустошеннями, дещо відновили резерви пусток і дали можливість деякою мірою встановити попередню земельну структуру сільських громад з певною, хоча й досить мінімальною, системою угідь.

У Південно-східних регіонах Правобережжя, де поміщицько-фільваркова система не набула такого поширення, й особливо на Лівобережжі, в XVII—XVIII ст. сільські громади існували в умовах широкого земельного привілля, що в поєднанні з ослабленими кріпосницькими порядками відроджувало ту вільну сільську громаду, яка існувала в Україні в попередні віки. Хоча і в цих регіонах протягом XVIII ст. громада поступово стає повністю підпорядкованою феодалському власнику організацією покріпачених в кінці XVIII ст. селян. Остаточний же розклад сільської громади був пов'язаний з утвердженням приватної власності селян на землю, що вже виходить за рамки даного дослідження.

В цілому сільська громада України в розглядуваний період існувала як реалізована історична необхідність об'єднання селянських господарств, що обумовлювалося природою сімейно-індивідуального виробництва, яке неминуче вимагало наявності більш широкої трудової й соціальної кооперації, акумулюючи в собі прогресивні надбання матеріальної та духовної культури українського народу.

* Автор вважає доцільним використовувати термін "громада", а не поширений в українській історіографії термін "община", оскільки останній для України є штучним, механічно перенесеним з російських документальних матеріалів (та до того й русизмом: від російського "общий" — спільний) і не має конкретно-історичного використання в українських джерелах XIV—XVIII ст. Натомість термін "громада" широко вживається в українських документах XV—XVIII ст. Причому "громадою" джерела називають й волость, і багатодвірне село, і сябринну спілку — основні форми сільської територіальної громади XIV—XVIII ст.

¹ Л у ч и ц к и й І. В. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII века // Отечественные записки. — 1882. — № 11. — С. 91—93; Л у ч и ц к и й І. В. Общинные формы землевладения на Днепровском побережье (отдельный оттиск). — 1884. — С. 16.

² Л у ч и ц к и й І. В. Общинное землевладение в Малороссии // Устои. — 1882. С. 39—60; Л у ч и ц к и й І. В. Малороссийская сельская община и сельское духовенство в XVIII в. // Земский обзор. — 1883. — № 6. — С. 72—77; Л у ч и ц к и й І. В. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине в XVIII в. — К., 1884. — 313 с.; Л у ч и ц к и й І. В. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии. — СПб., 1889. — 33 с.; Л у ч и ц к и й І. В. Формы заимочного владения в Малороссии // Юридический вестник (далі-ЮВ). — 1890. — № 3. — С. 391—424; К о в а л е в с к и й М. Общинное землевладение в Малороссии в XVIII в. // ЮВ. — 1885. — Кн. 1. — С. 36—69; К о в а л е в с к и й М. Труд как источник права собственности на землю в Малороссии и на Украине // ЮВ. — 1892. — Т. XI. — С. 3—35; М я к о т и н В. А. Очерки социальной истории Украины XVII—XVIII вв. — Прага, 1924—1926. — Т. 1. — Вып. 1—3.

³ Г р у ш е в с ь к и й М. С. История Украины-Руси. — Львів, 1905. — Т. 5. — Ч. 1. — С. 356—384; Д о в н а р - З а п о л ь с к и й М. В. Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI в. — К., 1905. — С. 47—141; В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М. Ф. Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI в. — К., 1911. — С. 1—24.

⁴ И в а н и ш е в Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. — К., 1863. — С. 1—34; А н т о н о в и ч В. Исследование о казачестве. — К., 1863. — С. 1—25; А н т о н о в и ч В. Содержание актов об околичной шляхте // Архив ЮЗР. — К., 1867. — Т. 1. — Ч. IV. — С. 43—48; Л и н н и ч е н к о І. А. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси в XIV—XV вв. — М., 1894. — С. 72—209; Е ф и м е н к о А. Я. Копные суды в Левобережной Украине // Киевская старина (далі — КС). — 1885. — № 10. — С. 189—202; Е ф и м е н к о А. Я. Народный суд в Западной Руси // Русская мысль. — 1893. — № 8. — С. 6—19; № 9. — С. 22—38; Н о в и ц к и й І. П. Содержание актов о крестьянах. Предисловие // Архив ЮЗР. — К., 1876. — Т. 1. — Ч. VI. — С. 45—96.

⁵ Л е ш е н к о Р. Копні суди на Україні, їх походження, компетенція й устрій // Збірник правничої комісії при історично-філософській секції наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1925. — С. 1—67; Львів, 1927. — С. 1—87; Я к о в л і в А. До питання про генезу копних судів на Україні. — Львів, 1928. — С. 1—11; Ч е р к а с ь к и й І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI—XVIII вв. // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. — К., 1928. — Вып. 4,5. — 714 с.

⁶ Р о м а н о в с к и й В. А. Основные проблемы истории феодализма на Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. // ЕАИВБ. — 1961. — Рига, 1963. — С. 191—192; М и ш к о Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності. — К., 1963. — С. 72—113; Б о й к о І. Д. Селянство України в II половині XVI — I половині XVII ст. — К., 1963. — С. 7—25.

⁷ Марков П. Г. А. Я. Ефименко — историк Украины. — К., 1966. — 123 с.; Лептин П. Ф. І. В. Лучицький про общину на Україні // Укр. іст. журн. — 1979. — № 6. — С. 127—130; Лептин П. Ф. Община в русской историографии. — К., 1971. — 297 с.; Герасименко Н. О. Стан вивчення общинного землеволодіння селян і рядових козаків на Лівобережній Україні в XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1986. — № 7. — С. 104—111.

⁸ Инкин В. Ф. Крестьянский общинный строй в Галицком Прикарпатье (Опыт сравнительного изучения поземельных союзов). — Автореф. дис. ... д. и. н. — Львов, 1978. — 32 с.

⁹ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986. — С. 88—95; Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — К., 1986. — С. 38—55.

¹⁰ История крестьянства СССР. — М., 1990. — Т. 2. — С. 171—175, 291—292; Гурбик А. О. Про общинне судочинство на Україні доби феодалізму // Проблеми української історичної медієвістики. — К., 1990. — С. 61—64; Гурбик А. О. Копні суди на українських землях у XIV—XVI ст. // Укр. іст. журн. — 1990. — № 10. — С. 110—116; Гурбик А. О. Сільська община на Україні в XIV—60-х роках XVI ст. (соціально-економічний і правовий аспекти проблеми). — Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1991. — 17 с.

¹¹ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА), ф. 389, оп. 1, спр. 15, арк. 141; спр. 39, арк. 322; спр. 41, арк. 293 зв.; спр. 44, арк. 35 зв. — 41 зв.; РИБ. — Т. 27. — С. 96, 98, 406; Акты ЗР. — Т. 1. — С. 68—69, 191—192; Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. VI. — С. 615—616; Т. V. — Ч. VIII. — С. 469—470; Лютявський М. Областное деление... С. 217—231; Инкин В. Ф. Волость (краина) ... — С. 71—85.

¹² Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Шчедріна (далі — ДПБ). Відділ рукописів, ф. 293, оп. 1, спр. 21, 52; Акты Литовской метрики (далі — АЛМ). — Варшава, 1896. — Т. 1. — С. 167; Грамоты великих князей литовских (далі — ГВКЛ). — 1868. — С. 3, 10, 18, 22; РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 7, арк. 575—675 зв.; спр. 9, арк. 35—35 зв.; Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов (далі — ПДК). — К., 1859. — Т. IV. — С. 161—167.

¹³ Довнар-Запольский М. В. Указ. соч. — С. 101—106.

¹⁴ ЦДА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 100.

¹⁵ Инкин В. Ф. Волость (краина) и вече (сбор на Галичине в XVI—XVIII веках) // ЕАИВБ. — 1970. — Рига, 1977. — С. 71—79; История крестьянства СССР. — Т. 2. — С. 173.

¹⁶ Рапов О. М. К вопросу о боярском землевладении на Руси в XII—XIII вв. // Польша и Русь: Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши в XII—XV вв. — М., 1971. — С. 205.

¹⁷ АЛМ. — Т. 1. — С. 116; Лютявський М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. — М., 1892. — С. 21.

¹⁸ РДАДА, ф. 383, оп. 1, спр. 35, арк. 219 зв. — 220 зв.; спр. 39, арк. 329; спр. 43, арк. 40 зв.; спр. 50, арк. 162; спр. 51, арк. 181 зв., 184—184 зв.; 224—225, 228.

¹⁹ Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. — К., 1901. — С. 627—630; Пичета В. И. Белоруссия и Литва в XV—XVI вв. // Исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития. — М., 1961. — С. 196—198; Юргинис Ю. М. Бояре и дворяне и их землевладение в Великом княжестве Литовском // ЕАИВБ. — 1969. — К., 1979. — С. 21—22.

²⁰ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 35, арк. 157 зв. — 158; спр. 38, арк. 2 зв. — 3; спр. 41, арк. 168 зв. — 169; спр. 50, арк. 189; спр. 51, арк. 197.

²¹ Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. VII. — С. 86, 616—617, 624.

²² Там же. — Ч. IV. — С. 38—45; Т. V. — Ч. VIII. — С. 103—106, 283, 293.

²³ Довнар-Запольский М. В. Очерки... — С. 42—46; Лютявський М. Областное деление... — Приложение. — № 10. — С. 9—11.

²⁴ Панащенко В. В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV — першій половині XVI ст. // 36. наук. праць: Феодалізм на Україні. — К., 1990. — С. 114—115.

²⁵ История крестьянства СССР. — Т. 2. — С. 290.

²⁶ Инкин В. Ф. Волость (краина)... — С. 73, 85.

²⁷ История крестьянства СССР. — Т. 2. — С. 291.

²⁸ ЦДА України в м. Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 224 зв.; РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 51, арк. 204 зв.; Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. VI. — С. 140—142, 215—216, 250, 251.

²⁹ Akta Grodzkie i Ziemske z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardynskiego we Lwowie (далі — AGZ). — t. II. — № 8, 78, 114. — Т. VI. — № 12. — Т. VII. — № 80; Т. XI. — № 116; Линниченко И. А. Указ соч. — С. 163, 164.

³⁰ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 51, арк. 204 зв.; Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. VI. — С. 111—116, 270; Т. II. — Ч. VII. — С. 7; ПДК. — Т. IV. — С. 164; Грушевський М. Назв. праця. — С. 291; Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1835. — Т. I. — С. 203, 248; Львів, 1897. — Т. II. — С. 46, 83, 214; Львів, 1900. — Т. III. — С. 104, 160, 226, 260, 318, 349.

- ³¹ Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. — М., 1980. — Т. 35. — С. 66—74.
- ³² Архив ЮЗР. — Т. II. — Ч. VI. — С. 1—3; Грушевський М. Назв. праця. — С. 367; Линниченко И. А. Указ. соч. — С. 166.
- ³³ Архив ЮЗР. — Т. I. — Ч. VI. — С. 31—33, 175—188, 244—253, 413—414; Т. I. — Ч. VII. — С. 105, 117—122, 147—152; Т. II. — Ч. VII. — С. 93; Т. VI. — Ч. VIII. — С. 45; Жерела. — Т. I. — С. 13—48, 32—36, 60, 124, 159, 202, 293; Т. II. — С. 212; Т. III. — С. 268, 414.
- ³⁴ Лучицкий И. Сборник материалов для истории общин и общественных земель в Левобережной Украине. — С. 1, 4, 68, 33, 45, 62, 92, 125, 142, 164, 223, 257, 264, 270; Ковалевский М. Общинное землевладение... — С. 56; Борисенко В. И. Назв. праця. — С. 88.
- ³⁵ Линниченко И. А. Указ. соч. — С. 166.
- ³⁶ Южнорусские грамоты. — К., 1917. — Т. I. — С. 59, 118.
- ³⁷ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 43, арк. 10 зв.
- ³⁸ Там же, спр. 50, арк. 81, 168, 255 зв. — 256; ДПБ АН Росії. Відділ рукописів, ф. 293, оп. 1, спр. 21, 52; АЛМ. — Т. I. — С. 166; ГВКЛ. — С. 3, 10, 18, 22.
- ³⁹ ЦДІА Росії в Санкт-Петербурзі, ф. 823, оп. 1, спр. 54, арк. 1; РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 22, арк. 69 зв., 76; РИБ. — Т. 27. — С. 657—658; ПКК. — Т. III. — С. 21—24, 34—35.
- ⁴⁰ Архив ЮЗР. — Т. I. — Ч. VI. — С. 244—253; Т. I. — Ч. VII. — С. 90, 97—102, 117, 122, 147—152, 607—611, 623—647; Т. II. — Ч. VII. — С. 1—9.
- ⁴¹ Архив ЮЗР. — Т. I. — Ч. VII. — С. 177—184; Т. I. — Ч. VI. — С. 111—116; Т. II. — Ч. VII. — С. 32—34, 117—118, 381—383.
- ⁴² РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 51, арк. 181 зв. — 183, 186, 193, 197—197 зв.
- ⁴³ Там же, спр. 31, арк. 31, 234 зв. — 235; спр. 38, арк. 500; спр. 50, арк. 150; ДПБ. Відділ рукописів, ф. 293, оп. 1, спр. 9, арк. 1; спр. 129, арк. 1; Архив ЮЗР. — Т. I. — Ч. VI. — С. 10.
- ⁴⁴ ДПБ. Відділ рукописів, ф. 293, оп. 1, спр. 189, арк. 1; ЦДІА Росії, ф. 823, оп. 1, спр. 54, арк. 1; Архив ЮЗР. — Т. II. — Ч. VII. — С. 6—9.
- ⁴⁵ Любавский М. Областное деление... — С. 308.
- ⁴⁶ Цит. за: Любавский М. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1910. — С. 106.
- ⁴⁷ История крестьянства СССР. — Т. 2. — С. 287; Акты ЗР. — Т. III. — С. 77.
- ⁴⁸ Архив ЮЗР. — Т. II. — Ч. VII. — С. 75—110.
- ⁴⁹ Бойко І. Д. Назв. праця. — С. 7—8.
- ⁵⁰ ПКК. — Т. IV. — С. 162, 167.
- ⁵¹ Семенов Ю. Н. Первобытная коммуна и соседская крестьянская община // Становление классов и государства. — М., 1976. — С. 59.
- ⁵² Там же. — С. 50—63.
- ⁵³ Смолий В. А., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу у XVII ст. — К., 1992. — С. 33.
- ⁵⁴ Лучицкий И. Сборник материалов... — С. 1, 3, 6, 13, 17, 45, 119, 127, 140, 198.
- ⁵⁵ Лучицкий И. Следы общинного землевладения... — С. 109—112.
- ⁵⁶ Лучицкий И. В. Формы заимочного владения... — С. 412; Ковалевский М. Общинное землевладение. — С. 65—68.
- ⁵⁷ Лучицкий И. В. Сябры... — С. 2—20; Борисенко В. И. Назв. праця. — С. 93—94; Гуржий А. И. Указ. соч. — С. 47—50.
- ⁵⁸ Мякотин В. А. Очерки социальной истории Малороссии. — Б. м., б. г. — С. 106—107.
- ⁵⁹ ЦДІА Росії, ф. 823, оп. 1, спр. 24, арк. 1; Мишко Д. І. Назв. праця. — С. 107; Архивы ЮЗР. — Т. I. — Ч. IV. — С. 56—61.
- ⁶⁰ РИБ. — Т. 20. — С. 528—530.
- ⁶¹ Статут 1529 г.: Материалы // Временник императорского московского общества истории и древностей российских. — М., 1854. — Кн. 19. — С. 53. — Р. VI. — Арт. 32.
- ⁶² Права, по которым судится малороссийский народ... /Под ред. А. Ф. Кистяковского. — К., 1879. — Гл. 17. — Арт. 15. — П. 1.
- ⁶³ Мякотин В. А. Очерки. — С. 106—108.
- ⁶⁴ Довнар-Запольский М. В. Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI в. — С. 42—107; История крестьянства СССР. — Т. 2. — С. 273—284; История крестьянства в Европе. — М., 1986. — Т. 2. — С. 476—492.
- ⁶⁵ История крестьянства в Европе. — Т. 2. — С. 476—479, 484—492.

* * *

В. А. ПРОНЬКО (Москва)

Угорщина. Трагедія 1956 р.

Події, що відбулися восени 1956 р. в Угорщині, залишили глибокий слід в історії післявоєнної Європи. Вони відобразили складні проблеми й суперечності реалій, зумовлених епохою “холодної війни”, і викликали широкий резонанс у всьому світі.

Відтоді минуло чотири десятиліття, за які створено солідну історіографію питання. Однак література, що була опублікована по гарячих слідах цих подій, а також та, яка виходила до кінця 80-х років, має тенденційний характер. Це пояснюється передусім політичними умовами, в яких працювали дослідники, відсутністю доступу до важливих архівних документів, існуванням ідеологічного табу та жорсткою державною цензурою. Тому до недавнього часу в радянській і угорській літературі події 1956 р. в Угорщині оцінювалися тільки з “погоджених” партійних позицій.

На рубежі 90-х років в СРСР, а потім і в Росії з’явилися нові праці, автори яких усунули чимало “перекосів”, що мали місце в попередніх дослідженнях, і більш об’єктивно висвітлили розвиток ситуації в Угорщині до і після повстання, в тому числі в критичні дні кінця жовтня — початку листопада 1956 р.¹

Важливим кроком у ліквідації “білих плям” в історіографії тих подій стала передача угорському уряду в листопаді 1992 р. Президентом Російської Федерації Б. Єльциним комплексу секретних документів. Через три місяці вони були видані в Будапешті у двох збірниках: “Досьє Єльцина. Радянські документи про 1956 р.” та “Невідомі сторінки історії 1956 р. Документи з колишнього архіву ЦК КПРС”. Незабаром ці матеріали було опубліковано і в Москві.

Архівні документи і новітня історіографія дозволяють більш глибоко проаналізувати механізм спроб кремлівського керівництва щодо політичного врегулювання кризи, яка назріла в Угорщині, розкрити особливості збройного втручання СРСР і показати реакцію на це світової громадськості.

* * *

Як відомо, наслідком діяльності групи колишніх комінтернівських функціонерів на чолі з М. Ракоші, які повернулися в Угорщину з московської еміграції, були серйозні прояви суспільно-політичної кризи в країні. Вони виявлялися в незадоволенні громадськості владою, її репресивними методами управління державою, копіюванням досвіду СРСР. Керівництво КПРС, стривожене назріванням суспільного конфлікту в Угорщині, в 1953 р. запропонувало Ракоші відмовитися від поста глави уряду, але залишитися першим секретарем ЦК УПТ. За рекомендацією з Москви, прем’єр-міністром було призначено І. Надя.

В результаті рішень червневого (1953 р.) пленуму ЦК УПТ у суспільному житті Угорщини з’явилися перші ознаки “відлиги”. Почалася реабілітація незаконно засуджених, активізувалася діяльність громадських організацій.

Однак ці процеси не могли розгорнутися на повну силу. Використовуючи економічні труднощі, що мали місце на шляху до ринкових форм господарювання, який тільки розпочався і був непослідовним, Ракоші та його оточення вдалися до контрманевру. Прем’єр-міністра було звинувачено “у серйозному порушенні принципу колегіальності”. Це призвело до поляризації сил, що проявилась у протистоянні реформаторів і консерваторів, протистоянні прихильників демократії і диктатури, в суперництві між Надем і Ракоші². У квітні 1955 р. Надя було знято з поста

прем'єр-міністра, а в грудні виключено з партії³. Настало нове "похолодання". Однак спроби відродити попередні методи управління країною викликали зростання опору. На підтримку реформ активно виступила інтелігенція. В партії навколо виключеного з її рядів Надя, який домагався своєї політичної реабілітації, сформувалась опозиція партійним лідерам, що дискредитували себе у суспільстві⁴.

Посол СРСР в Угорщині Ю. В. Андропов періодично інформував Москву про загострення обстановки в країні. Так, у телеграмі з Будапешта від 29 квітня 1956 р. він підкреслював, що "правим опортуністам і ворожим елементам в результаті демагогії й провокацій вдалося створити у частини робітників таке уявлення, що керівництво УПТ у теперішньому його складі не забезпечує належним чином втілення в життя рішень XX з'їзду в Угорщині через те, що частина старих членів Політбюро нібито чинить опір цим рішенням, а молоді товариші не можуть проводити цю роботу внаслідок своєї недосвідченості. Вказане уявлення дуже шкодить авторитету Політбюро в очах партійного активу і частини робітників"⁵.

Аргументувавши свою думку щодо виникнення загрози для єдності керівництва партією і країною, Андропов запропонував: "незважаючи на те, що друзі не просять нашої поради по цьому питанню..., переговорити з ними про це, відверто висловивши нашу тривогу..."⁶.

Реакцією на цю інформацію була постанова президії ЦК КНРС від 3 травня, згідно з якою М. А. Суслову доручалося "більш детально вивчити ситуацію в Угорщині"⁷.

Суслов, відвідавши Будапешт, переконався, що політична ситуація в країні дійсно напружена. При цьому, як він помітив, серед нетехнічної інтелігенції, частини працівників партійного апарату, в тому числі й ЦК, а також "серед реабілітованих за останні два роки комуністів, які складають значну групу колишніх керівних працівників, поширилося незадоволення теперішнім керівництвом ЦК УПТ. У самому ЦК... є група прихильників Надя Імре, група не найкращих колишніх соціал-демократів, а також група політично незрілих і безпринципних працівників"⁸.

З метою вплинути на прийняття рішень по зміцненню існуючої влади в Угорщині президія ЦК КНРС направила до Будапешта А. І. Мікояна. На зустрічі, що відбулася 13 липня, угорські лідери сповістили його про стан справ, "визнавши внутрішньополітичну обстановку в країні як дуже складну й гостру"⁹. Мікоян зробив висновок, "що досягнення єдності в керівництві партії, а також відновлення довіри у членів ЦК до Політбюро прямо ґрунтується в питаннях про перебування т. Ракоші на посту першого секретаря ЦК УПТ", і запропонував останньому подати у відставку і тим самим забезпечити "партії збереження свого керівництва й полегшити розгром опозиційних та ворожих елементів"¹⁰. Угорські лідери зраділи такому вирішенню питання, а сам Ракоші зауважив, що, ставлячи інтереси партії понад усе, "він готовий подати у відставку і вважає такий захід правильним"¹¹.

На завершення зустрічі відбувся обмін думками щодо можливої кандидатури на пост першого секретаря ЦК. Проте однастороності в цьому питанні не було досягнуто.

Того ж дня відбулося засідання Політбюро ЦК УПТ, на якому виступив А. Мікоян¹².

Одним з ключових моментів промови Мікояна було викриття причин, що викликали ускладнення ситуації в Угорщині. На його думку, до них належали: "тиск з боку ворожих елементів"; "зростання впливу ворогів і опортуністів на маси", втягнення їх у "боротьбу за повалення керівництва партії"; сформування в країні "паралельних центрів з ворожих елементів, які діють зухвало й самовпевнено"; діяльність гуртка ім. Шандора Петєфі, що "став активно діючим організаційним й ідеологічним центром"; значний вплив правих елементів, що орієнтуються на

І. Надя й “отруюють своєю ідеологією партійних товаришів”. До інших обставин, що загострили обстановку в країні, як вважав Мікоян, слід було віднести слабку дисципліну в Центральному комітеті партії, а також той факт, що “багато комуністів, особливо інтелігентів, розчинилися в дрібнобуржуазному середовищі, опозиційно настроєному до уряду”¹³. За його пропозицією, на цьому засіданні було розглянуте питання про відставку Ракоші з поста першого секретаря й члена Політбюро ЦК УПТ.

Зміна політичних фігур в угорському керівництві сталася через кілька днів. На пленумі ЦК УПТ, що відбувся 18 липня, було прийнято відставку Ракоші, який одразу ж разом з дружиною, радянською громадянкою Ф. Ф. Корніловою, виїхав до СРСР на лікування¹⁴. Першим секретарем ЦК УПТ обрали його вірного соратника Е. Гере, який разом з ним був винний у проведенні згубної економічної політики та репресіях кінця 40-х — початку 50-х років. До складу центрального керівництва ввійшли чотири нових члени, в тому числі Я. Кадар, та два кандидати, а в ЦК було кооптовано 14 членів і кандидатів¹⁵. Однак ці зміни, як з’ясувалося згодом, були лише тактичною комбінацією, яка мало що змінювала по суті.

Отже, як видно з вищесказаного, політичні і державні лідери Радянського Союзу не тільки мали інформацію про складну ситуацію в Угорщині, а й використовували адекватні, як їм здавалося, заходи по її стабілізації. При різкому загостренні обстановки вони не виключали й більш жорсткі дії, а саме — демонстрацію воєнної сили.

З цією метою ще напередодні липневого пленуму ЦК УПТ Ю. В. Андропов, інформуючи командування Особливого корпусу про внутрішньополітичну обстановку в країні, підкреслив, що угорське керівництво може найближчим часом попросити військову допомогу¹⁶.

А буквально через кілька днів з Москви надійшло розпорядження Генерального штабу про підготовку плану дій військ Особливого корпусу по підтриманню громадського порядку в Угорщині, зокрема в Будапешті. До плану було додано перелік важливих об’єктів столиці, які мали охоронятися радянськими частинами.

Відповідно до плану, підтримання порядку в Будапешті покладалося на 2-у гвардійську механізовану дивізію (командир — генерал-майор С. В. Лебедев). З’єднання мало вирушити з району Кечкемет і взяти під охорону об’єкти столиці, 17-а гвардійська механізована дивізія (командир — генерал-майор А. В. Кривошеєв) основними силами повинна була прикрити кордон з Австрією і підтримувати громадський порядок у пунктах своєї постійної дислокації. Частини дивізії, що розмістилися в Хаймашкере, становили резерв і призначалися в основному для використання в Будапешті. Авіаційні дивізії, зенітно-артилерійські, інженерні та інші спецчастини Особливого корпусу повинні були підтримувати порядок у пунктах постійної дислокації, а також утримувати й обороняти свої військові містечка, аеродроми, склади та інші об’єкти¹⁷.

У спеціальній інструкції вказувалися порядок дій військ у місті, завдання по охороні й захисту об’єктів, порядок взаємодії з угорськими частинами, а також засоби підтримання зв’язку з їх командирами і місцевими органами влади. Окремо говорилося про випадки, коли дозволялося застосовувати зброю. План, затверджений командиром Особливого корпусу, дістав умовну назву “Компас”¹⁸.

В середині жовтня радянське посольство передало в Москву тривожну інформацію, в якій повідомляло, що “внутрішньополітична обстановка в Угорщині різко погіршилася, і тепер уже мова йде про серйозне становище не тільки в партії, а й в країні в цілому... Якщо 3-4 місяці тому невдоволення висловлювала тільки інтелігенція”, то тепер ці настрої починають проникати в середовище робітників, не кажучи вже про селянство, яке ... вимагає “розпуску виробничих кооперативів”¹⁹.

Крім того, “нездорові настрої стали поширюватися серед частини працівників держбезпеки та ряду керівних армійських працівників, які виступають проти керівництва партії”²⁰.

Становище в Угорщині значно ускладнилося. На думку першого секретаря ЦК УПТ, “реакція, спекулюючи на економічних і, головним чином, політичних труднощах, знову підняла голову”, по суті зімкнувшись з опозиційними елементами всередині партії. Гере вважав, що опозиціонери стали діяти “особливо зухвало” після перепоховання 6 жовтня останків реабілітованого Ласло Райка²¹.

Противники правлячого режиму рішуче вимагали повернення І. Надя в Політбюро, притягнення до судової відповідальності Ракоші та його соратників і виведення з керівництва партії членів Політбюро старого складу, винних у репресіях, а також недосвідчених і неавторитетних працівників з числа молодих.

Бесіда з Е. Гере підтвердила інформацію Ю. В. Андропова. Перший секретар ЦК УПТ висловив підозру, що Надь, повернувшись у Політбюро, “може стати господарем становища”, оскільки “його політика “передішки” в розвитку промисловості, удаваний демократизм та антикооперативні настрої досить популярні в партії”. Далі він підкреслив, “що ті сили, які хочуть відірвати Угорщину від СРСР і всього соціалістичного табору, використовують у своїх цілях Надя... Якщо Надь дістане можливість здійснити свою політику, ... в Угорщині найближчим часом можуть відбутися такі зміни, внаслідок яких її суспільний і державний лад буде схожий на соціалістичний ще менше, ніж це має місце в Югославії”²².

На питання, як перший секретар та інші члени Політбюро думають долати наявні труднощі, Гере відповів, що “вони не бачать виходу із становища, яке склалося”²³. Висновок Андропова був однозначним: “Якщо наші друзі і далі вестимуть таку ж непротивленську політику, поява Імре Надя, як керівника партії і країни, уявляється справою майже можливою”²⁴.

23 жовтня в атмосфері суспільного вибуху, що назрівав, і під впливом польських подій у Будапешті відбулася 200-тисячна демонстрація, в якій взяли участь представники майже всіх верств населення. Вона розпочалася під гаслами національної незалежності, демократизації, цілковитого виправлення помилок керівництва Ракоші, притягнення до відповідальності винних за репресії. Демонстранти вимагали також негайного скликання партз’їзду, призначення Надя прем’єр-міністром, виведення радянських військ з Угорщини, зруйнування пам’ятника Сталіну.

Власті розгубилися. В ході перших сутичок з силами охорони правопорядку характер маніфестації змінився: з’явилися антиурядові гасла. Гере по телефону звернувся до уряду СРСР з проханням ввести в Будапешт радянські війська, що знаходилися в Угорщині. У зверненні до народу по радіо він кваліфікував те, що відбувалося, як контрреволюцію.

Увечері почалося повстання. Демонстранти захопили радіоцентр, ряд воєнних і промислових об’єктів. В Угорщині було оголошено надзвичайний стан.

Вночі пленум ЦК УПТ створив новий уряд на чолі з І. Надем, який був присутнім на засіданні ЦК і не заперечив проти запрошення радянських військ. Проте наступного дня, коли війська ввійшли в столицю, він відкинув прохання посла СРСР підписати відповідне звернення. Цю місію виконав колишній глава уряду Хегедюш. У зверненні говорилося: “Від імені Ради Міністрів Угорської Народної Республіки прошу уряд Радянського Союзу надіслати на допомогу радянські війська в Будапешт для ліквідації заворушень, що виникли у Будапешті, швидкого відновлення порядку і створення умов для мирної творчої

праці". Лист, на якому була поставлена дата — 24 жовтня, надійшов у Москву тільки через чотири дні²⁵.

Керівництво СРСР відреагувало на дзвінок Гере негайно й рішуче. О 23-й годині 23 жовтня начальник Генерального штабу маршал В. Д. Соколовський віддав командирі Особливого корпусу розпорядження про введення в дію плану "Компас". З'єднання й частини розпочали 75—120-кілометровий марш²⁶. Розрахунок був зрозумілий: демонстрація сили.

В угорському міністерстві оборони, в приміщенні якого розмістився командний пункт Особливого корпусу, панували нервозність і безладдя. Надходили найсуперечливіші відомості про дії угорських частин і поліції. Міністр оборони І. Бата і начальник генерального штабу Л. Тот були в паніці. У Будапешті на той час знаходилося близько 7 тис. угорських солдатів і 50 танків, розосереджених по багатьох об'єктах. При цьому ніхто не знав дислокацію і чисельність сил, що перебували в тому чи іншому районі²⁷.

Обстановка в Будапешті потребувала уточнення введенного в дію плану "Компас". Радянське військове командування вже не розраховувало на взаємодію й допомогу угорських силових структур. Передусім треба було очистити від озброєних груп захоплені ними об'єкти, взяти намічені пункти під охорону і роззброїти повстанців у центрі столиці. При вході в місто армійські колони були обстріляні, натовпи народу закидали камінням військові машини, що проїжджали вулицями. Однак частини корпусу зброю не застосовували.

За розпорядженням міністра оборони СРСР маршала Г. К. Жукова, в бойову готовність були приведені ще дві дивізії: 128-а гвардійська стрілецька Прикарпатського військового округу та 3-я механізована зі складу окремої механізованої армії, що була дислокована в Румунії. В ніч на 24 жовтня ці з'єднання ввійшли на територію Угорщини (у перекладі опублікованих документів на англійську мову допущено помилку, внаслідок чого з тексту виходить, що в Угорщину вторглося 167 радянських з'єднань, у тому числі 128 стрілецьких дивізій і 39 механізованих)²⁸. Згідно "з рішенням уряду СРСР про подання допомоги уряду УНР у зв'язку з політичними заворушеннями, що виникли в країні", Міністерство оборони Радянського Союзу привело в дію лише п'ять дивізій сухопутних військ. В них налічувалося 31 550 чоловік особового складу, 1130 танків та САУ, 615 гармат і мінометів, 185 зеніток, 380 бронетранспортерів, 3830 автомашин. Водночас були приведені в бойову готовність чотири авіаційних дивізії (159 винищувачів і 122 бомбардувальники)²⁹. Винищувальна авіація прикривала війська на марші, а бомбардувальна, готова до виконання наказу, знаходилася на аеродромах.

24 жовтня до Будапешта прибули члени президії ЦК КПРС А. І. Мікоян, М. А. Суслов, а також голова КДБ при Раді Міністрів СРСР І. А. Серов і заступник начальника Генерального штабу генерал армії М. С. Малинін. Основну увагу вони зосередили на кадрових перестановках в угорських керівних органах, а також на арештах "підбурювачів і організаторів заворушень"³⁰.

Вранці наступного дня до Будапешта підійшла 33-я гвардійська механізована дивізія (командир — генерал Г. І. Обатуров), а ввечері — 128-а гвардійська стрілецька дивізія (командир — полковник Горбунов). З'єднання, що здійснили марш з Румунії і Закарпаття, ввійшли до складу Особливого корпусу. Загальна чисельність військ, що діяли в Будапешті, була доведена до 20 тис. чоловік³¹.

А в цей час орган ЦК КПРС газета "Правда" опублікувала таку версію подій: "Вчора пізно ввечері (24 жовтня) підпільні реакційні організації зробили спробу викликати в Будапешті контрреволюційний заколот проти народної влади. Ця ворожа авантюра готувалася протягом трива-

лого часу, причому сили зарубіжної реакції систематично підбурювали антинародні елементи до виступів проти законної влади.

Ворожі елементи використали студентську демонстрацію, що відбулася вчора в столиці, як привід для виведення на вулиці міста заздалегідь підготовлених ними груп, що утворили ядро заклоту. Вони використали агітаторів, які, сіючи в народі сум'яття, прагнули викликати масові заворушення..."³².

Через дві доби було сформовано національний уряд на чолі з Надем. Першим секретарем УПТГ замість Гере, який подав у відставку, став Кадар. У Мікояна і Суслова склалося враження, що нове керівництво Угорщини "надійне і в розумінні громадськості більш авторитетне"³³.

В угорській провінції обстановка теж була неспокійною. З огляду на це Кадар поставив перед представниками СРСР питання про збільшення кількості радянських військ на території країни і почув у відповідь: "...скільки потрібно, стільки й буде"³⁴. Як доповідали в Москву Мікоян і Суслов, угорське керівництво дуже цьому зраділо³⁵.

Події в Угорщині розвивалися з карколомною швидкістю, тому в урядових колах країни не було єдності в багатьох питаннях. Частини угорської армії, займаючи очікувальну позицію, не чинили опору повсталим. Багато нервозності вносили передачі радіостанцій "Вільна Європа" і "Голос Америки". Голова КДБ СРСР Серов інформував, що в окремих містах населення, захопивши тюрми, звільнило понад 8000 ув'язнених, які відібрали зброю у працівників охорони, а боеприпасами забезпечили себе, нападаючи на військові склади; в ряді великих районів країни "населення гостро збуджене... озброєні особи розшукують по квартирах комуністів і розстрілюють їх". Керівник КДБ також повідомляв, що "у зв'язку з рішенням уряду про ліквідацію органів держбезпеки серед оперативного складу настрій підупав і агентурна робота по виявленню організаторів виступу, яка вже розгорталася, припинилася"³⁶.

Дійсно, назване рішення деморалізувало практично всіх працівників держбезпеки Угорщини. Так, начальник військ МВС Орбан заявив радянському раднику, що "...збере офіцерів і буде пробиватися до Москви"³⁷. Колишній заступник міністра внутрішніх справ Декан, побоюючись розправи над працівниками органів та їх сім'ями, вирішив "створити загін із співробітників і зі зброєю рушити до радянського кордону", а якщо до нього не зможе дійти, "партизанити в підпіллі і бити ворогів"³⁸. На той час обласне управління держбезпеки міста Сабольч уже виїхало в Румунію, а працівники Дебреценського управління підійшли до радянського кордону в районі Ужгорода і звернулися до прикордонників з проханням пропустити їх на територію СРСР. Великі групи працівників держбезпеки сконцентрувалися і на кордоні з Чехословаччиною.

28 жовтня І. Надь виступив по радіо і підкреслив, що уряд засуджує сприймання нинішнього народного руху як контрреволюцію, а також заявив, що "радянські війська починають повертатися на свої бази". Після цього вимога негайного виведення радянських військ з Будапешта і всієї території Угорщини набула ще більш рішучого характеру³⁹.

Правлячі кола західних держав пильно стежили за розвитком угорських подій і вдавалися до відповідних заходів, щоб привернути до них увагу світової громадськості. Добитися цього їм почасти вдалося. 28 жовтня у Нью-Йорку розпочала свою роботу Рада Безпеки ООН. Одним з центральних питань, що розглядалися на ній, були вимоги США, Англії і Франції про включення в програму роботи Ради пункту "Ситуація в Угорщині". Радянський Союз виступив категорично проти цього. Однак більшістю голосів його протест було відхилено (10 листопада). Ге-

неральна Асамблея 53 голосами включила "угорське питання" в порядок денний своєї XI сесії. 9 делегацій, у тому числі й СРСР, голосували проти, 8 — утримались⁴⁰.

Тимчасом уряд Надія продовжував наполягати на негайному виведенні радянських військ із столиці Угорщини, а Мікоян і Сулов дедалі більше схилилися до воєнного вирішення "угорської проблеми". У донесенні в Москву від 30 жовтня вони повідомляли про дальше погіршення політичної обстановки як у цілому по країні, так і в Будапешті, що виявлялося в безпорадності керівних органів партії, розпаді партійних організацій, захопленні ворожими елементами приміщень державних установ, партійних комітетів, розправах над комуністами та їх сім'ями, у простоюванні підприємств і залізниць, невиході антиконтрреволюційних газет, в очікувальній позиції угорської армії і зменшенні довіри до радянських офіцерів з боку їх угорських колег.

Наставники з Москви рекомендували продовжувати ескалацію радянських військ поблизу угорського кордону, а також наполягали на необхідності "негайного прибуття до Угорщини тов. Конєва"⁴¹.

Увечері 31 жовтня розпочалося виведення військ з Будапешта. До кінця дня всі радянські з'єднання і частини зосередилися в 15—20 км від столиці Угорщини. Штаб особливого корпусу розмістився на аеродромі в Текелі, в місці базування однієї з його авіаційних частин.

У Москві також панувало напруження — тут шукали вихід з обстановки, що склалася. Оцінювалася вона однозначно. М. С. Хрущов був переконаний у тому, що країни блоку НАТО спрямовують усі зусилля на те, "щоб розпалити боротьбу, розпочати громадянську війну, ліквідувати революційні завоювання, повернути Угорщину на капіталістичні рейки". Він вважав, що місія СРСР полягає у "підтриманні прогресивних рухів, допомозі народам у переході від капіталізму до соціалізму"⁴². Радянське керівництво, прогножуючи подальший розвиток подій, дійшло висновку: якщо переможе контрреволюція і НАТО увійде в розташування соціалістичних країн, тобто проникне на територію Угорщини, то виникне загроза Чехословаччині, Югославії, Румунії і безпосередньо Радянському Союзу.

Рішення, які визначили подальший хід подій, було прийнято в останній день жовтня на засіданні президії ЦК КПРС, що проходило під головуванням М. С. Хрущова. Міністру оборони СРСР була дана вказівка "розробити відповідний план заходів щодо подій в Угорщині і доповісти ЦК КПРС". Прийняте рішення про великомасштабне застосування воєнної сили Хрущов, Молотов і Маленков повинні були погодити з лідерами Польщі та Югославії⁴³.

Керівники ЦК КПРС надіслали генеральному секретарю компартії Італії П. Тольятті телеграму, в якій поінформували його про "оцінку становища в Угорщині та тенденцій розвитку угорського уряду", а також підкреслили, що "вони не миритимуться з поворотом подій в бік розгулу реакції"⁴⁴.

Щоб заручитися підтримкою своїх союзників в акції збройного втручання, радянські лідери провели зустрічі з керівниками соціалістичних держав. Перша така зустріч відбулася з китайським представником Лю Шаоці — другою особою після Мао Цзедуна. Вона проходила в ніч на 1 листопада на колишній сталінській дачі у Волинському. Лю Шаоці не заперечував проти прийнятого радянським урядом рішення. Його поведінка свідчила, що Китай не хоче втручатися в європейські справи⁴⁵.

Того ж дня, коли в Москву надійшло повідомлення про рішення угорського уряду вийти з Організації Варшавського договору і його звернення до ООН з проханням захисту, М. С. Хрущов зустрівся на прикордонному аеродромі в районі Бреста з В. Гомулкою та Ю. Циранкевичем. Керівники Польщі погодилися з необхідністю збройного втручання в обстановку, що склалася в Угорщині⁴⁶.

Наступна зустріч була намічена в Бухаресті. Туди прибули президент Чехословаччини А. Новотний і перший секретар болгарської компартії Т. Живков. Румунську сторону представляв Г. Георгіу-Деж. Діставши схвалення запланованих дій, радянські керівники мали намір здійснити найважчий крок — спробувати схилити на свій бік Й. Броз Тіто, який відпочивав у той час на острові Бріоні.

Бріонська зустріч показала однотайність обох сторін в оцінці ситуації в Угорщині. Тіто також був стривожений переходом від однопартійної системи до коаліційного управління, що почався в сусідній державі. Він погодився з Хрущовим у тому, що Надь фактично “розчистив дорогу контрреволюції” і поставлені під загрозу завоювання соціалізму роблять необхідним збройне втручання СРСР⁴⁷.

2 листопада в Сольнок прибув маршал І. С. Конев, на якого покладалося керівництво діями радянських військ в Угорщині за планом операції “Вихор”. Сюди для одержання бойового завдання було викликано командира Особливого корпусу генерала П. Н. Лашенка.

А в цей час навколо Будапешта повстанці створювали оборонний пояс. Збройні загони займали найважливіші об’єкти, на вулицях патрулювали наряди військовослужбовців і національної гвардії. Чисельність особового складу угорських частин у столиці досягла 50 тис. чоловік. Крім того, понад 10 тис. чоловік входило до національної гвардії, озброєних груп та загонів. У повстанців було близько 100 танків.

Завдання Особливого корпусу полягало в розгромі супротивних сил і відновленні “порядку” в Будапешті. Ті частини угорської армії, які чинитимуть опір, вимагалось роззброїти⁴⁸. Завдання по наведенню порядку в інших містах і районах Угорщини покладалися на 38-у загально-військову та 8-у механізовану армії Прикарпатського військового округу.

Готовність до дій визначалася на кінець 3 листопада. Її початком був сигнал “Грім”. У спеціальних передових загонах знаходилися співробітники КДБ СРСР, які мали заарештувати уряд І. Надя та керівників збройного повстання⁴⁹.

Щоб угаїти підготовку операції, в Текеле тривали переговори про виведення радянських військ з Угорщини, але 4-го листопада, о 1-ій годині 30 хвилин ночі, голова КДБ СРСР Серов і його група заарештували угорську урядову делегацію⁵⁰.

Серед цих заходів невинпадковою була й поява увечері 1 листопада у штабі Особливого корпусу Я. Кадара, якого літаком доставили в Москву. А 3 листопада тут уже було визначено склад нового угорського уряду, до якого разом з Кадаром (прем’єр-міністр) і Мюнніхом (заступник прем’єр-міністра, міністр збройних сил і держбезпеки) мали вийти ще 6 чоловік. Вранці наступного дня на хвилі радіостанції м. Сольнок (100 км від Будапешта), де знаходилася ставка І. С. Конєва, було передано текст звернення Угорського революційного робітничо-селянського уряду до свого народу⁵¹.

У зверненні говорилося, що угорське керівництво в інтересах своїх співгромадян, робітничого класу, батьківщини звернулося до командування радянських військ з проханням допомогти “розбити чорні сили реакції і контрреволюції й відродити народний соціалістичний устрій, відновити порядок і спокій в країні”⁵².

Перед початком операції “Вихор” до всього особового складу радянських військ, які призначалися для воєнних дій в Угорщині, було доведено наказ головнокомандуючого об’єднаними збройними силами № 1 від 4 листопада 1956 р. В ньому говорилося: “В кінці жовтня в братній нам Угорщині сили реакції і контрреволюції підняли заколот з метою знищити народно-демократичний устрій, ліквідувати революційні завоювання трудящих і відновити в ній старі поміщицько-капіталістичні порядки... Активна участь у цій авантурі колишніх хортистів веде до від-

родження в Угорщині фашизму й створює пряму загрозу нашій Вітчизні і всьому соціалістичному табору... Згідно з проханням уряду Угорської Народної Республіки..., на підставі укладеного між країнами соціалістичного табору Варшавського Договору... радянські війська починають виконувати союзницькі зобов'язання.

Завдання радянських військ полягає в тому, щоб подати братню допомогу угорському народу в захисті його соціалістичних завоювань, у розгромі контрреволюції і ліквідації загрози відродження фашизму”⁵³.

В операції “Вихор” брали участь одинадцять дивізій сухопутних військ, кілька авіаційних з'єднань, а також повітряно-десантні частини. В інформації, направлений у ЦК КПРС, міністр оборони СРСР, маршал Г. К. Жуков повідомляв, що “о 6-й годині 15 хвилин 4 листопада ц.р. радянські війська розпочали проведення операції по наведенню порядку і відновленню народно-демократичної влади в Угорщині”, що вони, діючи за заздалегідь розробленим планом, “оволоділи основними опорними пунктами реакції в провінції, якими були Дьер, Мишкольц, Дебрецен, а також іншими обласними центрами Угорщини”, що у Будапешті радянські війська, “зламавши опір заколотників, зайняли будинок парламенту, ЦР УПТ, радіостанцію”, захопили “три мости через р. Дунай... і арсенал зі зброєю та боєприпасами”. Г. К. Жуков доповідав і про те, що “увесь склад контрреволюційного уряду Імре Надя зник”, а для його затримання “ведеться розшук”⁵⁴.

До 12 години основні гарнізони угорських військ були блоковані, багато з них здалися без серйозного опору. Радянські офіцери дістали вказівку “повернути до командування угорських офіцерів, знятих заколотниками, а офіцерів, призначених замість знятих, заарештувати”. Щоб запобігти “проникненню в Угорщину ворожої агентури” і втечі ватажків заколотників з Угорщини, військами, що брали участь в операції “Вихор”, були зайняті угорські аеродроми і перекриті всі шляхи на австро-угорському кордоні.

Того дня, коли почалась операція, посол СРСР в Югославії Фірюбін повідомив з Белграда в МЗС СРСР, що Імре Надь, Санто Золтан і ще 11 угорських комуністів перебувають в югославському посольстві в Будапешті. Югославська сторона, надавши їм політичний захист, намагалась умовити І. Надя зробити заяву про те, що він “підтримує уряд на чолі з Кадаром у Сольноку”⁵⁵. Посол також передав радянському уряду прохання Й. Тіто щодо недопущення урядом Кадара “репресій проти тих комуністів, які не зразу зайняли урядову лінію в період останніх подій в Угорщині”⁵⁶.

Згідно з вказівкою з Москви, Фірюбін повідомив заступнику голови уряду Югославії Карделю позицію ЦК КПРС “відносно подальшого перебування Надя і його групи в посольстві... У зв'язку з тим, що ексцеси з ними можуть бути не тільки з боку реакції, а й з боку революційних елементів, ... і пам'ятаючи, що Угорський Революційний робітничо-селянський уряд не має сьогодні органів держбезпеки, було б доцільним доручити Надя і його групу нашим військам для передачі... уряду в Сольноку”⁵⁷. 7 листопада Кадар і члени його уряду прибули із Сольнока в Будапешт, де принесли присягу. Так було “вирішено” проблемі легітимності влади.

До 11 листопада збройний опір було зломлено не тільки в угорській столиці, а й на всій території країни. Залишки озброєних загонів пішли в підпілля, ховалися в лісах, що розкинулися поблизу Будапешта. Західні радіостанції в ті дні повідомляли, що радянські танки придушили революцію і відновили комуністичний уряд⁵⁸.

Внаслідок збройного втручання СРСР у події, що відбувалися в Угорщині в 1956 р., і в ході боротьби повстанців з відданими режиму органами безпеки держави загинуло багато її громадян. Однак у відомос-

тях щодо їх кількості багато розбіжностей. Так, за даними угорського Міністерства охорони здоров'я, що наводяться в радянських військових документах, у період боїв загинуло до 4 тис. громадян Угорщини⁵⁹. За свідченням угорської статистики, сумний результат подій з 23 жовтня по 31 грудня 1956 р. становить 21 728 чоловік, з яких 2502 — загинилих і 19 226 — поранених. Найбільші втрати припадають на Будапешт, де в жовтні загинуло 757 чоловік, листопаді — 926, грудні — 36, в січні 1957 р. — 6 чоловік⁶⁰. Нині в Угорщині офіційно стверджується, що жертв було близько 2700 громадян⁶¹.

Угорські спеціалісти спробували визначити також втрати радянської сторони. Так, на думку історика і публіциста П. Гостоні, кількість загинилих радянських військовослужбовців становить 1600, а поранених — 2 тис. чоловік⁶². Однак ці дані значно завищені. Фактично в ході придушення збройного виступу в Угорщині радянські війська втратили 2260 чоловік, з яких у боях загинуло 669 солдатів, сержантів та офіцерів, були поранені 1450 чоловік, пропав без вісті 51 військовослужбовець⁶³. Такий кривавий підсумок подій, що відбулися в Угорщині восени 1956 р.

До середини листопада в Угорщині радянськими органами безпеки було заарештовано 1372 чоловіки⁶⁴. Такі акції викликали у багатьох угорців хвилю протесту. Це турбувало й керівництво держави. Так, 14 листопада до Серова й Андропова не раз зверталися Кадар і Мюнніх з питання відправки в СРСР ешелону із заарештованою угорською молоддю, слідчі справи на яку були оформлені як на “активних учасників і організаторів збройного заколоту”⁶⁵. Під час руху ешелону заарештованим вдалося викинути записки. Про це повідомило будапештське радіо ім. Кошута. Так факт вивезення молоді став широко відомим, викликав загальний страйк угорських залізничників і знову загострив ситуацію в країні.

Мюнніх звернувся з проханням до представників Москви, “щоб командування радянських властей зробило офіційну заяву в пресі про те, що воно нікого не вивозило й не має наміру вивозити з Угорщини в СРСР”⁶⁶.

Серов аргументував те, що сталося і про що були поінформовані керівники Угорщини, відсутністю в країні “достатньо підготовленої для утримання ув'язнених тюрми, в якій можна було б забезпечити проведення об'єктивного слідства”, і дав вказівку розмістити “невелику групу заарештованих у приміщенні, що знаходилося недалеко від радянсько-угорського кордону”⁶⁷.

Уряд СРСР був зацікавлений у скорішому налагодженні мирного життя в Угорщині, і 10 листопада Президія ЦК КПРС постановила відрядити до Будапешта секретарів ЦК КПРС Суслова і Арістова з групою господарських працівників⁶⁸. Через чотири дні вони вже інформували Москву про те, що “повстанські сили в Будапешті, припинивши збройний опір, ... переходять до нових методів боротьби, закликаючи робітників продовжувати загальну забастовку, а також саботувати всі заходи уряду Кадара”. Крім цього, вони зазначали, що центром контрреволюції залишається Будапешт. Суслов і Арістов вважали, що не можна виключати можливість збройного виступу, оскільки вплив учасників повстання на населення столиці залишається значним. За таких умов вони “радили тов. Кадару поспішати з оформленням Угорської соціалістичної робітничої партії”, щоб посилити вплив “наших друзів серед трудящих Будапешта”⁶⁹. Під час їх зустрічі з Кадаром, останній заявив про те, що “багатьох товаришів дуже хвилює питання про Надя”⁷⁰.

Переговори про долю І. Надя і групи осіб, які разом з ним знайшли захист у посольстві Югославії, велися між угорським і югославським урядами з активною участю радянської сторони до 21 листопада⁷¹.

22 листопада І. Надь і його соратники покинули посольство Югославії і одразу ж були заарештовані. В інформації, переданій наступного дня до Москви, повідомлялося: “За домовленістю з угорськими і румунськими товаришами сьогодні Імре Надь і його група відправляються в Румунію, де буде забезпечене їх подальше утримання (під необхідною охороною). Тов. Кадар продумує зараз разом з румунськими товаришами питання про те, коли і ... в якій формі опублікувати повідомлення про направлення Надя Імре і його групи в Румунію за погодженням з її урядом”⁷².

Радянське керівництво одержувало детальну інформацію про справи І. Надя та його соратників. Воно знало й про їх подальшу, на превеликий жаль, уже вирішену долю. Про це, зокрема, свідчить телеграма, надіслана з Будапешта до ЦК КПРС 26 серпня 1957 р. за підписами завідуючого відділом ЦК КПРС по зв'язках з комуністичними і робітничими партіями соціалістичних країн Ю. В. Андропова, Генерального прокурора СРСР Р. А. Руденка і заступника голови КДБ при Раді Міністрів СРСР П. І. Івашутіна. В ній повідомлялося, що в справі групи І. Надя “заарештовано 74 активних учасники контрреволюційного заклоту”, з числа яких виділено “керівне ядро змовників у кількості 11 чоловік”. Політбюро ЦК УСРП прийняло рішення провести “закритий судовий процес наприкінці вересня 1957 р.” і дало вказівку міністру внутрішніх справ, щоб у “обвинувальному висновку по справі Надя і його групи виділити 3 головних пункти обвинувачення: насильницьке захоплення влади, організація змови, спрямованої на повалення народно-демократичного устрою, і союз з імперіалістами”⁷³.

У ті трагічні дні на австро-угорському кордоні зосередилося багато добровольців, які виявили бажання пройти в Угорщину. Так, наприклад, прикордонний ресторан Ніккельсдорфа був “схожий на перевалочний пункт, куди приїжджали люди із Західної Німеччини, які розмовляли угорською мовою і були вдягнуті в американську форму..., кожний з них мав похідне спорядження”⁷⁴.

В умовах гострого протистояння між двома блоковими системами, що характерно для періоду “холодної війни”, керівники СРСР не виключали збройного втручання в угорські події з боку західних держав, незважаючи на те, що 26 жовтня 1956 р. американський президент Д. Ейзенхауер інформував М. С. Хрушова про відсутність інтересу США до даної проблеми, оскільки це “внутрішня справа радянського блоку”⁷⁵.

Аналіз документів Ради національної безпеки США дає підстави вважати, що угорські події для американського керівництва були несподіваними. Щоб подати війсьну допомогу Угорщині, США повинні були заручитися згодою своїх союзників, а ті були зайняті війною в Єгипті. Що ж до Австрії, то вона навряд чи стала б ризикувати своїм нейтралітетом, щоб пропустити через свій повітряний простір військово-транспортні літаки. За умов, коли Англія, Франція та інші держави були втягнуті в Суецьку кризу, Рада безпеки США зняла з порядку денного питання про війсьну допомогу Угорщині. Допомога Австрії у вирішенні проблеми угорських біженців — єдине, що зробили США⁷⁶.

Підсумок угорських подій було зроблено XI сесією Генеральної Асамблеї ООН. На ній 12 грудня 1956 р. більшістю держав було ухвалено резолюцію, якою засудили СРСР в “порушенні політичної незалежності Угорщини”⁷⁷.

¹ Д ю р к о Л а с л о. 1956.: Предварительное исследование и прагматическое изложение событий. Пер. с венг. // Иностранная литература. — 1988. — №№ 7, 8; Ж е л и ц к и Б. Й. Уроки современной трагедии // Иностранная литература. — 1988. — № 9; Б у р л а ц к и й Ф. Вожли и советники. О Хрущеве, Андропове и не только о них... — М., 1990; Б о ф ф а Д. История Советского Союза. — Т. 2. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941—1964. Пер. с итал. — М., 1990; Венгрия

1956 г. Очерки истории кризиса. — М., 1993; Хрущев С. Н. Никита Хрущев: кризисы и ракеты. — Т. 1. — М., 1994; Венгрия, апрель-октябрь 1956 года // Исторический архив. — 1993. — № 4; Венгрия, октябрь-ноябрь 1956 года // Исторический архив. — 1993. — № 5; Венгрия, ноябрь 1956 года — август 1957 года // Исторический архив. — 1993. — № 6.

² Венгрия 1956 года. Очерки истории кризиса. — С. 29—31.

³ Там же. — С. 47.

⁴ Исторический архив. — 1993. — № 4. — С. 104.

⁵ Там же. — С. 106.

⁶ Там же. — С. 107.

⁷ Там же. — С. 108.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же.

¹² Там же. — С. 113.

¹³ Там же.

¹⁴ Мусатов В. Л. СССР и венгерские события 1956 г.: Новые архивные материалы // Новая и новейшая история. — 1993. — № 1. — С. 9.

¹⁵ Исторический архив. — 1993. — № 4. — С. 127—128.

Після розформування Центральної групи військ для керівництва радянськими військами в Угорщині у вересні 1955 р. було створено управління Особливого корпусу. До його складу входили чотири дивізії: 2-а і 17-а гвардійські механізовані, 195-а винищувальна авіаційна; погонно-мостовий полк, а також зенітно-артилерійські частини, частини й установи в тилу. Вони були дислоковані в містах Дьер, Сомбатхей, Керменд, Кечкемет, Сольнок, Ценглед, Дебрецен та в інших населених пунктах. У Будапешті знаходилася військова комендатура, політвідділ спецчастин, госпіталь, а в Секеш-фехерварі — Управління корпусу. Особливий корпус призначався для прикриття разом з частинами угорської армії кордону з Австрією і забезпечення комунікацій у випадку виступу радянських військ з території своєї держави. Командував Особливим корпусом генерал-лейтенант П. Н. Лашенко.

¹⁶ Малащенко Е. И. Особый корпус в огне Будапешта // Военно-исторический журнал. — 1993. — № 10. — С. 23—25.

¹⁷ Там же. — С. 24—25.

¹⁸ Там же. — С. 25.

¹⁹ Исторический архив. — 1993. — № 4. — С. 131.

²⁰ Там же. — С. 134.

²¹ Там же. — С. 131.

²² Там же. — С. 132.

²³ Там же. — С. 134.

²⁴ Там же. — С. 134—135.

²⁵ Cold War international history project. Bulletin. Issue 5, Woodrow Wilson International Center for Scholars. Washington D. C. Spring, 1995. — P. 30.

²⁶ Малащенко Е. И. Назв. праця. — Там же. — С. 27.

²⁷ Там же. — С. 27—28.

²⁸ Cold War international history project. Bulletin. Issue 5, Washington D. C. Spring, 1995. — P. 22.

²⁹ Исторический архив. — 1993. — № 5. — С. 135.

³⁰ Cold War international history project. Bulletin. Issue 5, Washington D. C. Spring, 1995. — P. 23—29.

³¹ Малащенко Е. И. Особый корпус в огне Будапешта // Военно-исторический журнал. — 1993. — № 11. — С. 44, 46.

³² Правда. — 1956. — 25 октября.

³³ Исторический архив. — 1993. — № 5. — С. 140; Cold War international history project. Bulletin. Issue 5, Washington D. C. Spring, 1995. — P. 30.

³⁴ Там же; Ibid.

³⁵ Там же; Ibid.

³⁶ Исторический архив. — 1993. — № 5. — С. 143; Cold War international history project. Bulletin. Issue 5, Washington D. C. — P. 31.

³⁷ Там же. — С. 144; Ibid.

³⁸ Там же; Ibid.

³⁹ Малащенко Е. И. Назв. праця. — Там же. — С. 48.

⁴⁰ Известия. — 1956. — 30 октября; Правда. — 1956. — 11 ноября.

⁴¹ Исторический архив. — 1993. — № 5. — С. 144—145; Cold War international history project. Bulletin. Issue 5, Washington D. C. Spring, 1995. — P. 32.

⁴² Хрущев С. Назв. праця. — С. 243.

⁴³ Исторический архив. — 1993. — № 5. — С. 146; Cold War international history project. Bulletin. Issue 5, Washington D. C. Spring, 1995. — P. 32.

⁴⁴ Там же. — С. 147.

⁴⁵ Хрущев С. Назв. праця. — С. 243—245.

⁴⁶ Там же. — С. 245—247.

⁴⁷ Исторический архив. — 1993. — № 5. — С. 158.

⁴⁸ Малащенко Е. И. Назв. праця. — Там же. — С. 50—51.

⁴⁹ Там же. — С. 34.

- ⁵⁰ Там же. — С. 35; Мусатов В. Л. Назв. праця. — Там же. — С. 19.
- ⁵¹ Исторический архив. — 1993. — № 5. — С. 159.
- ⁵² Малащенко Е. И. Назв. праця. — Военно-исторический журнал. — 1993. — № 12. — С. 35.
- ⁵³ Там же. — С. 36.
- ⁵⁴ Исторический архив. — 1993. — № 5. — С. 148.
- ⁵⁵ Там же. — С. 149.
- ⁵⁶ Там же.
- ⁵⁷ Там же. — С. 150.
- ⁵⁸ Малащенко Е. И. Назв. праця // Военно-исторический журнал. — 1994. — № 1. — С. 35.
- ⁵⁹ Мусатов В. А. Назв. праця. — Там же. — С. 18—19.
- ⁶⁰ Венгрия 1956 года. Очерки истории кризиса. — С. 163.
- ⁶¹ Мусатов В. Л. Назв. праця. — Там же. — С. 19.
- ⁶² Желички Б. Й. Венгрия 1956 года. Эволюция оценок венгерских историков. — С. 26.
- ⁶³ Гриф секретности снят. Потери Вооруженных сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. — М. — 1993. — С. 397.
- ⁶⁴ Мусатов В. Л. Назв. праця. — Там же. — С. 19.
- ⁶⁵ Исторический архив. — 1993. — № 6. — С. 132.
- ⁶⁶ Там же.
- ⁶⁷ Там же. — С. 132—133.
- ⁶⁸ Там же. — С. 130.
- ⁶⁹ Там же. — С. 131.
- ⁷⁰ Там же. — С. 132.
- ⁷¹ Исторический архив. — 1993. — № 5. — С. 160.
- ⁷² Исторический архив. — 1993. — № 6. — С. 133—134.
- ⁷³ Там же. — С. 141.
- ⁷⁴ Oestreichische Volksstimme. — 3.11.1956.
- ⁷⁵ Желички Б. Й. Назв. праця — С. 31—34.
- ⁷⁶ Там же. — С. 35.
- ⁷⁷ Известия. — 1956. — 14 декабря.

О. Б. КУДЛАЙ (Київ)

Боротьба навколо прийняття “Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні” на IV сесії Української Центральної Ради

Взаємовідносини між Центральною Радою та Тимчасовим урядом уже влітку 1917 р. загострилися через невизначеність позиції центру щодо національного питання взагалі та, зокрема, негативне ставлення до вимог Ради, висунутих в травні. Це, у свою чергу, ускладнювало політичну ситуацію в Україні. На підтримку вимог Ради виступили учасники ряду з'їздів, мітингів та маніфестацій. За таких умов було видано I Універсал і утворено Генеральний Секретаріат, що змусило уряд піти на переговори з Центральною Радою. Їх результатом стала відповідна угода та II Універсал, яким Секретаріат визначався як крайовий орган виконавчої влади в Україні. Питання про межі його компетенції та територію, що мала підлягати його владі, залишилися невирішеними.

“Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні” 5 серпня була опублікована російським урядом в його офіційному органі — “Вестнике Временного Правительства”. Цей документ став результатом тривалих переговорів делегації Української Центральної Ради у складі: В. Винниченка (голови Секретаріату), Х. Барановського (секретаря з фінансових справ) та М. Рафеса (генерального контролера) — з Тимчасовим урядом в Петрограді у другій половині липня 1917 р. Генеральні секретарі прибули до столиці для затвердження документа під назвою “Основи тимчасового управління на Україні”, який мав вирішити багато складних питань у взаєминах України та Росії.

Інструкцією оголошувалося, що Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради є вищим органом Тимчасового уряду в справах місцевого самоврядування в Україні. Його компетенція поширювалася на Київську, Волинську, Подільську, Полтавську та Чернігівську губернії, за винятком Мглинського, Суразького, Стародубського і Ново-збківського повітів. А за бажанням місцевих земських організацій передбачалося розширення зазначених меж.

До складу Секретаріату мали увійти генеральні секретарі: внутрішніх справ, фінансів, землеробства, освіти, торгівлі й промисловості, праці, національних справ, генеральний контролер та генеральний писар. При генеральному секретарі національних справ існували посади трьох його товаришів для того, “щоб чотири найчисленніші національності України мали кожного свого представника в особі секретаря або одного з його товаришів”¹. Спеціально обумовлювалося, що серед генеральних секретарів не менше, ніж чотири, мають бути неукраїнської національності. Інструкція вимагала, щоб вироблені Секретаріатом проекти подавалися на затвердження центральному уряду. Щоправда, зазначалося, що “про-

екти можуть бути перед подачею їх Тимчасовому уряду внесені на розгляд Центральної Ради”².

Планувалося, що Генеральний Секретаріат після доповіді уряду передаватиме свої розпорядження та накази місцевій владі. Секретаріат також мав подавати на розгляд центру списки кандидатів на урядові посади.

Інструкцією запроваджувалася посада особливого комісара з українських справ у Петрограді, до функцій якого входило здійснення зв'язків вищих державних установ і окремих громадських відомств з Генеральним Секретаріатом та окремими секретарями.

Відповідно до останнього пункту згаданого документа в особливих випадках допускалося безпосередньо доводити накази вищих державних установ до місцевої влади, лише повідомивши про це Генеральний Секретаріат.

Зауважимо, що на відміну від “Основ тимчасового управління на Україні”, складених Центральною Радою на початку липня за домовленістю з міністрами петроградського кабінету, Інструкція Тимчасового уряду розглядала Секретаріат як орган останнього, а не Центральної Ради. Саме з Генеральним Секретаріатом встановлювалися контакти центру за допомогою комісара з українських справ. Слід відзначити, що в Інструкції говорилося лише про право Центральної Ради розглядати проекти Секретаріату перед поданням їх на затвердження урядом. Тобто Раді, власне, відводилася роль дорадчого органу при Генеральному Секретаріаті. Сам же Секретаріат оголошувався не урядом автономної України, а вищим органом краю, що мав передавати до центру повідомлення про найважливіші проблеми його життя, які потребували якнайшвидшого розв'язання. Компетенція Секретаріату теж була обмежена: замість чотирнадцяти генеральних секретарів, передбачених документом Центральної Ради, запроваджувалися посади лише дев'яти, причому із сфери діяльності Секретаріату вилучалися такі важливі справи, як військові, продовольчі, питання юстиції, пошт, телеграфу і шляхів. Влада ж Генерального Секретаріату поширювалася не на всю територію України, а лише на п'ять губерній. Уряд наголошував і на своєму праві в екстрених випадках взаємодіяти з місцевими органами управління в обхід Генерального Секретаріату.

Інструкція також свідчить про те, що в ряді пунктів уряд відійшов від домовленостей, досягнутих в результаті поїздки його міністрів до Києва наприкінці червня 1917 р. За свідченням Д. Дорошенка, “коли перший раз, заключаючи угоду з Центральною Радою в Києві й згоджуючись на І-й універсал, петербургські міністри старались лиш за всяку ціну досягти порозуміння й не дуже журились, що там далі буде, то на цей раз петербургський уряд поставився до справи дуже стримано й обережно. Безперечно — угоду з 3 липня (н. ст. — О. К.) вважали за помилку з боку тих міністрів, що її підписали, і тепер старались, скільки можна, “поправити діло”³.

З іншого боку, все ж таки за Інструкцією Україна виділялася як окрема територія та Центральної Раді надавалося право участі у формуванні Генерального Секретаріату. Рада залишалася законодавчим і виборчим органом, від якого залежало формування вищого органу управління краєм. Тим самим, за визначенням одного з членів Ради О. Юрченка, проблема України переводилася на правний шлях, а сама Центральна Рада легалізовувалася як крайовий орган⁴.

Опублікування “Інструкції Генеральному Секретаріату” викликало гостру реакцію як з боку членів делегації Центральної Ради в Петрограді, так і в Україні в цілому.

5 серпня, увечері, відбулося екстрене засідання Малої Ради за участю генеральних секретарів, які заслухали доповідь В. Винниченка та

М. Рафеса про переговори з урядом, в якій зазначалося, що були моменти, коли "ми роздратовані гадали, чи не кинути все і не їхати додому". Врешті-решт уся справа була передана до юридичної комісії барона Є. Нольде. "Умову нашу з 3 липня з Церетелі, Керенським і Терещенко вони приймали як зло, як певний обов'язок по векселю, що дістався їм у спадщину, і який платити вони не дуже хочуть"⁵, — відзначали доповідачі. Потім засідання комісії стали проходити за закритими дверима, а після від'їзду двох членів української делегації до Києва уряд опублікував свою Інструкцію взагалі без узгодження з останньою. В. Винниченко, характеризуючи цей документ, бачив у ньому й деякі позитивні сторони і вважав, що він допоможе якось стабілізувати становище і тому запропонував ухвалити Інструкцію. Цієї ж точки зору дотримувався і М. Рафес: "... Остільки ми намагалися досягти угоди з Тимчасовим урядом, оскільки ми приходимо до висновку, що це все, що на даний момент російська революція може нам дати у питанні крайової влади. Може деякі пункти потребують зміни, але взагалі загальна ідея відповідає тому, чого домогалася Центральна Рада"⁶. Одну з основних причин затягування переговорів з Тимчасовим урядом він вбачав у зміні його складу після липневої кризи та у більш консервативному загальному напрямі його політики.

6 серпня 1917 р., після опублікування Інструкції, члени делегації Центральної Ради, які перебували в Петрограді, передали до Києва таке повідомлення: "Ми вважаємо Інструкцію такою, що не відповідає бажанню українського народу, але у повній свідомості своєї відповідальності перед російською революцією і революцією на Україні та враховуючи гостроту біжучого моменту, гадаємо, що Рада повинна прийняти Інструкцію і негайно приступити до творчої праці на Україні. Разом з тим Тимчасовий Уряд, який є органом всеросійської революційної демократії, сам повинен врахувати на далі життєвість запропонованого Малою Радою і підемо по цьому шляху (так в тексті. — О. К.). ...Розмова Зарубіна з Керенським дає матеріал думати, що уряд зараз далі не піде. Ми гадаємо, що Секретаріат з чотирнадцяти осіб повинен скласти свої повноваження"⁷.

А за день до того, 5 серпня, у Троїцькому народному домі в Києві відкрився VI пленум Центральної Ради.

Вже наступного дня (6 серпня) пленум приступив до обговорення переговорів з Тимчасовим урядом та виданої ним Інструкції.

З доповіддю про поїздку до Петрограда виступив член делегації В. Винниченко. Поряд з фактами, викладеними ним на засіданні Малої Ради, значний інтерес становить передана ним розмова з членом першого коаліційного уряду І. Церетелі: "Коли Церетелі прочитав наш статут", то був настільки здивований та вражений, що запитав мене: "Що се таке" — се не згода 2 липня! Ви даєте статут союзних держав". Ми на се відповіли, що...на наш погляд, (він) не виходить поза межі згоди"⁸. Загалом, після численних бесід з цього питання з міністром у доповідача склалося враження, що коли б І. Церетелі залишився в уряді (а він, як відомо, до складу другого коаліційного міністерства не увійшов), то українська проблема була б розв'язана дещо скоріше. За свідченням голови Генерального Секретаріату, І. Церетелі вказував на те, що "Центральна Рада ставить себе до Временного правительства, як рівна до рівного і на той випадок, коли угода не здійсниться, то Центральна Рада має провадити своє державне життя незалежно"⁹.

Подальші дебати звелися до питання про прийняття чи неприйняття Інструкції уряду. З цього приводу були висловлені прямо протилежні думки. Так, М. Любінський (нац. рев.) заявив, що Інструкція не відповідає жаданням Ради і ряд її пунктів свідчить про зневагу до останньої. Тому доповідач запропонував "рішуче відкинути цей петроградський до-

кумент”¹⁰. Такої ж думки дотримувався і М. Шраг, який виступав від фракції українських с.-р. Він аргументував свою позицію тим, що за Інструкцією центру надавалося право на самочинні дії щодо України. “Сю нещасну Інструкцію ми прийняти не можемо, бо се є “жалкая подачка”, якої ми не бажаємо і котру Центральна рада не може взяти”¹¹, — наголював він.

Григор'єв (безп. соц.) взагалі запропонував передати Інструкцію до юридичної комісії для її всебічного розгляду, висловлюючись досить різко: “Нехай вона там маринується декілька років”¹², пропонуючи Генеральному Секретаріатові тим часом працювати за статутом, виробленим Радою.

В. Винниченко в ході дебатів, нагадавши, що він виходить із складу Секретаріату і виступає як член фракції українських соціал-демократів, висловився на користь прийняття Інструкції, бо вона, на його думку, сама по собі вже була безперечним прогресом у стосунках з центром: “Два місяці тому до Петрограду ми їздили відстоювати інтереси України. Ми просили Временное Правительство признання принципиально автономії України... А тепер ми маємо не тільки принципиальне признання, а се зафіксовано в документі... Ми досягли вже багато де чого... Я не кажу, що ся Інструкція є наша конечна мета, але ми в універсалі кажемо, що се є та ідея, якої ми добивалися, і вона признана завдяки нашим зусиллям”¹³.

Такий погляд поділяв і член фракції українських соціалістів-федералістів О. Шульгін. Він вважав, що відповідно до липневої угоди Рада відмовилася від самочинного введення автономії аж до скликання Всеросійських Установчих Зборів і тому Інструкція зовсім не суперечить II Універсалу. Він закликав: “Не відкидати Інструкцію, а користуватися нею”¹⁴.

До цієї позиції приєднався і представник “Бунду” О. Золотарьов, який вважав, що в новій політичній ситуації Інструкцію, хоч вона, безумовно, й заслуговує на критику, необхідно прийняти.

Косинський (від фракції кадетів) зауважив, що, оскільки він представляє партію не класову, а державну, то йому важко погодитися з національно-територіальною автономією України, проте він цілком згоден з висновками В. Винниченка і пропонує таку резолюцію: “...Заслухавши доповіді генеральних секретарів про переговори з Тимчасовим Урядом і опубліковану Інструкцію, Центральна Рада, вважаючи, що Інструкція створює правову базу для досягнення справедливого намагання, приймає її”¹⁵.

Для виступу з цього питання в засіданні пленуму Ради 7 серпня записалося 70 чол.¹⁶ Члени Ради висловили своє обурення з приводу того, що всупереч укладеній між українською та неукраїнською демократією угоди, за якою неукраїнцям належало 30 % усіх місць в установах Центральної Ради, Тимчасовий уряд в своїй Інструкції постулював, що неукраїнцями мають бути пункт 4 з 9 генеральних секретарів. Неприйнятним було визнано й 9 пункта документа”, бо він давав простір для зловживань з боку міністрів нового складу кабінету. Зрештою делегати дійшли висновку, що вся Інструкція взагалі просякнута духом недовіри щодо українського народу і суперечить урядовій декларації від 2 липня.

Інструкцію одностайно критикували всі фракції і партії Центральної Ради, однак вони суттєво розійшлися в питанні “Що робити?” — приймати чи не приймати її. На думку голови Центральної Ради М. Грушевського, розрив відносин з урядом на той момент був небезпечним з огляду на те, що загальна ситуація в Україні значно погіршилася і в разі конфронтації з урядом Генеральний Секретаріат та українські партії, що його складали, повинні були б взяти на себе “всю відповідальність боротьби з розвалом фронту, дезорганізацією війська і продовольчою кризою”¹⁷. Відірвавшись від центрального уряду, Центральна Рада зму-

шена була б ще й вести боротьбу проти російських партій, що діяли в Україні, які, без сумніву, підтримували б петроградське міністерство.

Під час перебування делегації Центральної Ради в Петрограді там проходив з'їзд губернських комісарів усієї Росії. Після від'їзду В. Винниченка та М. Рафеса до Києва Х. Барановський, який залишався в місті, скориставшись нагодою, скликав нараду комісарів українських губерній, на якій було висловлено думку про доцільність прийняття Інструкції, "щоб на її основі приступити нарешті до реальної праці — до організації влади й опанування провінцією"¹⁸.

8 серпня Х. Барановський, який щойно повернувся з Петрограда, закликав членів Ради не піддаватися на провокацію і не йти на розрив з Тимчасовим урядом, а М. Порш (у. с.-д.) запропонував підійти до Інструкції "не з критикою, а розглянути, яку суму прав вона дає нам. У надзвичайно складний час, коли необхідна тактика, що сприяє організації мас, ви закликаєте до боротьби, — продовжував він. — Таку тактику, доки маси не організовані, ми повинні відкинути. Для нас залишається один вихід — прийняти Інструкцію та розпочати свою революційну роботу. Якщо ви вірите у нове піднесення революційних сил, повірте, що революційна демократія знайде нові форми боротьби!"¹⁹.

Наступного дня в засіданні пленуму Ради було зачитано телеграму В. Міцкевича та О. Зарубіна з Петрограда, в якій повідомлялося про затвердження урядом 3-х секретарів неукраїнців замість 4, однак Генеральний Секретаріат все ж мав складатися з 9 членів, а не 14, як того вимагала Рада. Щодо 9 пункту Інструкції пояснювалося, що його зміст обумовлюється обставинами воєнного часу. Зазначалося також, що комісар у справах України при російському кабінеті міністрів призначатиметься за згодою Генерального Секретаріату, а докладне визначення компетенції останнього відбудеться після затвердження його складу урядом.

8 серпня генеральні секретарі В. Міцкевич та О. Зарубін у бесідах з окремими міністрами в Петрограді повідомили їх про те, якій різкій критиці було піддано Інструкцію. Оскільки змінити вже опублікований документ не уявлялося можливим, генеральні секретарі вважали за доцільне видати пояснення до Інструкції, особливо тих її пунктів, які викликали найбільше незадоволення, як, наприклад, дев'ятого.

На засіданні 7 серпня фракція меншовиків внесла на розгляд резолюцію, зміст якої зводився до такого: "Інструкція не дає тих гарантій, які потрібні для краюї влади, що володіє належною силою і авторитетом", але оскільки вона "включає до себе визнання принципу автономного устрою України., [вона] може служити вихідним пунктом для подальшого розвитку краюого органу і для створення в краї твердої революційної влади"²⁰. У зв'язку з цим Центральної Раді рекомендувалося представити Генеральний Секретаріат на затвердження Тимчасовому уряду. За висловом П. Христока, "Інструкцію, — таким чином, — прийняти до відома, а краще сказати, постановлялося спробувати використувати її, не приймаючи"²¹.

До такої ухвали приєдналися фракція російських соціал-революціонерів, українських соціалістів-федералістів, Поалей-Ціон, польський демократичний централ, П. П. С. (лівиця), єврейська об'єднана соціалістична робітнича партія і, з деякими поправками, — українські соціалісти-революціонери. Фракція українських трудовиків залишила за собою свободу голосування, а фракція кадетської партії зняла свою резолюцію, запропоновану за день до того, і приєдналася до резолюції меншовиків. При цьому менша частина фракції українських соціалістів-революціонерів заявила про те, що вона утримується від голосування. Після внесення поправок вказана резолюція була прийнята більшістю голосів Центральної Ради: 227 "за" при 16 "проти" та 62, що утрималися²².

У своїх "Споминах" М. Грушевський писав, що хоча прийняття Інструкції "було обліплено всякого роду додатками і застереженнями, які мали до мінімуму звести сю капітуляцію перед Тимчасовим урядом... — все-таки гірке почуття капітуляції і тривога, що Центральна Рада фактично підтримує нею свою революційну силу ... лягало тяжким каменем на душі учасників" пленуму Ради²³.

Таким чином, Українська Центральна Рада, в цілому негативно оцінивши вироблений урядом документ, виявила політичну гнучкість — ухвалила Інструкцію, запобігши у тому випадку, коли б було прийняте інше рішення, неминучого розриву з Тимчасовим урядом.

З місць також поступали повідомлення про незгоду з виданою урядом Інструкцією. В телеграмі на ім'я голови кабінету міністрів Росії від делегатів з'їзду, скликаного Катеринославським губернським комітетом селянського союзу, з цього приводу говорилося: "З'їзд, визначаючи правильно організований Генеральний Секретаріат Центральної Ради головним органом Центральної Ради і Тимчасового уряду на Україні, виступає проти поділу України на частини та відокремлення Катеринославської губернії і наполягає на негайному приєднанні Катеринославської губернії до України"²⁴. Козаки та офіцери 1-го всеукраїнського запасного полку побачили у цьому акті уряду "порушення принципу самовизначення народів" і виступили проти антидемократичних дій кабінету, вимагаючи "негайного затвердження повністю положення Центральної Ради про Генеральний Секретаріат"²⁵. Українська військова Рада Харківського гарнізону також винесла протест у зв'язку з обмеженням компетенції Генерального Секретаріату, заявивши, що така позиція Тимчасового уряду може "викликати національне загострення в тих українських губерніях, що залишилися незадоволеними в правах. ...Українські війська... категорично виступають проти природного та ні на чому не заснованого і нічим не виправданого рішення"²⁶.

Висловлювати своє ставлення до Інструкції не тільки мешканці України, але й українці, які проживали або відбували армійську службу в Росії. Так, українці — солдати, матроси, офіцери та робітники міста Ревеля — на початку серпня відправили на ім'я О. Керенського телеграму, в якій говорилося, що положення Інструкції по суті своїй суперечать прагненням української демократії та скасовують угоду Центральної Ради з представниками Тимчасового уряду про управління Україною. Відзначалося також, що з Інструкції випливає висновок: "Теперішній уряд не рахується зовсім з інтересами українського народу, побуджуючи його тим самим своїми силами добиватися здійснення прав, що були нехтувані царатом та невідроджуються новим складом Тимчасового уряду вільної Росії"²⁷.

Пленум Центральної Ради також прийняв рішення про якнайшвидше скликання Українських Установчих Зборів, для чого передбачалося негайно скликати комісію для вироблення норм представництва в них. Комітету Центральної Ради та Генеральному Секретаріату було доручено розробити положення, яке б регламентувало взаємини між Центральною Радою та Генеральним Секретаріатом. Останньому доручалося підготувати ряд законопроектів із земельних, продовольчих, освітніх та робітничих справ, а також вимагати від Тимчасового уряду розгляду питань про війну і мир та скасування смертної кари.

На цьому VI пленум Ради був закритий. Прийняті на ньому рішення зумовлювалися складними обставинами внутрішнього життя країни та, за визначенням голови Ради, тільки констатували ці труднощі, а не розв'язували їх.

Як бачимо, Інструкція мала величезний резонанс в Україні та викликала неабиякий сплеск політичних емоцій. Проте, як показали наступні події, практичне впровадження в життя цього акту наштотувало-

ся на постійні труднощі та протидію, а іноді й справжній опір з боку місцевих органів влади Тимчасового уряду в Україні. З іншого боку, проводячи нескінченні переговори, укладаючи угоди, домагаючись домовленостей з центром, Центральна Рада згаяла багато часу, занедбавши організаційну роботу на місцях. Тому її практична робота посувалася дуже повільно. Отже, фактично, Інструкцію так і не було реалізовано протягом останніх місяців існування Тимчасового уряду.

¹ Вестник Временного Правительства. — 1917. — 5 августа.

² Конституційні акти України 1917—1920: Невідомі конституції України. — К., 1992. — С. 65.

³ Дорощенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. — Ужгород, 1932. — Т. 1. — С. 129.

⁴ Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. — Мюнхен, 1971. — С. 83.

⁵ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — Т. 1. 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 215.

⁶ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 21, арк. 36.

⁷ Там же, ф. 1063, оп. 3, спр. 3, арк. 17.

⁸ Йдеться про "Основи тимчасового управління на Україні".

⁹ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 21, арк. 32 зв.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, арк. 36 зв.

¹² Там же, арк. 39 зв.

¹³ 1917 год на Киевщине: Хроника событий. — К., 1928. — С. 196.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 21, арк. 37 зв.

¹⁵ Там же, арк. 44 зв.

¹⁶ Там же, арк. 59.

¹⁷ Там же, ф. 1063, оп. 3, спр. 3, арк. 16.

¹⁸ 9 пункт "Тимчасової Інструкції Генеральному Секретаріату Тимчасового Уряду на Україні" був сформульований так: "У невідкладних ... випадках вищі державні установи та відомства повідомляють про свої накази місцеву владу безпосередньо, повідомляючи одночасно про ці накази Секретаріат".

¹⁹ Грушевський М. Спомини // Київ. — № 11. — С. 122.

²⁰ Дорощенко Д. Історія України... — С. 130.

²¹ 1917 год на Киевщине... — С. 198.

²² Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 22—23 (листопад).

²³ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр. — Відень, 1921. — Т. 1. — С. 119.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 21, арк. 75 зв.

²⁵ Грушевський М. Спомини // Київ. — № 11. — С. 125.

²⁶ Державний архів Російської федерації, ф. 1778, оп. 1, спр. 253, арк. 70 (далі ДАРФ).

²⁷ Там же, арк. 64—65.

²⁸ Южный край. — 1917. — 9 августа.

²⁹ ДАРФ, ф. 1778, оп. 1, спр. 253, арк. 63.

О. К. СТРУКЕВИЧ (Вінниця)

Генеральний підскарбій Яків Маркович

Яків Маркович народився 7 жовтня 1696 р. (за старим стилем) у сім'ї знатного військового товариша Андрія Марковича. 1709 р. його батько став глухівським сотником, а 1714 р. з волі Петра I призначений лубенським полковником "за вірні служби, надані під час зради Мазепи", серед яких найвагомішою була доставка листів російському послу в Стамбулі "за часів перебування шведського короля у Малоросії". Протягом 1729—1740 рр. Андрій Маркович обіймав уряд генерального підскарбія. 1736 р. Ганна Іоанівна надала йому звання дворянина, а, звільняючись у абшит (відставку), він отримав чин генерального обозного.

Успішна кар'єра батька забезпечила добрі стартові можливості сину. Службу він розпочав у 1714 р. бунчуковим товаришем. Протягом 1721 та 1724—1725 рр. в разі відсутності батька внаслідок участі у походах його призначали лубенським наказним полковником. Під час слідства у справі П. Полуботка в Україні петровський емісар Олександр Рум'янцеv використав Якова Марковича для виконання важливих доручень, з чим останній успішно справився. В 1725—1727 рр. Яків перебував у Гілянському поході. Із заснуванням у 1736 р. Генеральної лічильної комісії він став її членом, а після повернення із Хотинського походу у 1739 р. був призначений до вказаної комісії "малоросійським першим членом та до третейського суду для припинення тяжб".

1740 р. після відставки батька з посади генерального підскарбія до затвердження у 1741 р. на цьому уряді М. Скоропадського він "за вибором старшини генеральної та інших чиновників до того рангу був піднятий". Старшина направила його у складі депутації Гетьманщини на коронацію Єлизавети Петрівни, де він виголосив вітальну промову.

Згодом за указом Сенату Я. Маркович став кандидатом "на першу вакансію генерального або полковницького чину". Очікуючи уряду, Маркович багато років засідав у Генеральному суді, зокрема 4 роки "за призначенням гетьмана Розумовського". Не дочекавшись бажаної посади, 1757 р. "по старості і слабкості здоров'я" він звернувся до Розумовського з проханням звільнити "від усіх служб", а 1762 р. отримав іменний указ "про звільнення у відставку підскарбієм генеральним" ¹⁻².

Яків Маркович був високоосвіченою людиною. Він навчався у Київській академії і привернув увагу її тодішнього ректора Ф. Прокоповича, з яким листувався до смерті просвітителя. Маркович володів латинською та єврейською мовами настільки досконало, що здійснював переклади філософських та релігійних творів, латинною складав проповіді та вітальні вірші, польською писав листи, знав німецьку, напередодні свого 33-річчя почав вивчати французьку. До нас дійшли відомості про те, що молодий Маркович умів грати на клавикордах ³.

Перебуваючи в Петербурзі і Москві, він відвідував театральні вистави, вечори у Петра Апостола, де читалися "фабули" драматичних творів, слухав супроводжувані демонстрацією дослідів лекції відомих

професорів, навідувався до Ф. Прокоповича, у колі прихильників якого вечорами велися філософські диспути.

Протягом усього життя він збирав книги і, зрештою, мав велику бібліотеку. На 8 липня 1729 р. в ній було 340 примірників⁴. Маркович купував книги у Бреславлі і Гданську, Кенігсберзі і Києві, Санкт-Петербурзі і Москві. Книги настільки органічно увійшли в його життя, що, навіть вирушаючи у Гілянський похід, він узяв 31 фоліант. Виявляв Я. Маркович інтерес і до періодичних видань. Спочатку він позичав французькі газети у Д. Апостола, а потім їх випишував із Парижа та Амстердама.

Бунчужовий товариш цікавився й медичними питаннями. У його записках часто зустрічаються народні та професійні рецепти лікування багатьох хвороб. У 40-х роках він разом із московським компаньоном Майєром заснував у Глухові аптеку. Незважаючи на природну хазяйновитість (Маркович мав міцне господарство, яке постійно примножував), він не прагнув отримати з нього великі прибутки. Так, він відмовився від пропозиції Майєра вкласти додатковий капітал для продажу через аптеку ласощів, цукерок і вина⁵. Не позбавлений він був і філантропії. У Сваркові Маркович відкрив безплатну лікарню для хворих на венеричні хвороби, яку заповів утримувати і своїм нащадкам.

З 1716 р. Яків Маркович, за прикладом свого тестя чернігівського полковника П. Полуботка, вів хроніку найважливіших подій суспільного життя, яка з 7 березня 1723 р. переросла у "Щоденні записки", котрі велися аж до 1767 р., поки автор не осліп, хоча ще деякий час намагався продовжувати записи, які сьогодні є одним з найцінніших історичних джерел тієї епохи.

Автор даної розвідки, використовуючи насамперед інформацію "Щоденних записок", зосереджує увагу на відтворенні політико-культурного обличчя Якова Марковича як представника української політичної еліти.

Однак спочатку зазначимо, що у XVIII ст. українська старшина продемонструвала світу високі зразки політичної культури. Серед них виділимо такі події та явища, як визвольна акція І. Мазепи та його система державотворення, спроба П. Орлика підвести правову основу під політичні, владні взаємини провідних політичних суб'єктів суспільства, республіканські орієнтації старшинської спільноти у часи домінування монархізму в Європі, практика поділу влади К. Розумовським тоді, коли відповідні ідеї Ш. Монтеск'є лише опановували думками європейських просвітителів-раціоналістів.

На жаль, подібні прояви політичної культури не зуміли протистояти тиску Російської імперії на Гетьманщину, оскільки, за формулюванням А. Марковича, "сила перебувала на боці першої"⁶⁻⁷. Поступово дедалі ширші кола української старшини втрачали орієнтації партиципаторної політичної культури та набували орієнтації у межах культури підданих. (Типологію запозичено у Б. Цимбалістого)⁸. Їх представником був Яків Маркович.

У структурі його політичної культури в першу чергу виокремлюються знання про політику. Вони ґрунтувалися насамперед на "Політиці" Арістотеля і постійно поповнювалися виписками із збірників законів, історичних документів, творів відомих істориків, безіменних описів іноземних держав — від Швеції до Абіссинії, від Іспанії до Японії. Серед названих Марковичем книг з власної бібліотеки та окремих творів із бібліотек його друзів зустрічаємо "Саксонське зерцало", Литовські статuti, "Війну домову" С. Твардовського, історію Польщі у 3-х томах, історію Карла XII, історію Королівства шведського у 4-х томах, Ролленову "Історію Риму" у 2-х томах, історію європейських воєн, історію церкви, історію Сибіру, Юстиніанову "Історію", праці "про останню революцію перську", "про древню Грецію", про Японію та "Турецьку державу".

У його щоденнику ми знаходимо виписки із газет про поточні політичні події в Європі, насамперед про ті, що відбувалися у сусідніх державах, зокрема в Польщі. А з 1733 р. до глибокої старості Маркович регулярно знайомився з усіма європейськими та світовими подіями, про які розповідали паризькі та амстердамські газети.

"Щоденні записки" дають змогу виявити, що саме цікавило їх автора в потоці політичної інформації. Під час Гілянського походу він дізнається про Донське військо, Бухару і Хіву. 1729 р. у Москві від купців він отримує інформацію про Китай. Марковича насамперед цікавили інститути державної влади, порядок легітимації осіб, наділених верховною владою, характер взаємин між провідним станом суспільства і главою держави, між завойовниками та аборигенами.

Так, із розповіді старого донця Маркович виділяє таке: "...4) отаман у Черкаську головний Андрій Іванович Лопатін, за указом государя поставлений; 5) У станицях самі між собою, кого хочуть, постановляють своїми отаманами"⁹. Що ж до країн, розташованих за Каспієм, то Маркович дізнається, що "бухарці подібно калмикам живуть, і оскільки кожний у них з ханом, володарем їхнім, за брата поводить, то через таке безстрашшя завжди міжусібне різноголосся"¹⁰, що "у Хіві і у Бухарі тепер два хани, через що у них міжусібна війна", що "у Бухарі є шляхта, схожа до мура, котра хана і постановити і скинути спроможна, але із шляхетських сімей хан не обирається", що "бухари межують з Індійською державою, у якій імператором Могол, що під своєю владою кілька імперій утримує, вірою магометанин, і жителів більше магометан, а не ідолопоклонників".

Однак переважна частина нотаток присвячена інформації про внутрішньополітичне життя як Гетьманщини, так і в цілому імперії. Це повідомлення про персональні зміни у владних інститутах: "бачив указ за підписом її Величності, у якому сказано, що гетьман граф Розумовський звільнений від чину гетьманського, а на місце його запроваджена колегія Малоросійська";¹¹ про події значної політичної ваги: "кажуть, що Запорожці присягали на вірність Государині нашій і з Нової Січі на Стару перейшли"¹²; про фінансово-політичні взаємини: "від Рудановського у розмові чув, що до Колерії (першої Малоросійської. — О. С.) надходить грошових зборів щорічно по 90, по 100, по 110 і по 120 тисяч рублів, а з хлібним збором та іншими — до 150 тисяч рублів"¹³; про події господарсько-політичного спрямування: "бачив документ, що у Малоросії, Слобожанщині, Курську, Севську зимуватиме 20 драгунських, 27 піхотних полків, головна артилерія"¹⁴; про події адміністративно-політичного змісту: "грамота надійшла до гетьмана, щоб ні в чому не мати справ до киян, і козаків звідти вивести на цей бік і поселитися"¹⁵, а іноді і про зовнішньополітичні справи: "міністри наші на конгресі у Немирові, нічого не зробивши, роз'їхалися і проїхали Глухів".

Звернемо увагу, що Я. Маркович дуже ретельно ставився до змісту інформації та джерела її отримання. У його записах зустрічаємо характерні уточнення: "бачив указ", "п. Михайло казав", "чутно", "отримав листа", "чутка є", "такий-то написав листа до такого-то", "звістка поширюється" тощо. Іноді інформацію, отриману з одного джерела, Маркович підтверджує посиленням на інше, більш авторитетне. Так, 10 листопада 1725 р. він занотував: "Іван Борозна казав, що нібито полковниця сумська взята до Москви". Через два дні Маркович пересвідчується: "Сенецький сотник підтвердив, що сумська полковниця до Москви взята"¹⁶. Зазначимо, що така зацікавленість політичною інформацією зумовлювалася як приватними мотивами (інформація про Меншикова потрапляє до щоденника тому, що той був недругом сім'ї Толстих та її родичів — Марковичів), так і суспільними інтересами. Взяти хоча б його зацікавленість використанням коштів Гетьманщини у Росії.

З проблемою політичних знань тісно пов'язана проблема політичного досвіду, який Я. Маркович набував, беручи участь у безпосередньому управлінні справами Лубенського полку, очолюючи Генеральну лічильну комісію, Канцелярію Малоросійського скарбу, працюючи у Генеральному військовому суді та інших установах, а також у ході приватного спілкування (власного та його родини) із російськими урядовцями.

Так, приступаючи до виконання обов'язків наказного полковника у березні 1723 р., Яків Маркович дізнався про розпорядження російського полковника Шереметьєва — командира розквартированого тоді на Лубенщині Інгерманландського драгунського полку змушувати населення багатьох сотенних містечок та навколишніх сіл працювати на укріпленні валів, інших оборонних споруд.

Наказний полковник Маркович надіслав командиру драгунів відповідний ордер. Однак це не зупинило останнього. Навпаки, його офіцери заарештовували і дозволяли драгунам бити сотників, городових отаманів, в'їттів "за невивігін людей до роботи". На чергову ж "протестацію" Марковича Шереметьєв відповідав, "що він посилав по селах драгунів для вигону людей на роботу городову на вимогу старшини", а що ж до спроби Марковича розслідувати справу про жорстоке побиття одним із драгунів в'їтта с. Луки російський полковник "запропонував", "що не варто розслідувати про драгуна, котрий їздив до Луки для вигону людей і побив в'їтта, тому що цього драгун нібито не робив".

У Марковича залишався один шлях — апелювати до Глухова, до "правителів", і мотивувати своє звернення тим, що подібне самоуправство перешкоджає відправці козаків на будівництво Ладозького каналу.

Через три тижні Перша Малоросійська колегія, проігнорувавши інформацію про насильства драгунів, "запропонувала", щоб козаків, котрі не бажали "їти в Ладугу, публічно карати для постраху іншим" ¹⁷.

Тим часом наказний полковник отримав від полчан нові нарікання на чергові насильства. Цього разу Шереметьєв наказав драгунам, відряджуваним на форпости, брати "не по 6 золотників, але по пів на 8 (7 1/2) ... замість провіанту і фуражу; і коли у тому перечив чорнуський комісар, то за те калітан Кораблін за караулом його на морозі так довго тримав, поки він дав по пів на 8 золотників". За наказом Марковича комісар Лубенського полку надіслав російському полковнику копію указу із Глухова саме про 6 золотників, додавши, що Корабліним "багато зайвого перебрано". Шереметьєв на це не відреагував. Тоді Яків Маркович надіслав листа "до генерала Роппа до Полтави із скаргою на полковника Шереметьєва і підкомандних його". Очевидно, цим усе і закінчилося, принаймні у щоденнику більше немає згадок про дану справу ¹⁸.

Зверхнє ставлення російських урядовців, офіцерів і навіть солдатів до Я. Марковича та інших старшин набувало різних форм і знаходило відображення у щоденнику.

Адже Я. Маркович відчував на собі знущення російських адміністраторів чи військових або був свідком їх зневаги до Української козацької держави та її репрезентантів. На нього, наказного полковника, кричав російський солдат, "з'явившись з інструкціями їхати мені до Глухова", що мало місце 16 травня 1724 р. ¹⁹. Під час Гілянського походу на нього, козацького старшину, та його підлеглих напали російські солдати під надуманим приводом влаштування козаками вогнища надто близько від порохових запасів ²⁰. Міністр Наумов у присутності гетьмана "виговорював", "кричав" на бунчукового товариша — адміністративну особу, підпорядковану безпосередньо гетьману ²¹.

Ігнорував особу гетьмана не лише міністр, а й російський член Генерального військового суду. Так, підполковник Львов, демонструючи своє незадоволення ходом судового розгляду (він хотів, щоб цитувалися лише окремі витяги з справи, підібрані тенденційно, Марковичі ж наполягали на повному зачитуванні документів), у присутності гетьмана Д. Апостола, "розсердившись, вихопив справу із рук канцеляриста і пішов додому", обізвавши Я. Марковича "бездельником, дураком и ту-неядцем"²².

Всупереч українським законам та універсалу Д. Апостола Львов вирішив справу по-своєму — "у суді генеральному... солдата на місце жолдака поставив, нібито, для своєї якоїсь безпеки, а універсал гетьманський (другий у тій же справі. — О. С.) у суді не прийняв"²³. Знову ж таки порушуючи закон, Львов міг кинути до в'язниці довірену особу позивача та, незважаючи на офіційні листи гетьмана, 10 тижнів, за пасивного потурання міністра Тургенева, утримувати її там. Петербурзькі власті також, ігноруючи гетьмана, направляли своїх емісарів для вирішення різних справ, що стосувалися України, безпосередньо до міністрів²⁴.

Батька Якова — Андрія Марковича, генерального підскарбія і навіть російського дворянина — у судовій справі з фельдмаршалом Мініхом ні українські власті, ні українське право захистити не могли. Незважаючи на те, що справа була вирішена на його користь, "фельдмаршал, перебуваючи у Глухові, кричав на суддів Генерального Суду за вирішення справи його з батьком: "Таких де судей повесить или, бив кнутом, сослать в Сибирь", а про права наші казав: "Шельма писал, а каналья судил"²⁵.

На будинок Я. Марковича, бунчукового товариша, члена Генеральної лічильної комісії, могли напасти солдати, але в разі самозахисту карали українців: "Два солдати гвардії Преображенського полку найшли серед дня на дім мій і зі шпагами галясували, а коли люди мої шпаги у них відібрали, то солдати занесли скаргу своєму капітану". Марковичу на вимогу тодішнього голови правління гетьманського уряду Олександра Рум'янцева довелося видати Вежевського та Івана Рябого російським військовим, які, потримавши тих 2 дні під вартою, відпустили, але покарали І. Рябого палицею "за побої гвардії солдата"²⁶.

Наведених прикладів цілком достатньо, щоб погодитися із твердженням Д. Міллера про те, що "торжествувало не право, а сила. Хіба дивно, що зрештою сила стала викликати до себе значно більшу повагу, ніж право. Ідеал права був замінений ідеалом сили. До нього, до цього нового ідеалу, і потягнулися всі, кому це дозволяли умови життя"²⁷.

Утвердженню ідеалу сили у свідомості Марковича сприяла й гнітюча обстановка фіскальства, арештів. Про їх причини українське суспільство не знало, що загострювало обстановку, адже в Україні тоді діяла юридична норма: "Шляхтича і військового звання людину без суду не арештовувати"²⁸. Тому Маркович у своїх записках обмежується, як правило, їх констатацією, лише іноді дописуючи "а за що — невідомо". Щоправда, Маркович по можливості вказував причини арешту. Так, архієпископа чернігівського Іларіона Рогалевського заарештовано "за певні слова, вимовлені обер-офіцеру"²⁹, або "тітку мою рідну, пані Павлову Імшенецьку, привезли сюди під вартою, за брехливим свідченням шпигуна, що вона — сестра Орлика"³⁰.

Атмосферу шпигуноманії в Україні культивували російські власті. Так, у справі чернігівського архієпископа І. Рогалевського голова правління гетьманського уряду князь Борятинський наказав заарештувати усіх, хто був присутній і не доніс, зокрема полковника чернігівського Борковського. Зазначимо, що це було зроблено, незважаючи на рапорт обер-офіцера — адресата "певних слів".

Оголошуючи лубенським старшинам указ про відставку Андрія Марковича з уряду лубенського полковника, міністр Наумов, призначений ще до виборів гетьмана, "додав до того, щоб кожен у образах своїх на батька чолом били, про що їм і указ дано"³¹. Яків Маркович мав на увазі указ Таємної верховної ради від 26 липня 1727 р., який зобов'язував "дати свідчення про вчинки його (А. Марковича. — О. С.) за час перебування його при тому полку, про тягарі того полку, що при ньому сталися". А через п'ять днів старшина Столповський, обідаючи у Марковичів, "казав батьку, що не вільно, мовляв, нам ходити до вас, бо фіскалюють у тому обозний і Савицький"³².

Така політика була спрямована на деморалізацію старшинства і, як свідчить поведінка Я. Марковича та його оточення, досягала мети.

Наступним структурним елементом політичної культури Якова Марковича були оціночні орієнтації. Щоправда, у своїх нотатках автор старанно уникає оцінок політичних подій та явищ, які відбувалися навколо та всередині Гетьманщини. Це й зрозуміло. Маркович усвідомлював, що не гарантований від арешту і про всяк випадок не давав оцінок, коментарів, які у скрутну хвилину могли бути використані проти нього. Такий стиль ведення щоденника зумовлювався як тодішніми політичними умовами, так і епістолярним прикладом його учителя Ф. Прокоповича. Так, у ході розслідування у Москві справи царевича Олексія преподобний Феофан пише Я. Марковичу 17 січня 1717 р.: "Что теперь делается в Москве, я не желал бы, чтобы ты писал мне об этом, поелику не приходится нам знать о том; разве, может быть, что сообщено будет к общему сведению и о чем приказано будет публиковать"³³.

Намагаючись гарантувати свою безпеку, Маркович вважав за доцільне навіть вилучити з щоденника деяку інформацію, незважаючи на її констатаційний характер. Так, він вирізав або викреслив усе, що стосувалося Івана Антоновича³⁴.

Отже, Маркович вважав несправедливим те, що його, вірнопідданого, підозрювали у лихих намірах стосовно російської корони. Адже він ототожнював кордони Гетьманщини з кордонами імперії: "...прибули до Василькова, прикордонного міста Російської держави"³⁵, ідентифікував державні інтереси Гетьманщини з інтересами Росії: "...генералісимус Перської держави Тахмас Кулі-хан тепер влаштувався шахом Надир, який з державою нашою у добрій згоді"³⁶. Не пропускає Маркович нагоди занотувати факти прояву двірцево-етикетної особистої уваги російського монарха до нього чи інших старшин: "Довідався, що посланці наші Семен Лизогуб із товаришами прийняті милостиво у Петербурзі і сподобились його Величності персонально кланятися"³⁷.

Зазначимо, що вірнопідданські орієнтації Я. Марковича ґрунтувалися і на презумпції поваги російської сторони до прав, вольностей і привілеїв козацтва і шляхетства. Залишки світосприйняття крізь призму козацького автономізму не могли залишити Марковича байдужим у випадках, коли офіційні російські особи брутально ставилися до нього, називали українські закони канальськими, шельмівськими. Про це свідчить опис подібних фактів у щоденнику.

Крім того, слід зважати і на високу освіченість Я. Марковича, сповідування ним морально-релігійних принципів, розмірковування над сенсом життя, які сприяли зміцненню почуття особистої гідності козацької старшини.

1724 р. емісар Петра І Олександр Рум'янцеv, розслідуючи у Гетьманщині справу П. Полуботка, "використав Якова Марковича як за цим дорученням, котре виконав він із похвалою, так і у інших справах, поклавши на нього, між іншим, проведення розслідувань за багатьма скаргами, йому поданими". Про це розповідає у вступному слові до першої

публікації "Щоденних записок" Олександр Маркович — онук Якова. Разом з тим даний факт обходить мовчанкою автор щоденника, незважаючи на те, що, як підданий, завжди прагнув отримати важливе доручення та успішно його виконати, щоб здобути таким чином прихильність та винагороду російського начальства.

Місце гетьмана у політичній системі суспільства він вважає провідним, не рівним місцю і ролі старшин. Лише такий стан справ, на його думку, може забезпечити політичну стабільність суспільства. Саме відсутністю належної поваги до хана пояснює бунчуковий товариш міжусобиці у Бухарі: "Оскільки кожний у них з ханом, володарем їхнім, за брата поводить, то через таке безстрашшя завжди міжусобне різноголосся" ³⁸.

Однак гетьмана Д. Апостола Я. Маркович оцінював як неспроможного захистити інтереси старшини перед російськими офіційними особами. Так, коли російські власті, після відставки Андрія Марковича з уряду лубенського полковника, дозволили кожному скаржитися на завдані ним образи, батько і син почали поширювати чутки про те, нібито міністр Наумов обнадівав їх у тому, "що хоча б хто на нас і бив чолом, однак те знищиться", "що міністр, нібито, сварив обозного за те, що він опублікував про відставку батька у полку і спонукав людей до скарг". Навіть якщо, за твердженням Я. Марковича, це були лише наклепи, показовим є зміст чуток, а він відображає соціально-політичний досвід, очікування.

Отже, чутки свідчили, що Марковичі та старшини вважали провідною особою у політичній системі Гетьманщини не гетьмана, а російського міністра ³⁹. Саме до нього, а не до гетьмана звертався батько із проханням поклопотатися, "щоб йому (Андрію Марковичу) не бути підскарбієм генеральним, оскільки відомо стало, що господа міністри призначають його на цю посаду" ⁴⁰.

Не покладаються Марковичі, батько і син, і на захист у суді своїх інтересів перед російськими позивачами, яскравим свідченням чого є описання конфлікту з Мініхом. Дізнавшись, що фельдмаршал подав на Андрія Марковича до суду, генеральний підскарбій не чекає винесення вироку, оснований на законах, а негайно виїжджає "до Переяслава, до Києва ублагати фельдмаршала" ⁴¹. Цікаво, що зробити те ж саме порадив через день і голова правління гетьманського уряду О. Рум'янцев: "ехать к фельдмаршалу и просить его о милости" ⁴².

Складовою частиною політичної культури Я. Марковича є й способи його політичної поведінки. Яків Маркович мав зразки для наслідування, насамперед, приклад батька, який завдяки вірній службі, особливо "за часів зради Мазепи", та старанному виконанню доручень Петра I у Стамбулі досяг високого соціального становища.

Імперський тиск призвів до того, що старшини, прагнувши зайняти більш високе місце у соціальній, державно-адміністративній ієрархії, розраховуючи не на самовдосконалення, не на участь у суспільно-корисній діяльності, а переважно на неформальні зв'язки. Крім батькового прикладу, на цей же шлях Я. Марковича налаштовував у 1717 р. і духовний наставник Феофан Прокопович: "Когда возвратится из долговременного путешествия пресветлейший (О. Меншиков. — О. С.), полагаю, что от ясновельможного гетмана последует приветствие. Но едва ли не сообразнее было бы, если бы ты прибыл поздравителем, о чем и советую тебе постараться" ⁴³.

Щоб встановити вигідні знайомства, зміцнити міжособистісні стосунки, Маркович використовував подарунки. Це могла бути худоба, як під час Гілянського походу: "Відслав три вівці і корову Єропкіну, три вівці — полуполковнику і дві — Опочиніну" ⁴⁴, або гроші: перебуваючи у Москві 1728 р., "був у отця Василя, куди приїжджав карлик цариці, з

яким братство завзяли, і на знак любові подарував йому 5 червоних"⁴⁵. Дарував також табакерку (князю Шаховському), вороного коня (генералу Леонтьєву), двір у Глухові (Григорію Теплову). Батько, Яків, його зять практикували т. зв. "обсилку": "Тютчеву обсилку зробив: кабана і дробини (тобто домашню птицю. — О. С.)"⁴⁶.

Якщо виникала необхідність, Я. Маркович не гребував і підкупом. Так, на початку 1727 р., перебуваючи в Астрахані у зв'язку із хворобою, він дізнався про можливість одержати дозвіл на виїзд додому. 15 січня Маркович звернувся до штаб-лікаря, який "атестував" його "по дефекту... хворим". 17 січня в записках з'явився запис: "підполковника Змеева обіслав пудерком горілки і флінтою", а 24 січня — "рано відбувся огляд хворої компанії самим губернатором (астраханським. — О. С.)". Усіх відпустили, крім Марковича, з тієї нібито причини, що на його відпуск як найвідомішого у компанії потрібен дозвіл князя Долгорукова — командуючого Гілянською кампанією. Маркович витлумачив дану аргументацію по-своєму: "Цей крючок не з такої зв'язаний причини" і почав діяти: "після обіду їздив до штаб-лікаря, де і Змеев був; звідти вони з дамами — полковницею Пелевою, штаб-лікаршею і лікаршею приїхали до мене і, потішивши мене доволі, від'їхали". Наступного ранку він знову поїхав до Змеева і штаб-лікаря, "від яких довідався, що губернатор, переконаний ними, резолювався (наважився. — О. С.) відпустити мене додому". Нарешті, 29-го вдячний Маркович побував "у Змеева і штаб-лікаря із 40 рублями".

Для зміцнення особистих контактів старшини, у тому числі Марковичі, влаштовували бали, бенкети з приводу днів ангелів, хрестин, новосілля, весілля. Не відмовлялися вони і від подібних запрошень з боку російських офіційних осіб, особливо, коли ті організовували вшанування коронованих осіб та членів їх родини.

Хрестини використовувалися для встановлення кумівських стосунків. Так, Я. Маркович породичався із князем М. Шаховським, його сестрою Наталією, княгинєю Гликерією Борятинською, дітьми графа Олександра Рум'янцева. Прибуття до столиць для Марковича розпочиналося з візитів до російських вельмож — його покровителів чи покровителів його батька. Їх коло було досить широким. Так, 31 січня — 3 лютого 1742 р. Якову довелося відвідати Чернишова, князя Трубецького, генерала Кейта, князя Куракіна, князя Долгорукого, Неплюєва, Рум'янцева, Новосильцева, Бахметєва, фельдмаршала Лассі, адмірала Головіна, ландграфа гессен-гомбурзького, генеральшу Бутурліну, Нарішкіна, князів Голіциних. Саме до них зверталися Марковичі, коли виникала потреба одержати певну рекомендацію чи заступництво.

Засобом здобуття прихильності був і "політичний політес". Я. Маркович не пропускав нагоди особисто поздоровити російських можновладців з Новим роком чи з Великоднем, а то й ... 27 червня 1729 р. "був у князя і гетьмана із поздоровленням вікторією Полтавською"⁴⁷.

Разом з бунчуковим товариством він зустрічав і проводжав усіх російських урядовців, що приїжджали до Глухова. Засвідчуючи особисту відданість, Маркович заїжджав до них, щоб відкланятися, наприклад, перед від'їздом на весілля, попрощатися перед постом.

Яків Маркович ніколи не виявляв політичної ініціативи. Він завжди тримався осторонь рішучих політичних кроків, які свідчили про особисту позицію. Так, Маркович відмовився підписати прохання про обрання Д. Апостола гетьманом⁴⁸. Не підписав він і "прохання про гетьмана" до Єлизавети у 1744 р., "відмовляючись, що старшина генеральна не вся підписалася"⁴⁹. Відсутній його підпис і на відомому "Проханні малоросійського шляхетства" 1763 р. про розширення політичної автономії Гетьманщини, хоча він був у Генеральній військовій канцелярії саме з приводу підготовки даного документа⁵⁰.

Разом з тим, політична культура Марковича позбавлена орієнтацій на активні прояви солідарності з членами старшинської спільноти перед російськими інституціями. Щонайбільше, він міг лише попроситися із заарештованими перед їх конвоюванням. Так, у ході Гілянського походу Яків Маркович записує в щоденнику: "Семен Лизогуб і Андрій Горленко за караул взяті за доносом ченця монастиря Мигулинського". Через день Маркович, Кочубей, Миклашевські їздили до Семена Лизогуба, "з яким прощалися і до якого багато товариства приїжджало, тому що він і Горленко завтра мають бути відіслані до Охтирки до кн. Голіцина"⁵¹.

Рядові козаки і старшина у часи становлення Української козацької держави сприймали себе у першу чергу оборонцями, воїнами. Тому складовою політичної культури козацької старшини є лицарські орієнтації на сумлінне виконання військового обов'язку, на здобуття військової слави, на пошану подвигів бойових побратимів.

У бунчукового товариша Якова Марковича ці орієнтації були пригнічені домінуванням у військово-політичній сфері російських урядовців, а також господарськими, сімейними турботами. У Гілянський похід Яків вирушає лише за монаршим указом і споряджає торговий обоз⁵². У похід проти кримських татар 1737 р. він йде не з власної волі, щоб захистити Вітчизну, а спонукуваний загрозою російських властей покарати "смертною казнию" тих, хто уникатиме участі у ньому⁵³.

Маркович — не боягуз. У ході Гілянського походу він попросив дозволу "у генералів йти у гори у партії з Єропкіним". Однак до щоденника не потрапляють описи його участі у бойових діях. Маркович веде облік руйнувань, заподіяних російським експедиційним корпусом під час боїв проти тодішнього лідера черкесів Шафкала, — було "розорено 20 сіл (6110 дворів), замиських дворів (кутанів) — 1000, млинів — 400"⁵⁴. Він навмисне їде до Тарок — містечка черкесів, щоб подивитися і детально описати, як там будують житла, зазначивши, що "забудова хат їхніх не погана і подібна іноземній"⁵⁵. Лише одного разу він занотовує до щоденника розповідь про геройський вчинок: "У княжій квартирі читано листа Левицького, осавула полкового Ніжинського, до Хрущова, з-під Летичева у Подолії. Сутичка була козаків з Ляхами, і Галаган з козаками верх взяли. Ляхів убили чоловік 500 і гнали їх 4 милі, а з нашого боку козаків убито 46 чоловік, у тому числі сина Часнокового Петра, який сам один убив 29 чоловік, а тридцятий, убитий же ним, але його, Петра, застрелив"⁵⁶.

Ще складнішим є розкриття політичних емоцій Якова Марковича. Проблема полягає у тому, що він надзвичайно стриманий у прояві емоцій, особливо стосовно політичних суб'єктів. Лише одного разу ми зустріли експресивне "ввалились", але це стосувалося Михайла Скоропадського, який зненацька з кількома російськими військовими з'явився у винному погребі Марковича, і той мусив їх почастувати.

Та все ж спробуємо здійснити деякі спостереження. Згадуваний вище конфлікт між підданськими орієнтаціями та політичним курсом російських властей на силове підпорядкування українських старшин призводив до спонтанних емоційних вибухів Якова Марковича та інших старшин із його оточення у спілкуванні із росіянами. Так, у сутичці зі Львовом у Генеральному суді (грудень 1731 р.) ображений публічно грубими звертаннями на кшталт "что тебе дело?", "лжешь ты", "бездельник, дурак, туняедец" Маркович не стримався і "...проти чого, очищаючи себе, я йому ті самі його слова відмовляв". Зазначимо, що це не власна інтерпретація ситуації Марковичем, а констатація генеральними суддями ходу сутички, що відбувалася на судовому засіданні у присутності гетьмана⁵⁷.

Очевидно, часто демонстрована зневага росіян до старшин та українських інституцій породжувала у Марковича страх при оцінці перс-

пектив продовження взаємодії російської та української політичних систем. Як зазначалося вище, в інформації про інші країни Я. Маркович насамперед акцентував увагу на організації владних взаємин. І тільки у рядках, присвячених Китаю, підсвідомо висвітлює прояви міжетнічної взаємодії. 5 лютого 1729 р. він занотовує до щоденника почуте від двох російських купців: "Розповідали про стан Китайської держави, що буде тому 200 років, як маньчжури заволоділи царством Китайським... і тепер тих китайців в ущемленні та у великій зневазі утримують, так що їм зброю мати і на конях їздити, крім на віслюках, не вільно"⁵⁸.

Очевидно, ця інформація настільки вразила Марковича, що наступного дня він, отримавши нагоду поспілкуватися із Глазуновим — секретарем у китайській комісії Колегії закордонних справ Російської імперії, запитав його "про стан Китаю", знову почувши, "що прямі китайці у великому перебувають ущемленні у маньчжурів", незважаючи на чисельну перевагу, "мають дивовижну нерішучість і страх... І найважчі данини без всілякого перечення маньчжурам видають"⁵⁹.

Логічним завершенням його політико-культурної еволюції став, на наш погляд, вчинок під час виборчої кампанії 1767 р. У її ході малоросійський генерал-губернатор П. Рум'янцев наказав заарештувати канцеляриста Пилипа Щигловського, який заявив, що ні маніфест Катерини II, ні порядок виборів Гетьманщини "не стосуються"⁶⁰. 10 червня 1767 р. Щигловського разом із сотником Огієвським "взяли до Колегії (Другої Малоросійської. — О. С.) за арешт", — записує Я. Маркович. І несподівано П. Щигловський з'являється у тулиголовському маєтку Марковича, але, як записує 18 червня 1767 р. вірнопідданий генеральний підскарбій, "представив я його при старості у Колегію із донесенням моїм"⁶¹.

Враховуючи вірнопідданські орієнтації Якова Марковича, можна стверджувати, що зміст політико-культурного конфлікту в його свідомості полягав у тому, що він прагнув зберегти за собою право вільно служити російській короні у той час, як російська сторона схилилася до примусового підпорядкування українських старшин. Це і було причиною спалахів незадоволення української старшини.

Підданська політична культура позбавляла її носіїв протиимперського імунітету, гарантувала російській короні успішну ліквідацію державно-політичної автономії Гетьманщини за умови усунення вказаного конфлікту.

¹⁻² Маркович Я. Дневные записки генеральского подскарбия Якова Марковича. — М., 1859. — Ч. 2. — С. 379.

³ Там же. — Ч. 1. — С. 298.

⁴ Там же. — С. 327.

⁵ Там же. — Ч. 2. — С. 203.

⁶⁻⁷ Маркевич А. Южная Русь при Екатерине II. — Одесса, 1893. — С. 4.

⁸ Цимбалістий І. Політична культура українців // Сучасність. — 1994. — № 3. — С. 97.

⁹ Маркович Я. Указ. соч. — Ч. 1. — С. 83.

¹⁰ Там же. — С. 103.

¹¹ Там же. — Ч. 2. — С. 393.

¹² Там же. — Ч. 1. — С. 424.

¹³ Там же. — С. 231.

¹⁴ Там же. — Ч. 2. — С. 12.

¹⁵ Там же. — С. 373.

¹⁶ Там же. — Ч. 1. — С. 115.

¹⁷ Там же. — С. 10—17.

¹⁸ Там же. — С. 17—19.

¹⁹ Там же. — С. 41.

²⁰ Там же. — С. 191.

²¹ Там же. — С. 250.

²² Там же. — С. 378—379, 390.

²³ Там же. — С. 380.

²⁴ Там же. — С. 360, 369.

²⁵ Там же. — Ч. 2. — С. 52—55.

- ²⁶ Там же. — С. 41—42.
- ²⁷ М и л л е р Д. Хазяева и постояльцы. — Харьков, 1909. — С. 8.
- ²⁸ Права, по которым судится малороссийский народ. — К., 1870. — С. 47.
- ²⁹ М а р к о в и ч Я. Указ. соч. — Ч. 2. — С. 35.
- ³⁰ Там же. — С. 7.
- ³¹ Там же. — Ч. 1. — С. 241—242.
- ³² Там же. — С. 243.
- ³³ Интимная переписка Феофана Прокоповича с Яковом Марковичем // Киевская старина. — 1882. — Т. 2. — С. 506.
- ³⁴ М а р к о в и ч Я. Указ. соч. — Ч. 2. — С. 123.
- ³⁵ Там же. — С. 92.
- ³⁶ Там же. — С. 13.
- ³⁷ Там же. — Ч. 1. — С. 249.
- ³⁸ Там же. — С. 103.
- ³⁹ Там же. — С. 250.
- ⁴⁰ Там же. — С. 305.
- ⁴¹ Там же. — Ч. 2. — С. 52.
- ⁴² Там же. — С. 53.
- ⁴³ Интимная переписка Феофана Прокоповича с Яковом Марковичем. — С. 505.
- ⁴⁴ М а р к о в и ч Я. Указ. соч. — Ч. 1. — С. 96.
- ⁴⁵ Там же. — С. 266.
- ⁴⁶ Там же. — Ч. 2. — С. 154, 201, 226.
- ⁴⁷ Там же. — Ч. 1. — С. 325.
- ⁴⁸ Там же. — С. 24.
- ⁴⁹ Там же. — Ч. 2. — С. 209.
- ⁵⁰ Там же. — С. 387.
- ⁵¹ Там же. — Ч. 1. — С. 91.
- ⁵² Там же. — С. 70.
- ⁵³ Там же. — Ч. 2. — С. 18.
- ⁵⁴ Там же. — Ч. 1. — С. 141.
- ⁵⁵ Там же. — С. 118.
- ⁵⁶ Там же. — С. 424.
- ⁵⁷ Там же. — С. 388—390.
- ⁵⁸ Там же. — С. 308.
- ⁵⁹ Там же. — С. 309—310.
- ⁶⁰ Відділ рукописів ЦНБ НАН України, ф. 2, опр. 2674, арк. 3 зв. — 4.
- ⁶¹ М а р к о в и ч Я. Указ. соч. — Ч. 2. — С. 410.

Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського *

Док. № 2

**Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського
про його контакти з чужоземними представництвами
та листування із закордоном з часу приїзду
до УСРР і до арешту**

2 квітня 1933 р.

Приступаючи до списання моїх зізнань, я ще раз підтверджую те, що вже заявив в усних зізнаннях і в автобіографії, що до СРСР приїхав я **без камня за пазухою**, як чесний радянський громадянин. Про мою політроботу за кордоном я розповів у моїй автобіографії; там сказав також про мої політичні зв'язки з УВО. В цій справі заявляю ще раз, що я: 1) не входив в організацію УВО, 2) мав з нею політичні зв'язки **тільки з метою протипольської роботи**, 3) в її протирадянській роботі не тільки не брав участі, але й не знав про неї.

Свою брошуру "Уваги про українську державність" я зірвав **ідеологічно і фактично з усім, що в моїй діяльності було протирадянське**, і в цьому переконанню я виїхав в СРСР.

Від хвилини приїзду до СРСР до дня мого арештування я не був членом ніякої протирадянської організації, не вів ніякої протирадянської роботи, зокрема не був членом УВО і навіть не знав про її існування. Якщо хто з членів УВО, з якими я зустрічався, **не знаючи про це, що вони члени УВО**, і вважаючи їх за чесних радянців і партійців, — вважав мене "своєю людиною", то це було **поза моєю свідомістю**.

* * *

Крім загального завдання дати зізнання про мої знайомиства й розмови, слідчий дав мені також окреме завдання написати про мої зв'язки з чужоземними представництвами і чужинцями та про мої зв'язки з закордоном. З цього й починаю.

* * *

Чужоземні представництва і чужинці

З чужоземними представництвами в мене не було ніяких зв'язків.

На прийнятті німецької делегації з Кенігсберга в Тов[ариств]і культзв'язку з закордоном, де я виступав і як промовець, і як перекладач промов Кулика⁴⁵, Полоцького⁴⁶ і Буценка⁴⁷, мене познакомлено з членами згаданої делегації і з харківським німецьким консулом. Консуль в розмові запрошував мене заходити до нього на товариську розмову, з якої — додав з натиском — виключається всяка політика, причому додав, показуючи на Величка Льва Ісаєвича, тодішнього директора Ін-госпу⁴⁸, де я працював, що ось він до нього приходить. Я тут же розказав цю розмову Куликові і запитав, яка його думка, чи можна мені заходити до консуля. Він сказав: "Ліпше не ходіть!". **І я ані разу не заходив**. При випадкових зустрічах з консулом (раз у трамваї, пару разів у театрі) я здоровив його, але з ним не розмовляв.

Так само при іншій нагоді в Тов[ариств]і культзв'язку (в цей мент пригадав, що це було на демонстрації фільму "Земля") мене познакомлено з харківським італійським консулом, з яким розмовляв хвилину про навчання міжнародного права в нас і за кордоном (він був учнем відомого італійського міжнародника Акцільоті⁴⁹ і тому його цікавило це питання). Після цього раз або два на вулиці він здалека здоровив мене.

Моя дружина перед виїздом з Праги позичила в чеському Червоному Хресті 2 000 чеських корон, зобов'язуючися повернути їх через чесько-словацьку місію в Москві. Туди ж я й вислав ці гроші кількома щомісячними внесками.

Весною 1929 р. я зробив заходи, щоб моя дочка, яка за погодженням з празьким повпредством остала ще в Празі до закінчення медфакультету (вона закінчила його і приїхала до СРСР в травні 1931 р.), могла приїхати на канікули до СРСР й опісля знов вернути до Праги. З цією метою я під час побуту в Москві в травні 1929 р. зайшов до чесько-словацької місії, щоб запитати, чи дочка дістане візу на поворот і які при цьому потрібні формальности. В осені того ж 1929 р., коли дочка вже збиралася виїздити до Чехословаччини, я прохав мого сина Миколу, що був тоді в науковому відрядженні в Москві, зайти полагодити формальности з візою.

Децю пізніше (часу точно не тямлю) я дістав від чесько-словацької місії в Москві листа з домаганням, щоб я повернув борг одній кравецькій фірмі в Празі. Я відповів, що від повернення не відмовляюся, але через неможливість отримати дозвіл на висилку валюти прошу, щоб місія приняла борг в карбованцях. **На це не отримав ніякої відповіді**.

Це все про чужоземні представництва.

З чужинцями, що перебували або перебувають на території СРСР, я ніяких знайомиств ані зв'язків ніколи не мав.

Переписка з закордоном

В 1928 р. і, може, ще в 1929 р. я переписувався з кількома особистими знайомими, то повідомляючи їх про своє життя, то повідомляючи про тутешні умови (пару студентів писало мені в справі переїзду в СРСР), то просячи різних матеріалів (такий характер мала переписка з Львовом), то в кінці роблячи їм тут послуги (так **вдова Володимира Гнатюка**⁵⁰ писала до мене в справі пенсії для неї, письменниця **Катря Гриневич**⁵¹ — про відшкодування за меблі, які їй пропали на території Росії під час війни, **вдова Осипа Маковей**⁵² — в справі гонорару за видані тут твори її чоловіка). На протязі 1929 р. ця особиста переписка слабшала і зовсім увірвалася. З тієї переписки, що велася далі, пригадую собі такі речі: кілька особистих листівок до і від **проф. Томи** з Гейдельберга. Переписка з **Рене Мартелем**⁵³ (з ним я познакомився на прийнятті в Будинку учених, де він мав доповідь) з приводу мого перекладу його праці про східні кордони Німеччини. Переписка з **Робінзоном з Ковна** (адвокат і науковий робітник) про мої праці про нацменшости. Обмін листами з кол[ишнім] пруським міністром освіти **Шмідтом** (в нього, мабуть, подвійне прізвище, якого я добре не пригадаю) з того приводу, що він мені прислав публікації німецького тов[ариств]а університетської допомоги (з ним я познакомився в харківському Тов[ариств]і культзв'язку, яке влаштувало його доповідь і потім вечерю). Переписка з **Академією міжнародного права в Газі**, в якій я прохав матеріалів про її діяльність (повинен був написати про неї до УРЕ). Переписка з **Костем Левицьким**, політичним лідером **нац[іонально]-дем[ократичної]** партії до і під час імперіалістичної війни⁵⁴, що вернув після 14 березня 1923 р. до Львова і там працює як адвокат і директор банку. Йому тепер понад 70 років. Він вернув до Львова як симпатик Петрушевича, однак активної ролі в галицькій політиці не відігравав. Під час утворення радянського консульства у Львові був його юридичним дорадником, потім мав зв'язок з Лапчинським⁵⁵. Переписка з ним мала чисто особистий характер. Переписка з **Володимиром Левинським**⁵⁶ у Відні. Він звернувся до мене з проською просити ДВУ вислати гонорар за його працю про робітничий рух в Галичині і дістати йому ще роботу. Тому, що він пропонував роботу по філософії, я звернувся до Демчука⁵⁷ й Федчишина⁵⁸. Мені відповіли, що давати роботу до Відня годі, бо нема валюти; нехай він переїздить сюди, то робота буде. З цього приводу ми обмінялися кількома листами. Він — людина дуже хвора і не рішився їхати. Тепер живе у Львові. Після його вирішення не їхати переписка закінчилася. Переписка з **Антоном Петрушевичем** (сином Президента Петрушевича) в Відні. А. П[етрушевич], прохаючи про прийняття в австрійську компартію, покликався на мене як людину, що може дати інформації про його батька і про нього. В цій справі я дістав листа від ЦК австрійської компартії і дав бажану інформацію, зазначивши, що я сам — позапартійний. В цій справі писав до мене сам А. П[етрушевич], і я йому відповів. Пізніше, мабуть, 1932 р., я знов дістав від А. П[етрушевича] листа з повідомленням, що його прийнято в компартію, що за його політроботу його як чужинця висилають з Австрії, що він старається про дозвіл на приїзд до СРСР, і прислав мені копію його заяви до МОПРу, щоб я її передав тутешньому МОПРові. Також прохав, щоб дати йому фактичну інформацію про можливості праці. Я йому відповів, але більш ніякої відомости від нього не отримав.

Переписка з **Іваном Процем**, редактором "Українського прапора", органу Петрушевича. Я писав йому пару разів, щоби прислав мені "У[країнський] п[рапор]". Він відповів раз або два (пам'ятаю, що раз через Повпредство в Берліні), прийшов теж річник "У[країнського]

п[рапора]" до прес-бюро Уповноваженого Наркомзаксправ, останній лист від нього був 1930 р., коли я його просив про біографічні відомості про нім[ецького] письменника Зелігера, автора повісті "Синя фльота", яку видав "Рух" у мойому перекладі.

Переписка з **Юліаном Бачинським**⁵⁹. Ю. Б[ачинський], один з основоположників укр[аїнської] с[оціал]-д[емократичної] партії в Галичині, вернувши з Америки, де був послом Директорії, виявив свою радянськостю орієнтацію кількома статтями, що їх помістив в "Укр[аїнському] прапорі", а потім видав окремою брошурою. На початку 1931 р. написав мені з Берліна, що робить заходи про приїзд до СРСР, хотів би на власні очі побачити радянський лад і, якщо буде можливо, поселитися на постійне. Я йому написав, що нехай буде приготований на те, що треба буде й ідеологічно й побутово себе переробити, а коли він на це рішиться, то знайде працю й задоволення. Просив його також, якщо він вирішить виїхати, нехай моїй дочці дасть трохи грошей, а я йому тут віддам. Він писав мені, що вже зліквідував свої справи в Берліні, їде до Львова побачитися з батьком, там дістане візу і приїде. У Львові 31 березня 1931 р. його арештовано за вищезгадану радянськостю брошуру й засуджено на рік тюрми. Я раз або два писав до Костя Левицького, щоб мені написав, як Ю. Б[ачинський] поводить у тюрмі, як він її переносить (йому було 61 років). Недавно я дістав від нього листа з Чехословаччини, що він виїхав до Праги, щоби з доручення групи зах[ідно]укр[аїнської] інтелігенції видавати радянськостю журнал, і просить мене організувати співробітництво тутешніх людей для журналу. Я зрозумів, що це продовження львівського журналу "Нові шляхи"⁶⁰. З листом зайшов до голови Тов[ариств]а культзв'язку М. Любченка⁶¹ і просив його поради. Він сказав, що розвідає в прязь-кім повпредстві, що це за справа, а я тим часом, щоб відповісти, що пропозицію треба обдумати. Так я і зробив.

Переписка з **Студинським**⁶². Студинський останній раз був у Харкові, наскільки собі пригадую, під кінець 1929 або на початку 1930 р., тоді, коли ставили оперу батька його дружини, А. Вахнянина⁶³, — "Купала". (Про самого Студинського пізніше). На протязі 1931 — [193]2 рр. писав він мені пару разів у справі мого особистого боргу в нього і в справі виплати гонорару за "Купала". Мій борг походить звідси, що перед виїздом дружини я просив його, щоб вислав їй 150 дол. Тоді ще можна було пересилати менші суми, і я сподівався, що місячними частками йому віддам. Однак висилка грошей за кордон ставала щораз важча, і я йому цих грошей і досі не віддав.

Особиста пересилка з моєю знаменою **М. Пецелен** (M. Pesellen), німкою, вчителькою в містечку Каден (Kauden), коло Карльсбада, в Чехословаччині. Тільки цю переписку я вів регулярно. Листівки посилав просто до Каден, а листи — на адресу її сестри (Rosu Pesellen, в останні часи, коли вона вийшла заміж, Rosa Weil) в Дрездені. Це тому, що Каден — маленьке містечко і листами з СРСР могла б занадто цікавитися місцева публіка.

Переписка з **матір'ю Любки Колесси**⁶⁴. Після побуту піаністки Любки Колесси в Харкові її мати писала до мене кілька разів у справі гонорару з Укрфільму⁶⁵. Після виплати гонорару переписка припинилася.

Нав'язуючи до переписки з Ю. Бачинським у справі журналу, вважаю за потрібне додати ось що:

Перед переїздом до СРСР я мав зв'язок з американським часописом "Свобода" в Америці (напряма н[аціонал]-д[емократичний]; щодо СРСР приймав то різко ворожу орієнтацію, то містив також радянськостю статті) і з французьким журналом "Revue internationale", де містив статті проти Польщі (див. автобіографія). Вже сюди написали мені з петрушевичівської "Ради", щоб я їм писав. Після приїзду в СРСР я радився з Мотузкою (прес-бюро Наркомзаксправ), чи писати, чи ні.

Він сказав, щоб я написав до прес-бюро заяву і передавав через нього статті. Я заяву написав, але не написав ні одної статті, бо, розглянувшись в відносинах, зрозумів, що це не має смислу.

Коли у Львові заложено "Нові шляхи", Федораців⁶⁶ через свою дружину (артистка "Березілля")⁶⁷ переказував мені, щоб я туди писав. Я збув обіцянкою, що, якщо буду мати час, напишу, але не написав нічого. При кінці 1931 або на початку 1932 [р.] говорив зі мною в Харкові львівський конзуль Радченко і теж просив писати до "Нових шляхів". Я обіцяв, але нічого не написав. Тоді ж Радченко просив мене, щоб я до різних знайомих, яких маю в Галичині, писав від часу до часу по кілька слів; це буде корисно, якщо вони знатимуть, як мені живеться. Тоді ж розповів, як йому пригодилося моя листівка до нього в квітні 1931 р., в якій я його просив зайнятися дочкою при її переїзді через Львів; цю листівку він показував на доказ, що відомості про моє арештування неправдиві. Тоді ж додав: "Якщо з Вами тут що трапилося б, вони (себто поляки й ундисти) з цього добрий хліб мали б".

Я все-таки до нікого в Галичині не писав. Тільки пишучи останній раз до Костя Левицького, написав йому, де я працюю. **Заяву до "Сили"** з приводу арештувань 1931 р. написав я з ініціативи редакції "Західної України". На кілька днів перед моїм арештом з редакції "Зах[ідної]" України" мені подзвонили, що треба б мені вислати телеграму до Канади на юбілей тамошнього робітничого освітнього товариства (назви через телефон я добре не розібрав); я їх уповноважив вислати від мого імені телеграму.

Архів УСБУ по Харківській обл., спр. 013030, т. 1, арк. 86 — 89 зв.
Оригінал. Автограф чорнилом.

Док. № 3

Свідчення ув'язненого

**М. М. Лозинського про його побут в УСРР
з часу приїзду у вересні 1927 р.
і до закінчення 1931/32 навчального року**

*Мій приїзд до СРСР.
Київ.*

3—10 квітня 1933 р.

Перед виїздом до СРСР мені сказали в пражському повпредстві, що я, мабуть, працюватиму в Одесі, бо саме там є вільна посада професора міжнародного права. По дорозі я рішив спинитися в Києві, потім поїхати в Харків вияснити справу про роботу.

В Києві були в мене старі знайомі по роботі в "Раді", як Єфремів, Старицька-Черняхівська⁶⁸, далі Грушевський і Савченко⁶⁹, в кінці з "Західної України" Атаманюк⁷⁰, з яким я нав'язав перед переїздом літературну переписку (він до мене перший звернувся за якимись матеріалами). Крім того, була в мене знайома письменниця Наталя Даниловна Романович-Ткаченко (дружина с[оціал]-д[емократа]-незалежника, потім — укапіста Михайла Ткаченка)⁷¹; з ними я був знайомий ще з їх побуту на еміграції у Львові перед 1905 р.

До с[оціалістів]-ф[едералістів], знайомих з "Ради", мене зовсім не тягнуло. З того, що я чув про них у Празі, виходило, що вони недолюблюють радвлади і ненавидять тих галичан, що працюють з радвладою. З Єфремовим бачився тільки хвилину в Академії. Він про ніякі громадські справи нічого не говорив, тільки кинув фразу, що "варто би колись

поговорити про громадські справи". Опісля зустрів його ще раз на коридорі НКО, він хвилювався, що НКО ставить "неможливі вимоги" в справі Академії. Більше я його не бачив. Старицькій-Черняхівській зробив візиту, вона мене вилаяла, чого я приїхав. Потім, під час арештувань СВУ, зайшла раз до мене в Харкові, чи я не міг би виведати їй прийняття в Порайка⁷²; я відповів, що вона це може зробити без мене, бо Порайко знає, що вона — відома письменниця. Більше я її не бачив.

З Наталею Д[анилівною] Романович-Ткаченко оставав весь час в особистій переписці, ходив за її літературними справами в Харкові. В неї зустрів М. М. Могилянського⁷³, з яким колись познакомив мене в Галичині М. Коцюбинський. З ним, крім кількох етикетальних фраз, ніколи нічого не говорив.

Атаманюка відвідав, він мене познакомив з Загулом⁷⁴. Про них я був переконаний, що це 100 %-ні радянські люди, аж пізніше довідався, що вони — позапартійні. Була мова про те, щоб я написав політичну брошуру про Зах[ідну] Україну. (Цю брошуру я написав в 1928 р., вона ходила по рецензіях і десь-таки загинула. Видавши працю "Поневолені зах[ідно]укр[аїнські] землі", я долею цієї брошури перестав цікавиться). З Атаманюком опісля, мабуть, уже ніколи не бачився. З хвилиною, як його викинули з "Зах[ідної] України", перестав взагалі ним цікавиться. З Загулом зустрічався пізніше, як уже став співробітником ВУАН, на моїх доповідях в Комісії Західної України.

В Києві мою увагу притягали, перш за все, М. Грушевський і Ф. Савченко, як ті, що стоять зовсім на радянській платформі, зокрема щодо Грушевського я мав вражіння, що він підписав відому декларацію української радянської інтелігенції (чи він справді її підписав, я тепер не знаю, але тоді я мав таке вражіння)⁷⁵.

Грушевського я знав (цебто бачив, чув його промови) з 1898 р., особисто зустрівся з ним 1904 р., коли Франко (з яким я був особисто знакомий з 1899 р.) почав містити мої роботи в ЛНВістнику. До 1907 р. Гр[ушевський] ставився до мене щораз прихильніше, містив мої статті і при перенесенню ЛНВ до Києва (1907) включив моє ім'я між тих, що при їх "блищій участі" журнал видається. Під час мого двомісячного побуту в Києві 1907 р. (січень — лютий) я працював в ЛНВ і в "Раді", де також брав участь Грушевський. Після мого повороту до Львова наші взаємовідносини почали будь щораз холодніші, аж дійшло до того, що я (мабуть, 1911 або 1912 р.) зовсім перестав писати до ЛНВ. Я собі це пояснював тим, що Гр[ушевський] не любить мати близько себе людей, що про деякі справи думають інакше, ніж він. Конкретна причина була також у тім, що він критикував політику н[аціонально]-д[емократичної] партії, а я був співробітником "Діла".

Після цього я зустрівся з Гр[ушевським] в Станиславові в березні 1919 р., коли я був членом галицького уряду. Уряд зустрів його, як кол[ишнього] голову Центр[альної] Ради, з відповідною пошаною і дав йому змогу виїхати до Чехословаччини. Тоді в нас були тільки короткі етикетальні побачення. В травні 1919 р. Гр[ушевський] приїхав до Парижа. Через деякий час зробив мені пропозицію скласти "Комітет Незалежної України", мотивуючи це тим: побіч делегації Директорії треба мати й громадську організацію. При цьому не треба зв'язувати справи Української держави з Директорією. Комітет повинен зібрати кошти на пропаганду, ці кошти дасть галицька еміграція в Америці, тому добре було б, щоб я входив в Комітет як представник Галичини. Правду сказати, мені ця справа була не дуже важна, я знав, що Комітет буде "одноднівкою", однак перспектива публікацій в обороні Галичини вирішила справу так, що я дав свою згоду. Від імені Комітету виступали Грушевський, я і Савченко; хто ще туди належав, тепер собі не пригадую. Комітет зв'язався з представниками різних національностей

Росії і разом видавали журнал "Europe Orientale", в якому я помістив пару статей про Галичину. Спеціально в галицькій справі Комітет видав складений мною протест проти того, що Найвища Рада рішила дозволити Польщі на окупацію Галичини.

На початку 1920 р. я виїхав до Гейдельберга, Грушевський — до Праги, Комітет не виявляв ніякого знаку життя. Я написав Гр[ушевськ]ому, чи не найліпше було б за даних умов Комітет ліквідувати. Він відповів, що, власне, в нього така сама думка, і запитав, чи я погоджуюся, щоб кошти Комітету передати "Соціологічному інституту", що його він (Гр[ушевський]) закладає в Відні. Мені було все це байдуже, і я погодився.

На початку 1921 р. я був у Відні, і тепер Гр[ушевський] запропонував мені написати для Ін[ститу]ту роботу про Галичину. Я вже працював над такою роботою (про 1918 і 1919 рр.), і тому погодився. Тут же я вперше зустрівся з Христюком, Шрагом, Чечілем⁷⁶, одначе з ніким з них ближче не познакомився. Після надрукування моєї роботи всякі зв'язки між мною і Грушевським перервалися (я жив у Празі, він — у Відні). Почувши, що він їде до СРСР, я хотів з ним побачитися, щоб поговорити про його еволюцію, і написав йому про це під час хвилевого побуту в Відні, одначе він відмовився за браком часу. Потім уже з Києва приходили відомості, що він працює в ВУАН, що йому справляють юбілей (з цього приводу й я вислав телеграму), в кінці прочитав про нього в статтях Студинського в "Ділі", і на основі всего того вирішив, що він зовсім радянлізувався.

В тих статтях Студинського прочитав я також, що Савченко — один з ближчих співробітників Грушевського. З Савченком я познакомився в Парижі, він був керівником прес-бюро делегації УНР, а також — як уже я згадав — входив в склад "Комітету Незалежної України". За Тишкевича він остав далі на своїй посаді, писав полонофільські статті. Після виїзду з Парижа я його більш не бачив. Тепер довідався, що він також радянлізувався.

Як уже сказано, Грушевський і Савченко, як радянці, найбільше мене цікавили в Києві, куди я приїхав 16 вересня 1927 р.

Грушевський зустрів мене ввічливо, сказав, що задоволений, що переїхав до СРСР, і запевнив мене, що я теж добре зробив, рішившись приїхати сюди. Говорячи про можливості роботи, відзначив "односторонність" (очевидно, мав на увазі партійність) радвлда. *Ніякої іншої розмови не було.*

Савченко говорив менш-більш те саме, що Грушевський. Запропонував мені прочитати яку-небудь доповідь в ВУАН, я прочитав доповідь про охорону нацменшостей.

Не тямлю, з якого приводу в помешканню Історичної секції були якісь товариські сходини. Тут підійшов до мене Дорошкевич⁷⁷ (з ним я тоді вперше зустрівся) і почав розмовляти про відношення до радвлда. Я йому виклав свої думки менш-більш так само, як у моїй брошурі "Уваги про укр[аїнську] державність". Він сказав, що всупереч старшим, які настроєні опозиційно, він і багато молодших стоять на ґрунті тісної співпраці з радвлдою, і його радує, що я теж поділяю ту думку. *Більше я з Дорошкевичем ніяких розмов не мав.*

В Києві Історична секція готувала юбілей Максимовича. Грушевський запропонував мені взяти участь; я предложив як тему короткий огляд взаємовідносин між Україною й Галичиною. Я поспішав до Харкова, й мене обіцяли викликати на свято.

В Києві зустрів я Грицька Коссака⁷⁸, що саме закінчив свій відпочинок у якомсь будинку відпочинку під Києвом. Я знав його з часу війни. До кола моїх ближчих знайомих він не належав. Він розповідав про себе, про свої заходи дістатися в воєнну Академію, про свої зв'язки з високими партійцями. (Я знав його як хвалька). Про мій приїзд сказав: "Ви досить у життя набідувалися, тепер тут Вам добре буде".

З Києва я поїхав до Харкова, потім (мабуть, через два тижні) знов приїхав на юбілей Максимовича. Тут застав Студинського, Макарушку⁷⁹ та Ф. Колессу⁸⁰, що приїхали також на юбілей.

Щодо Студинського мало сказати, що ми перед війною не були приятелі. Він був один з лідерів невеличкої християнської соціальної (реакційної, клерикальної, в відношенні до польського уряду угової) партії, що її заснували Олександр Барвінський⁸¹ та Анатоль Вахнянин (батько дружини Студинського). З органу цієї партії "Руслана" сипалася на мене постійно лайка, в якій такі епітети, як "жидовин з "Діла", були ще найделікатніші, а зустрічалися й такі, як "жидівські патинки" та "чесник і цебуля". Власне йому, як він в 1917 р. на одних сходинах вигукував "Слава Винниченкові!", я крикнув: "А що Ви про них писали, як вони сиділи тут на еміграції?!" Правда, після окупації Галичини Польщею старий Барвінський — як мені передавали — змінився і вмер непримиримим ворогом Польщі. Я міг допускати, що в цьому змінився і Студинський, який просидів дещо у польському концлагері. Але все-таки оставали соціальні й релігійні погляди, що були дуже далекі до радянських. І мені дивно було, що Студинський радянлізувався, і ще дивніше, що радвлда (я ж думав, що все це робиться радвлдаю) власне на ньому спинила своє око як на представникові радянської орієнтації на Зах[ідній] Україні. Та я рахувався з цим фактом і тому зустрівся з Студинським ввічливо, як з старим знакомим. Він мені коротко пояснив свою "радянізацію", що він "стоїть понад партіями", і тому йому не так важно, яка буде Україна, а важно, щоб була Україна; большевики будують Україну, і тому він з ними.

Макарушка й Ф. Колесса — це теж типи тієї найреакційнішої частини галицької інтелігенції, що мене ненавиділа з усієї душі. Але вони — сірі люди, державні службовці (вчителі гімназії), що, говорячи термінологією цих кол, "до політики не мішаються". Мені теж було дивно, що не можна було підібрати більш яскравих представників української науки в Галичині на свято Максимовича. З ними я не мав ніяких розмов, тільки про українізацію. Вони нарікали, що на вулицях Києва не чути української мови. Я їм пояснював, що знаю Київ з 1907 р., знаю ступінь передреволюційної русифікації, і тому не треба дивуватися. Українізація — це довгий затяжний процес, — і я їм вказував на політику нацкультурного будівництва, яку веде радвлда. Годі ж вимагати, щоб радвлда приставила до кожного "малороса" міліціонера, щоб той пильнував, щоб "малорос" обов'язково говорив укр[аїнською] мовою. Це само прийде, коли з радянської школи вийде молоде покоління.

Саме ж свято Максимовича й участь галичан у ньому я вважав маніфестацією української радянської соборности, маніфестацією того, що Галичина бачить свій нацкультурний центр на радянській Україні.

Всупереч зізнанню Лизанівського⁸², яке мені показав слідчий, в ніякій протирадянській нараді я не брав участі і досі про таку нараду нічого не знаю. Знаю, що Студинський, Макарушка і Ф. Колесса були на обіді у Грушевського, але мене на тому обіді не було, бо мене повідомлено про запрошення на обід так пізно, що я вже кудись инде вибрався. На другий день я сам був на обіді у Грушевського, обід пройшов на розмовах про мою сім'ю та про різних спільних знайомих. Ніяких інших розмов не було.

Загальне вражіння, яке я виніс з Києва, було таке, що Грушевський — це погодження з радладом і лояльна співпраця з радвлдаю. І таку позицію загалу української інтелігенції на даний момент я вважав плюсом. Але це не була моя позиція. Моя позиція була: признати радлад не тільки як факт, але як єдиний прінціп, злитися з радладом і так працювати для нього. Людей, що допоможуть мені в цьому, я надіявся знайти в Харкові.

Закінчено 3/IV 1933

М. Лозинський

Далі. Харків — приїзд 1927

В попередніх зізнаннях я описав мій побут у *Київі* безпосередньо після приїзду з-за кордону в вересні 1927 р. Тепер приступаю до описання мого побуту в *Харкові*, де я працював, почавши з жовтня 1927 р. і аж до дня арештування.

В Харкові НКО устроїв мене на роботу в Інституті народного господарства як професора міжнародного права і дійсного члена науково-дослідчої катедри права. Це устроєння йшло дуже поволі, на посаді професора мене затверджено аж в лютому чи березні 1928 р. і навантажено різними побічними дисциплінами, як історія Заходу, лад буржуазних держав тощо, бо основні виклади з міжнародного права мав проф. Гладстерн⁸³, за якого стояла і стара професура, і адміністрація, і партійці, його аспіранти, так, що мене вважали за "інтруза", цебто накиненого Наркомосом. Це відношення до мене в інституті тяглося через цілі три роки моєї роботи в ньому і перенеслося потім у Всеукраїнський комуністичний інститут радбудівництва та права, куди я перейшов після ліквідації Інгоспу. Тільки на початку цього навчального року (жовтень 1932), через від'їзд проф. Гладстерна до Москви, для мене почалися спокійні умови праці в Ін[ститу]ті. Для вірності треба зазначити, що це відношення не було все однакове, воно мало різні стадії — то гірші, то ліпші — для мене і вже на початку 1932 р. значно поліпшилося в мою користь. Це виявилось, між ин[шим], тим, що партбюро Ін[ститу]ту прийняло мою заяву з проханням про прийняття в партію (про що нижче).

Безпосередньо після приїзду до Харкова прийняли мене Скрипник (нарком освіти), Порайко (нарком юстиції), Приходько (замнаркома освіти), Кулик (зам. Уповноваженого Наркомзаксправ).

До *Порайка* я пішов як до галичанина, що (так я думав) знає моє минуле і дасть мені загальну підтримку.

З *Приходьком* я був знайомий з Праги, де він працював як радник повпредства між першим і другим перебуванням Калюжного на цій посаді; з ним я погоджував мою політроботу й говорив про мій переїзд до СРСР. Власне, тому поведінка Приходька мене дуже вразила. Він прийняв мене з найбільшим офіційним холодом. Це мені відбило всяку охоту звертатись до нього, і я ще тільки один раз був у нього, а саме в осені 1930 р., просячи його допомогти мені знайти роботу. Тоді він просив Коцюбинського⁸⁴, щоб мене прийняв до Держплану (про це ще нижче).

З *Куликом* я познакомився в Празі під час його повороту з Канади до СРСР. Він мене заохочував до переїзду до СРСР, зазначаючи з натиском: "Ви будете для нас дуже корисні". В порівнянні з Приходьком Кулик прийняв мене дуже гарно. Запропонував мені прочитати доповідь в Будинку Блакитного (я прочитав про охорону нацменшостей), замовив у мене статтю до "Червоного шляху" і аж до його від'їзду з Харкова підтримував зі мною ці ділові відносини, цебто містив мої статті в "Червоному шляху".

Тепер перейду до інших людей, з якими я зустрівся в Харкові.

До одного з перших зайшов я до Михайла Василевича *Левицького*⁸⁵, що тоді працював в ЦК партії. Під час його праці за кордоном, у Празі й Відні, я з ним не був знайомий. Пізніше, з Харкова, він звертався до мене через празьке повпредство за якимись статистичними матеріалами про Галичину (в мене їх не було). Читав також про нього в статтях Студинського. Моїм синам, що виїхали до СРСР скоріше, ніж я, я дав записку до нього з проською заопікуватися ними. Як говорили мої сини, він — це "галицький равін", в якого шукають підтримки всі галичане.

Він мене прийняв гідно, радив оставати в Харкові, обіцяв поговорити з ким слід, щоб мене устроїли на роботу в Харкові. В зв'язку з труднощами на роботі я кілька разів заходив до нього. Раз я запитав його, чи не міг би я побачитися з керівними особами, як Каганович, Чубар, Петровський, Затонський. Він зробив заперечуючий рух рукою і, нічого не відповідаючи на це питання, почав говорити про щось інше. При кінці 1927 р. він виїхав з Харкова, і я його не бачив аж до повороту на роботу в ЦК партії в осіні 1931 р. (про що нижче).

В НКО я зустрівся з *Баданом*⁸⁶. У Празі я його бачив щось два рази і говорив по два слова, так що, властиво, не був з ним знайомий. Знав про нього, що він їздив з Винниченком до СРСР, та що його чеський уряд викинув з Чехословаччини за роботу в компартії. В статтях Студинського читав, що він — учений секретар НКО. Він зустрів мене — так сказати б — протекційно, що все — мовляв — для мене буде зроблено. І за весь час його перебування на посаді вченого секретаря НКО, аж до його вичищення з партії, щобто майже до кінця 1929 р., я в усіх моїх труднощах по лінії НКО звертався до нього.

З *Ерстенюком*⁸⁷ у той час (1927—1929) я не зустрічався (хоч формально познайомився), бо не мав для цього потреби. Після вичищення Бадана я звертався до Ерстенюка, скільки разів прохав прийняття в Скрипника. Бадан був говірливий, услужливий (з тоном протекційності). Натомість Ерстенюк був мовчазний, непривітливий, і тому я до нього звертався тільки тоді, коли хотів побачити Скрипника.

В НКО, а саме в Упрнауці, я познайомився з *Баланінім*⁸⁸. Він казав, що бував у Львові в період РУПівської еміграції перед 1905 р., але я собі його з тих часів не пригадував. Під час його попередніх поїздок за кордон з НКО я з ним не зустрічався. Він ставився до мене добре, старався допомогти в Упрнауці, але толку з того було мало, бо він сьогодні говорив одно, а завтра щось зовсім інше, взагалі робив вражіння людини, що не все "при собі". В розмовах хвалив умови нацкультурної роботи радвлда. Запрохував до себе додому. Після приїзду моєї дружини ми бували в Баланіних, а вони в нас, так 4—6 разів у рік.

З осіб, що працювали в Ін[ститу]ті марксизму, я знав особисто *Матвія Яворського* і *Івана Сіяка*⁸⁹.

М. Яворського я знав у Львові [коло 1910—12 [р.]] як студента юр[идичного] факультету. З громадського погляду була це зовсім пересічна людина, один з тієї сірої маси, що йшла за н[аціонально]-д[емократичною] партією. Потім зустрівся з ним раз у поїзді в 1919 р., коли я був членом гал[ицького] уряду, а він служив у гал[ицькій] армії. Тоді він зробив на мене вражіння людини, про яку говорить приповідка: "Он доволен сам собой, своим обедом и женой". Почувши про його наукову кар'єру в Харкові, я дуже здивувався й тим, як він дійшов до комунізму, і ще більше тим, як він так скоро міг зробитися таким великим істориком, основоположником марксистської історії України.

Після того, як я рішився переїхати до СРСР, написав я йому з Праги через повпредство листа з проханням написати мені про можливості роботи (він тоді виконував обов'язки голови Упрнауки). Через деякий час мені в повпредстві передали його відповідь: на моєму ж листі написана його рукою одна фраза: "Можна буде дістати роботу в вузах". Очевидно, така форма і такий зміст відповіді не могли мене не вразити. В Харкові (я перший раз зустрів його в будинку НКО) він прийняв мене — так сказати б — з висоти "партійного Олімпу". Обіцяв включити мене в Комісію Західньої України, що творилася при Ін[ститу]ті марксизму, обіцяв видати мою працю про Галичину (очевидно, перероблену), але тримався так, як "Олімпієць" перед звичайним смертним. Я був у нього раз або два в мешканні (безпосередньо після приїзду), потім стрічав його іноді на вулиці або в театрі, від часу його переїзду до Києва ані

разу його не бачив, на його чистці не був. Ніяких ні особистих, ні політичних розмов він зі мною не вів, тримався, як я вже зазначив, так, що, мовляв, куди тобі до мене.

З Комісії Західної України нічого не вийшло, а вийшло тільки для мене особисто ось що: я оставив у Львові велику бібліотеку. Рахуючи, що буду працювати в Комісії Зах[ідньої] України, я запропонував дирекції Ін[ститу]ту марксизму допомогти мені спровадити бібліотеку до Харкова (допомога полягала в дозволі на перевіз і в валюті оплатити транспорт зі Львова до кордону), а я за те частину бібліотеки (по взаємній згоді) дам Ін[ститу]тові. Та коли бібліотека прийшла, Ін[сти]тут забрав собі все, що найцінніше, а мені оставив тільки або те найконечніше, на чому я абсолютно настоював, або те, що для нього було непотрібне. Я прохав, щоби бодай скласти список книжок, які взято з моєї бібліотеки, але директор бібліотеки Ходак відмовив "за браком коштів". Навіть не дали мені ніякого документа на те, що я подарував Ін[ститу]тові стільки-то книжок. А були там великі й рідкі цінності. Так, що я остав і без бібліотеки і без того морального задоволення, яке повинен би мати з того, що подарував бібліотеку радянській науковій установі!

І. Сіяка я знав також ще зі Львова, він там працював в укр[аїнській] со[ціал]-д[емократичній] партії, і ніяких зв'язків між нами не було. Він тут зустрів мене теж з висоти "партійного Олімпу", а при тім з якоюсь неприязню. Безпосередньо після мого приїзду було свято 10-річчя Жовтневої революції. Сіяк мав доповідь у Клубі політемігрантів з Зах[ідньої] України. Я мав вражіння, що він, власне, в мене ціляв одним уступом своєї промови, а саме: говорячи про силу СРСР, сказав, що ця сила така очевидна, що це навіть зрозуміли ті, що досі гнили по різних Прагах, і тепер приїждять до нас. Ніколи я з ним у ніякій близькості не був, абсолютно ніяких розмов не провадив, а підтримував тільки формальне знаомство, цебто при зустрічі сказав "добрий день" чи як інш[е]. Навіть на сесіях ВУАН у Києві його не все бачив, бо він був на різних мобілізаціях.

З партійців-галичан я зустрів у Харкові М. Барана. Колись давно він, як учень середньої школи, звернувся до мене з листом, щоби я йому прислав анархо-комуністичної літератури. Тоді я йому вислав кілька брошур російською мовою й, мабуть, ще писав, що читати. Більше я з ним ані не переписувався, ані його ніколи не бачив. Тепер у Харкові він допоміг мені дістати тимчасово кімнату в Будинку учених (він був член правління). Після цього він скоро переїхав до Києва.

З кімнатою в Будинку вчених вийшло таке, що мене правління щомісяця виселяло з неї. Я все ходив до Бадана, він брав від Ряппо (тоді замнаркома НКО) записку, щоб мене не виселяли, — і так щомісяця. Коли приїхала моя дружина, її навіть не хотіли впускати в ту кімнату, що я займав, аж я ходив по записку до УЦБ. *Таке було відношення до мене!* Аж Кулик дав мені кімнату в будинку наркомзаксправ (Чернишевська вул. 63^а), і я там жив до початку 1930 р., коли переселився на теперішню квартиру.

В кінці з партійців-галичан знав я ще з гімназії в Станіславові (де я вчився 1892—1899) Мирослава Гаврилова⁹⁰. В нього бував я пару разів на рік з дружиною. Він відзначався тим, що про ніякі політичні і партійні справи абсолютно нічого не говорив. Говорили тільки про давніх галицьких знайомих.

Переходжу до галичан позапартійних.

З Лизанівським я був знакомий ще з-перед війни. Бачив його в березні 1919 р. в Станіславові й тоді довідався, що він — со[ціаліст]-р[еволюціонер]. Тепер зайшов до нього до "Руху", і він запросив мене додому. Про умови роботи на Україні він говорив менше-більше те саме, що Грушевський. Це була єдина моя розмова з ним на політичні

теми. Більше ані я в нього не бував, ані він ніколи не був у мене на помешканні. Зустрічалися випадково на вулиці. В 1930 р., коли я почав мати видавничі справи з "Рухом", я мав їх з Березинським⁹¹.

Тому, що Дністренко⁹² в своїх зізнаннях говорить про якусь нараду в моїй квартирі, в якій (нарадї) брали участь Лизанівський, Дністренко, Біляч⁹³ і Романюк⁹⁴, переходжу до Біляча і Дністренка.

Біляч підійшов до мене в Будинку Блакитного (можливо, що на моїй доповіді, не тямлю), сказав, що мене знає та що його прізвище Біляч. Я вперше почув це прізвище і вперше в житті його бачив. Після того зустрічалися випадково на вулиці. Він кілька разів просив мене зайти до нього, та я не зайшов. В мене в мешканні він теж ніколи не був. Словом, це зовсім випадкова фігура для мене.

З Дністренком познакомився ось як: скоро після мого приїзду до Харкова одного ранку (тямлю, що це було в неділю) підходить до мене на Раднаркомівській вул. якась людина і здоровиться. Я кажу: "Пробачте, хто Ви такий?" — "Я Вас знаю, Ви — Лозинський, а я — Дністренко. Я читав Вашу брошуру, дуже вона мені не подобалася". Я вже перед тим чув, що мою брошуру деякі партійці в Харкові оцінили як дрібнобуржуазну, й тому кажу: "Бачите, брошура була написана для західноукраїнської трудової інтелігенції, до якої годі відразу підійти по-комуністичному". Дністренко відповідає: "Та зовсім не це! Вона зовсім невірнo, занадто рожево малює стан на Україні". Я йому відповів: "Бачите, я писав так, як мені це все уявляється". Ще кілька хвиль поговорили і розійшлися. Я не знав, що це за суб'єкт, а коли розпитував про це знайомих, відповідали: "Так собі, один з багатьох галичан". Потім довідався, що він займається коректурою, випуском газет і т. п. Десь через рік, при зустрічі на вулиці, почав нарікати на важкі часи, безробіття. Я відповів, що ще не є так зле, що це переходовий стан. Він сказав: "Ви не знаєте відносин, Ви пішли б на периферію, як там живуть робітники і що говорять". Я звернув розмову на що інше і за хвилику розійшлися. Це всі мої розмови з ним.

Під кінець 1930 р. він правив коректу мого підручника міжнародного права і один раз був у мене в мешканні узгодити термінологію. Крім про цю термінологію, абсолютно про ніщо не говорили. Більше я його не бачив. *Ще раз зазначую, що згадана нарада — це його видумка.*

З Цюканом⁹⁵ я був знакомий з часу імперіалістичної війни, чув, що він любить "робити гроші". В Чехословаччині зустрічався з ним пару разів випадково, коли він приїздив з Закарпаття до Праги. До СРСР він виїхав як переслідуваний чеським урядом за таємну допомогу Компартії Закарпаття. Вважаючи його радянцем, я перед переїздом до СРСР переписувався з ним, розпитував про побутові умови. Між ін[шим], він мені написав, що добре було би привезти машинку до писання, можна б купити на спілку, і він теж нею користувався би. Я відповів, що на це в мене нема грошей. Тоді він запропонував дати свої гроші. Коли я приїхав, на митниці в Харкові машинки не хотіли видати, аж я взяв посвідку з Наркомзаксправ. Тепер я машинку вважав своєю, а йому думав віддати гроші. В мене не було ще кімнати, і я машинку завіз до нього. Через деякий час мене покликали в ДПУ й запитали, де моя машинка. Я відповів, що вона в Цюкана, поки в мене немає квартири. Так він уживав машинку, потім передав шуринові Терпилі до Києва. Я настоював, щоб він мені віддав, бо ж вона записана на мене. Він дав мені її на якийсь час. Я хотів йому повернути ціну, але він настоював на валюті. Так справа тяглася невирішена. З Одеси він просив, щоб йому машинку дати на якийсь час. Я передав, і так вона в нього й остала. Він усе зволікав з присланням, аж його арештовано.

До його виїзду в Одесу (осінь 1929) я іноді бував у нього з дружиною, але дуже рідко (були це етикетальні візити). З розмов, які мав

з ним після приїзду, я бачив, що він починає розчаровуватися, і тому старався таких розмов уникати.

Індишевського я не знав до приїзду до Харкова. Але колись, як ще вчився в гімназії, знав його матір (тоді я вчив його найстаршого брата), а в Празі знав його брата, того, що їздив від Петрушевича до Москви⁹⁶. З Індишевським я майже не зустрічався. Коли його арештовано, його брат з Праги написав мені листа, щоб його повідомити, за що брата арештовано, й допомогти йому. Я на цього листа не відповів. Той Індишевський (з Праги) також збирався їхати в СРСР (менш-більше в 1927/8 р.) і навіть, як мені передавала дружина, мав уже дозвіл.

В Харкові застав я Степана Рудницького, що приїхав на рік переді мною. Я його давно знав, але до Праги мало з ним зустрічався. Він у Галичині належав до тієї маси урядовців (був учителем гімназії і з 1909 р. доцентом у Львівському університеті), що: "до політики не мішаються", до мене ставився, як і загал галицької інтелігенції, негативно, так що причин до зустрічі не було. В 1914/15 р. в Відні він написав пару брошур для Загальної Української Ради, і ми тоді іноді зустрічалися. Після цього зустрілися аж в Празі, в Українському університеті. Його рішення переїхати в СРСР мене дивувало, бо до того часу його соціальні й культурні погляди не мали нічого спільного з соціалізмом.

В Харкові я його застав задоволеним, що НКО дає змогу працювати. Я його розцінював так, що до комунізму він не дійде, але буде щиро працювати. До приїзду дружини заходив до нього частіше (2—3 рази в місяць), потім щораз рідше, а останні роки тільки випадково зустрічалися на вулиці. В літі 1932 р. на сесії ВУАН розговорився зі мною про прийняття в партію, хвалив мій крок, казав, що й йому пропонувано подати заяву, але він вже за старий. З того часу я його бачив тільки раз або два на вулиці. Під час сесії ВУАМЛІНу заглянув до нього, бо мав велику спрагу, і просив дати води. Замість того він подав чай. За чаєм запитав: Що це таке діється? Мені здається, що вони — і зробив знак на чолі, що значило, нібито вони не при розумі. Я відповів, що це не так. Є прориви, і партія шукає винуватих, а крім того, мобілізує актив на ліквідацію проривів. Щодо арештів, вони для мене — велика загадка. З одного боку, мені не може поміститися в голові, щоб такі люди, як Конар, або Романюк чи Біленький, були контрреволюціонери, а, з другого боку, так само не може поміститися в голові, щоби влада арештувала й розстрілювала партійців без причини. Така була наша остання розмова.

Слідчий уже задавав мені питання, чи я знаю, чого Рудн[ицький] їздив 1928 р. в Берлін і від кого він мені передавав привітання. Знаю, що їздив на якийсь науковий конгрес, але тоді його поїздка випала зовсім з моєї уваги, бо це був час, коли мала приїхати моя дружина. Щоб він мені привозив від когось привітання, абсолютно не пригадую. Тямлю, що казав, що у Львові "всі казали мене вітати".

Щоб він належав до УВО, про це я не мав ніколи найменшого поняття. Те, що він зізнає про мою приналежність до УВО, нехай ляже на його совісті. Заявляю, що це його видумка.

З Семеном Вітиком, як ми розсварилися в 1903 р., коли я вернув до Львова з Цюриха як анархо-комуніст, то не здоровилися навіть аж до 1920 чи 1921 р. Аж раз у Відні, зустрівшись око в око на якійсь вечірці, обмінялися кількома фразами. Приступаючи до видавання "Нової громади", він мені прислав до Праги запрошення до співробітництва. Я або зовсім не відповів, або відповів відмовою. Потім почув про його переїзд до СРСР, потім прочитав у "Комуністі" його заяву й рішення ЦК про прийняття в партію. Приїхавши до Харкова, я рахувався з фактом, що Вітик — партієць, і зустрівся з ним як з давнім знакомим, не згадуючи про минуле. В осені 1927 р. я пропонував ДВУ скласти договора на під-

ручник міжнародного права; Вітик був тоді членом Правління і поставився прихильно до моєї пропозиції. Потім ми не зустрічалися, тільки випадково на вулиці. Раз він зустрів мене з моєю дружиною, і ми його запросили на закордонну каву, яку дружина привезла. Він зайшов раз чи два. Раз (мабуть, весною 1929 р.) я з дружиною зайшов до нього. Під час його праці в Тов[ариств]і культзв'язку він мене запрошував на деякі засідання. Потім знов не зустрічалися, хіба випадково. Говорили по кілька слів, нарікаючи — я на свої труднощі, він — на свої. Якихсь особливих політичних розмов не вели. Взагалі я не вважав його близьким знайомим.

Про Грицька Коссака я вже писав вище (з приводу побуту в Києві). В Харкові ми рідко зустрічалися і то тільки випадково на вулиці. Він скоро виїхав до Академії до Москви, потім працював у Дніпропетровському, при зустрічах хвалився своїми успіхами, робив вражіння людини задоволеної, щирих радянських поглядів.

Михайла Мельника⁹⁷ я знав з Праги, він там належав до групи студентів-радянців, з якою я не мав зв'язку. Тут зустрічався з ним в Інституті народнього господарства, він був співробітником катедри права й викладачем. Вважав його за людину щирих радянських поглядів. Коли арештовано Коссака, він раз зачитував листа від дружини Коссака, казав, що ходитиме кудись у цій справі. Він жив близько з сім'єю Грицька Коссака, говорили, що збирається одружитися з одною з його дочок.

4/4 1933

М. Лозинський

Харків (Далі 1927 р.)

З придніпрянців я був знайомий з Мазуренком Василем Петровичем⁹⁸, познайомився з ним у Відні 1921 р. Приїхавши до Харкова, зустрівся з ним, і він запросив мене заходити до себе додому. До приїзду моєї дружини я заходив до нього кілька разів, а потім ми з дружиною заходили до них, а вони — до нас. Мазуренко був і своєю особистою позицією і радвладю дуже задоволений. Приймаючи до уваги, що він уже в Австрії вступив до компартії, що він один з перших повернув до СРСР, що займає визначні державні та громадські посади та що в нього брат (Юрій Петрович) — партієць на високій державній посаді, я вважав його зразком позапартійного радянського активіста. Зате не подобалася мені його дружина; вона грала роль російської аристократки, що з цієї висоти знижується і до радвлади і до чоловіка "хахла".

Пізніше, при нагоді літературної роботи в Юрвидавництві, я познайомився також з Мазуренком Юрієм Петровичем⁹⁹. Він на мене зробив вражіння, що він галичанин не вважає українцями, скрізь вітрить "галицизми" в мові і, зокрема, до мене ставиться холодно, а, може, й неприязно. З ним ми не зустрічалися, тільки тоді, коли треба було мені до нього чи по Юрвидавництву, чи на доповідях на кафедрі права в Ін[ститу]ті марксизму. Ставши головою Тов[ариств]а культзв'язку, він перестав мене закликати до участі в роботі Тов[ариств]а. Так само я думав, що це він вирішив, що мене не включено в Наук[ово]-дослідчий ін[ститу]т радбудівництва та права (при ВУЦВКу), який засновано в жовтні 1930 р.

З осіб, з якими я формально познайомився в Відні при Грушевським (Христюк, Чечіль, Шраг), Шрага я всего один раз бачив. Це було на якійсь домашній вечері, чи не в В. Мазуренка. Про політику не говорили ані слова. Я його розпитував про батька (коли батько помер тощо)¹⁰⁰, він мене — як мені живеться. Це була така зовсім формальна розмова.

З Чечілем зустрівся перший раз у "Березіллі", він підійшов до мене, але я його не пізнав, аж він мені пригадався; говорили щось про п'єсу. Потім випадково зустрічалися чи в театрі, чи на вулиці. В часі, коли я працював у Держплані (листопад 1930 — квітень 1931), я раз зустрів його на засіданні поширеної президії. Ніяких політичних розмов з ним не вів.

Христюка я побачив в ДВУ (він там працював, коли я приїхав у Харків, потім скоро пішов звідти) і пару років не говорив з ним ні слова, крім того, що іноді, проходячи повз себе на вулиці, поздоровилися (та й то не все). В літі 1930 р., раз вечером на вул. Карла Лібкнехта я його прийняв за Савченка (він проходив повз мене, а я погано пізнаю людей) і сказав: "Як можна проходити і не сказати "Добрий вечір"? Він оглянувся, я побачив, що помилився, і попросив вибачення. Так почалася розмова. Я його запитав про його роботу про революцію на Україні, чи вийшов 4-й том (я знав тільки про три). Він мене попросив зайти до нього, він мені покаже. В нього при чаю я його запитав, чому він і його bliщі однодумці (згадав, мабуть, про Шрага, який мав славу доброго радянського робітника) не вступають в партію. Він відповів, що вони стали зовсім на радянський ґрунт, працюють у радянському апараті, бачать, що там діється, все те схвалюють і готові кожної хвили ввійти в партію, якщо їх партія покликала б. Але партія не кличе. *Це була взагалі моя єдина з ним розмова.*

Так я перейшов усіх людей, яких або знав при приїзді до Харкова, або познакомився з ними.

Навчальний рік 1927/8 був для мене важкий. Вищезгадані труднощі з ін[ститу]том, труднощі з мешканням і побутовими умовами, вічна жура за висилку грошей дружині й дочці, майже цілу зиму я нездужав грипом, при тім багато працював. Писав свій підручник міжнародного права (від грудня 1927 до кінця березня 1929 р. написав підручник понад 500 стор. друку), писав статті до "Червоно[го] права", написав брошуру "Проблема роззброєння, Ліга Націй і СРСР", писав статті до "Червоного шляху".

Безпосередньо після приїзду помістив пару статей у "Вістях" на міжнародні теми. Але коли написав статтю про Буковину з приводу ювілею Кобилянської, редактор Касяненко ¹⁰¹ сказав, що стаття буржуазна (очевидно, не роз'яснив, в чому та буржуазність і як треба би таку статтю написати), і з того часу я перестав до "Вістей" писати.

З людей я бував пару разів у Мазуренка В. й Баланіна, пару разів у Цьокана (я вже згадував, що він виявляв певне розчарування, і мені було нецікаво до нього ходити), ходив до М. Левицького жалітися на свої труднощі і просити допомоги (він, мабуть, у грудні 1927 виїхав з Харкова) і заходив дуже часто до НКО до Бадана, що був для мене єдиною інстанцією, де я міг ще зайти, пожалітися на труднощі, попросити допомоги.

Так пройшов цілий навчальний рік. (В травні 1928 р. приїхала моя дружина). В вересні 1928 р. я поїхав на кілька днів до Києва, просто поглянути на Київ. Другого чи третього дня зайшов до Історичної секції, через декілька хвиль зайшов туди Савченко з Січинським Мирославом ¹⁰².

Січинського я знав студентом у Львові (він на яких 8 років був молодший за мене), знав його сім'ю (матір і сестер; про пок[ійного] батька знав як [про] політичного діяча 1890-х рр.), але ближче з ним не зустрічався. Після його замаху на Потоцького (12 квітня 1908) я в "Ділі" вів цілу політичну кампанію в цій справі (мої статті видав я опісля окремою книжкою, а також видав окрему книжку про суд над ним: збірка статей мала титул: "Акт 12 квітня 1908 р." і була присвячена "Матері і сестрам Мирослава Січинського"; книжка про суд мала титул: "Як судили

Мирослава Січинського"). Тоді я й підійшов ближче до його матері й сестер, один раз ходив з ними на побачення з ним у тюрмі. Про акцію в справі його втечі з тюрми в Станіславові нічого не знав, аж в 1919 р. в Парижі Вітовський розповів мені про цю акцію і про свою участь у ній. Тут же, в Парижі, від американських українців, що приїхали зацікавлені справою створення української держави, довідався я, що Січинський має свою політичну організацію, соціально досить ліву, що вів антантську політику, лаяв усіх галицьких політиків, у тому числі й мене.

Під час побуту в Берліні восени 1920 р. я випадково (мабуть, в квітні) зустрів Січинського. Як водиться в Європі в таких випадках, поговорили як знакомі про індивідуальні речі, не згадуючи про політичні різниці. Я знав, що дружині буде цікаво побачити його, тому запросив його до себе. Там випили чай, знов поговорили про сім'ю й на тому кінець. В 1925 р. (чи не помиляюся щодо року, не тямлю) чув я, що Січинський був у Празі. Він тоді вів Шаповалівську лінію в своїй газеті, і мене не здивувало, що він приїхав до "столиці" Шаповала. З Шаповалівською організацією я не тільки не мав нічого спільного, але він вів у таборі в Юзефові кампанію проти Петрушевича й усіх галицьких "професорів та докторів". Таку ж кампанію вів у своїй газеті Січинський, в тому числі і проти мене. Я чув про приїзд Січинського, *але його зовсім не бачив*.

Побачивши Січинського в Києві, я дуже здивувався. Знаючи його Шаповалівську протирадянську лінію, я, перш за все, здивувався, що він дістав дозвіл на в'їзд, а потім, що його сюди привело. Цього я йому, очевидно, *не сказав*. Почалася коротка розмова в присутності Савченка. Він сказав, що приїхав своїми очима поглянути, що робиться на Рад[янській] Україні, побачив багато цікавого і, можливо, що через рік зовсім сюди переїде. Сказав, що буде в Харкові й записав собі мою адресу.

Розмова перервалася приходом Грушевського, який зустрів мене з очевидним холодом. Я зрозумів, що цей холод значить, що він незадоволений, що я весь рік тримався здалека від нього. Фразою "Тепер ми тут маємо деякі справи" Грушевський дав мені зрозуміти, що я зайвий, і я вийшов.

(Щоб покінчити з Грушевським, згадаю, що з того часу я його зовсім не бачив, аж зустрів його в вересні 1932 р. в Кисловодську й говорив з ним і його дочкою, може, чверть години. Він коротко згадав, що був арештований, скоро звільнений і живе тепер у Москві та где дозволу жити в Києві, а також розпитував, що чузати в Галичині).

Я вернув до Харкова і через деякий час зайшов з дружиною ввечері до Гаврилова. Там застав я Січинського, Західного¹⁰³ і, мабуть, Голинського¹⁰⁴. Вечеряли, говорили про галицьких знайомих, про стан у Галичині і тут, на Радянській Україні, в тім дусі, що там занепад, а тут розвиток. Січинський і Західний (кожний окремо) обіцяли зайти до мене. (Гаврилів був весь час мало[слі]вний і помітно незадоволений. В грудні 1931 р. в Москві, під час Всесоюзного з'їзду наукових робітників, він раз просив мене походити з ним по Москві і розговорився. Тоді нарікав, що різні галичани в різні часи заїздили до нього. "Приїде — біда, — говорив, — я його не можу викинути з хати, забирає час дурними питаннями, нічого не розуміє, а потім ще можна мати неприємності, що я, партієць, воджуся з різною такою публікою". — До цього додаю, що в Галичині інтелігенція так пов'язана через подружжя, що все хтось комусь доводиться хоч дуже далекою ріднею. З цього погляду я був просто винятком, через те, що вийшов з села й одружився не в Галичині. Зокрема, щодо Січинського, то він був товаришем Гаврилова з університету).

Скоро після цього Січинський зайшов до мене. Пили чай, він розпитував про нацполітику і накультурне будівництво на Україні, за-

значуючи при тім, що таких досягнень не сподівався. Я йому розказував усе в радянськiм дусі, він не сперечався, тільки слухав. На тому розійшлися, і більше я його не бачив. Тому, що слідчий згадував мені про чийсь зізнання, нібито Січинський говорив зі мною про УВО, заявляю, що ані ніякого натяку на яку-небудь організацію не було.

Про розмову з Січинським я розповів Куликові. Кулик мене запитав, яка моя думка про Січинського, я сказав, що був дуже здивований, що його радвлада пустила, що для мене його приїзд є підозрілий.

Західного я в Гаврилова перший раз бачив. Перед тим згадував мені Мельник, що Західний має приїхати чи приїхав. До того часу я з ним не був знайомий, читав тільки про його виступи в соймі і знав його петрушевичівську орієнтацію. Він зайшов до мене й розповідав про свою боротьбу з УНДО, згадував, що в тій боротьбі помагає йому моя брошура. Казав, що був у Чубаря. Західного я вважав за людину щирих радянських переконань, яка ще тільки не пройшла своєї еволюції до кінця.

Другий раз я бачив Західного в Харкові в осені 1930 р. Зустрів його на вулиці, як ішов з Мельником, потім він зайшов до мене. Розповідав про "пацифікацію" й перспективи виборів до сойму, казав, що привіз сина, нехай учиться в радянському оточенні. Це мене ще впевнило в його радянській орієнтації. Я йому сказав, що його партія (партія праці), властиво, не має перспектив. Вона була добра для відколювання частини інтелігенції від УНДО. Але ж далі, хто стане послідовно на радянський шлях, то піде до Сельробу і далі до компартії. Нехай він над цим подумає. Це все про мої дві розмови (1928 і 1930 [рр.]) з Західним.

На протязі 1928 р. згадаю ще про такі два факти:

В п'ятиріччя вирішення Ради Послів про Галичину появилася в "Комуністі" стаття з підписом "М. Камінюк", і в тій статті був різкий випад проти мене як проти одного з галицьких дипломатів. Це мене занепокоїло, і я запитав Бадана, як це розуміти. Він мене заспокоїв, що в цьому нема нічого страшного.

В осені 1928 р., в зв'язку з 10-річчям проголошення Зах[ідньо]укр[аїнської] Нар[одньої] Республіки, знов появилася стаття того ж М. Камінюка в "Комуністі" і в "Большевику України", і в тій статті знов був випад проти мене і цитати з моєї праці про Галичину. Тому, що недавно перед тим цю книжку брав у мене Мотузка (прес-бюро Наркомзаксправ), кажучи, що пише статтю і потребує деяких відомостей, для мене стало ясно, що це він автор обох статей. Я пішов до Кулика і запитав його, що це значить, чи це знак, що партія і радвлада мають щось проти мене. Він мене заспокоїв, сказав, що на основі мого дотеперішнього поведіння можна мати до мене повне довір'я, а ті статті — це просто факти про минуле. На найближчому прийнятті у Скрипника я також розповів йому про ці статті; він запитав, хто автор; я сказав, що підписаний М. Камінюк, та я догадуюся, що це Мотузка. Скрипник сказав: "А Ви не маєте зубів, щоб від'їстися? Адже навіть на мене часом нападають!" Я йому відповів, що то інше він, а що інше я, я ж не маю, де відловіти. На це Скрипник сказав, що я можу це зробити при нагоді в якійсь з своїх наукових статей. В кожному разі розмови з Куликом і Скрипником мене заспокоїли.

Мої підсумки 1928-го року були такі:

Моє нещастя в тому, що я — галичанин. Тут галичан ніхто не любить. Старша руська публіка ставиться до них вороже — як до большевицького знаряддя для українізації (вічні розмови про "галицьку мову"). Старші місцеві українці ставляться ще гірше, вважають галичан за "зрадників" та "большевицьких наймитів". А радянський актив і партійці теж їх уважають за щось окреме від себе. Мені це особисто дуже боліло. Я ж приїхав у надії, що зіллюся з радянською громадськістю і врешті почуватиму себе в себе дома. А то я ціле життя скрізь почував

себе чужим. Вийшовши з села, я в середній школі почував себе чужим серед синів інтелігенції. Одружившись і ставши на ґрунт крайніх ідей, я почував себе серед галицької інтелігенції як серед ворожого оточення і тільки дуже поволі здобував собі певну пошану за мою роботу, але ж відчуження ніколи зовсім не зникло. Живучи в чужоземних державах, теж почував себе чужим; хоч володів мовами (особливо німецькою), все ж таки акцент зраджував на кожному кроці чужинця. І хоч німці, французи, англічани ставляться ввічливо до чужинців, але всетаки це відчувається. Чеська громадськість ставилася до еміграції з кол[ишньої] Росії взагалі неприхильно (говорю про щоденне життя, а не про різні маніфестації). І, як не дивно, а цю "чужість" я найменше відчув у вагоні від Кракова до Львова, коли їхав до СРСР. Річ в тім, що галицька польська мова настільки попсована, що в тих кількох фразах, які довелося мені сказати до сусідів, ніхто не впізнав у мені чужого і до мене зверталися як до "свого". А тут, на Україні, де я сподівався, так сказати, *вросли в землю*, знов "чужий". Навіть дружину приймали за галичанку й за "чужу". Такі були мої враження, і я їх голосно висловлював знакомим.

Коло наших знайомих було дуже бідне. Іноді бували в Мазуренків, іноді — в Баланіних. Та й тут не забували, що ми — галичани. Галицькі знайомиства нас не притягали; а тутешня публіка не приймала. До речі: я був проти всяких окремих галицьких угруповань, як Клюб політемігрантів або літературна група "Зах[ідня] Україна", я це вважав за "галицьке гетто", з якого треба вирватися.

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1997. — № 4.

⁴⁵ Кулик Іван Юліанович (Ізраїль Юделевич) (1897—1937) — партійний і державний діяч УСРР, дипломат, журналіст, літератор. Член першого радянського уряду (Народного секретаріату) України; консул СРСР у Канаді (1924—1926); заст. Уповноваженого НКЗС СРСР при РНК УСРР (1927—1930); секретар Кам'янець-Подільського РПК; голова оргкомітету та перший голова СРПУ (1932—1935); директор Партвидаву ЦК КП(б)У.

⁴⁶ Полоцький Олександр Аркадійович (1886—1937 ?) — член УПСР, боротьбист (1904—1920), з 1920 р. — член КП(б)У. Працював в установах зовнішторгу, банківських структурах УСРР та СРСР, заст. наркома освіти УСРР (1928—1931), радником Повпредства СРСР у Чехо-Словаччині (1931—1933), заст. наркома легкої промисловості УСРР, директором Укркниготоргу.

⁴⁷ Буценко Панас Іванович (1889—1965) — державний і партійний діяч УСРР, секретар ВУЦВК (1923—1929). Згодом на радянській роботі в РРФСР.

⁴⁸ Величко Лев Ісайович (1879—1937) — журналіст, дипломат, науковець. Працював у НКЗС УСРР, згодом — УНКЗС СРСР при РНК УСРР (1922—1926), директором РАТАУ, головою ВУТОКЗ, заст. директора Інституту сходознавства ВУАН, викладав у вузах Харкова та Києва.

⁴⁹ Маєтсья на увазі Анцилотті (Anzilotti) Діонісіо (1869—1950) — італійський правник і дипломат. Був професором міжнародного права Флорентійського, Палермського, Болонського та Римського університетів. Заст. генерального секретаря Ліги Націй (1920—1921), член Постійної палати міжнародного правосуддя (1921—1939, у 1928—1930 рр. — її голова). Автор низки праць, зокрема популярного курсу міжнародного права (1912—1915), що неодноразово перевидався і був перекладений іноземними мовами.

⁵⁰ Гнатюк Володимир Михайлович (1871—1926) — львівський фольклорист, етнограф і громадсько-літературний діяч, чл.-кор. РАН (з 1902), акад. ВУАН (з 1924). Персональна пенсія вдові покійного — О. Гнатюк — була призначена Наркомсоцзабезом УСРР 2 листопада 1928 р.

⁵¹ Гриневичева Катря Василівна (1875—1947) — українська письменниця, авторка історичних повістей.

⁵² Маковей Осип Степанович (1867—1925) — український письменник, критик, публіцист і громадський діяч.

Проблема виплати гонорарів закордонним українським літераторам наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. видавництвами УСРР докладніше висвітлена у кн.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. — С. 78—82.

⁵³ Мартель (Martel) Рене (1893—1976) — французький історик і публіцист, зокрема автор низки праць, присвячених Україні (добі гетьмана І. Мазепи, новітній історії України). Реферував українські справи у часописі "Le monde slave".

Див. також: Лозинський М. З французької політичної літератури про Україну й Польщу: d'Etchegoyen O. Pologne, Pologne... — Paris, 1925. — 328 р.; Martel R. La question d'Ukraine. (Відбиток з "Monde slave", листопад—грудень 1927 р. Париж) — 35 р.; Martel R. La Pologne et nous: La legende et l'histoire. Chimères et réalités. — Paris, 1928; Martel R. Les

frontières orientales de l'Allemagne. — Paris, 1920 // Червоний шлях. — 1930. — № 5/6. — С. 175—185. Див. також: *Мартель Р.* Східні кордони Німеччини / Переклад і передмова проф. М. Лозинського. — Харків, 1930.

⁵⁴ *Левицький Кость* (1859—1941) — адвокат і публіцист, найвизначніший український політик Східної Галичини кінця XIX — перших десятиріч XX ст. Співзасновник Української національно-демократичної партії (1899), довголітній посол до австрійського парламенту і галицького сейму. 1914 р. очолював Українську Головну Раду у Львові; в листопаді 1918 р. став першим головою уряду ЗУНР. Після польської окупації Галичини був членом уряду ЗУНР у Відні. 1924 р. повернувся до Львова і вже не брав активної участі у політичному житті. 30 вересня 1939 р. заарештований НКВС СРСР, з 29 жовтня 1939 р. до 14 травня 1941 р. перебував у внутрішній в'язниці НКВС у Москві. Згодом звільнений, помер у Львові 12 листопада 1941 р.

⁵⁵ *Лепчинський Георгій Федорович* (1887—1937) — націонал-комуніст, член першого радянського уряду України (Народного секретаріату) та ВУЦВК перших трьох скликань. У 1919—1920 рр. очолював у КП(б)У опозиційну фракцію т. зв. федералістів, що виступала за рівноправну федерацію УСРР та РСФРР. 1920 р. вийшов з КП(б)У (поновлений 1926 р.). У 1928—1930 рр. — консул СРСР у Львові. Згодом працював в Алма-Аті. Заарештований 1935 р., страчений 1937 р.

⁵⁶ *Левинський Володимир* (1880—1953) — публіцист, політик, теоретик українського соціалістичного руху, один із засновників УСДП, член закордонної групи УКП у Відні (1919—1920). Після першої світової війни співробітничав у журналах "Нова Україна" (Прага), "Нова культура", "Культура", "Нові шляхи", "Кооперативна республіка" (усі — Львів) та ін. Автор праць "Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині" (1914), "Царская Россия и украинский вопрос", "Народність і держава" (1919) та ін. Помер у Відні.

⁵⁷ *Демчук Петро Іванович* (1900—1937) — уродженець Східної Галичини, в роки першої світової війни — доброволець УСС, сотник УГА. 1925 р. приїхав в УСРР з Праги. Працював в НКЮ УСРР, керівником кафедри діалектичного матеріалізму Інституту радянського будівництва і права у Харкові. 1933 р. репресований у справі УВО. Страчений на Соловках 3 листопада 1937 р. одночасно з М. М. Лозинським.

⁵⁸ *Федчишин Степан Васильович* (1899 — після 1965) — уродженець Східної Галичини, стрілець УГА. На початку 30-х років — заст. директора Інституту червоної професури літератури, мистецтва і мови (Харків). Репресований 1933 р. у справі УВО. Після реабілітації працював викладачем у Львові.

⁵⁹ *Бачинський Юліан Олександрович* (1870—1940) — галицький громадський діяч, публіцист, член Української радикальної партії. 1895 р. в книзі "Ukraina irredenta" обгрунтував потребу створення власної української соборної держави. Автор книги "Українська імміграція в ЗДА" (1914) та ін. У 1918 р. — член Української Національної Ради ЗУНР, 1919 р. — представник УНР у Вашингтоні. У 20-ті рр. перейшов на радянські позиції. На початку січня 1934 р. приїхав у Харків, працював в УРЕ. В ніч на 6 листопада 1934 р. заарештований, 1935 р. засуджений до 10 років ув'язнення. Помер у таборі.

М. М. Лозинський має на увазі працю Ю. Бачинського "Большевицкая революция і українці: Критичні замітки" (Берлін, 1925. — 48 с.). У "Вступній увазі" до її другого видання (Берлін, 1928. — С.3) автор зазначає: "Виводи, до яких доходжу в отсих статтях, опер я не на подіях, які я особисто пережив або бачив, а на тім, що про ті події читав або чув чи то з прихильної, чи ворожої большевицької революційної сторони. Тепер однак бачу, що се замало; я вважаю, що потреба перевірити все сказане в отсих статтях ще й наочно. Тому задумую виїхати на Радянську Україну і до других Радянських Республік, щоби там, на місці, переконатися, наскільки те, що я в отсих статтях про Радянську Україну і про Радянський Союз писав, відповідає дійсності".

⁶⁰ "Нові шляхи" — український літературно-науковий, мистецький і громадський щомісячник, виходив у Львові (1929—1932) під ред. Ф. Федорцева, згодом — А. В. Крушельницького. Мав радянське спрямування.

⁶¹ *Любченко Микола Петрович* (1896—1937) — журналіст, дипломат; до 1920 р. — боротьбист. Працював редактором та членом редколегії низки видань, в апараті НКЗС УСРР — УНКЗС СРСР (1921—1924), І-м секретарем, радником Повпредства СРСР у Празі (1929—1931), головою ВУТОКЗ (1931—1934); у 1924—1929 рр. — член редколегії, з 1933 р. — заввідділом редакції газ. "Комуніст" (Харків). Репресований 1934 р. Страчений на Соловках 3 листопада 1937 р. одночасно з М. М. Лозинським.

⁶² *Студинський Кирило Йосипович* (1868—1941) — український літературознавець. Голова НТШ у Львові (1923—1932), акад. ВУАН (з 1924 р., 1933 р. виключений, поновлений з 1 грудня 1939 р.). Після вересня 1939 р. — проректор і декан філол. фак-ту ЛДУ, депутат ВР СРСР та УРСР. У червні — липні 1941 р. під час евакуації вивезений зі Львова, загинув за нез'ясованих обставин.

⁶³ *Вахнянин Анатоль (Наталь) Климентович* (1841—1908) — український композитор, письменник, педагог, музично-громадський і політичний діяч. Засновник і керівник львівських товариств "Просвіта" (1868—1870 — перший голова), "Торбан" (1870), "Боян" (1890—1891), Союзу співацьких і музичних товариств (1903), Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка (1903—1908 — його перший директор). Автор першої в Галичині української опери "Купало" (1870—1892), поставлена 1929 р. у Харкові, 1993 р. — Києві (в оперних театрах).

⁶⁴ *Колесса Любка Олександрівна* (нар. 1902) — піаністка та педагог. Закінчила Віденську академію музики (1921). Виступала як піаністка в країнах Європи та Америки, 1929 р. — з концертним турне в УСРР. З 1940 р. — професор Королівської консерваторії в Торонто (Канада).

- ⁶⁵ *Укрфіл* — Українське акційне товариство філармонії "Укрфіл".
- ⁶⁶ *Федорців Федь* (1889—1930) — український журналіст, публіцист, редактор, громадський діяч. У 1918—1927 рр. (з перервами) був головним редактором "Діла" у Львові, з 1928 р. — член його редколегії. З 1929 р. таємно співпрацював з журналом "Нові шляхи".
- ⁶⁷ Йдеться про *Федорцеву Софію Володимирівну* (1900—1988) — українську актрису, народну артистку УРСР (з 1946). Закінчила учительський інститут у Львові (1920), драмстудію при Львівській консерваторії (1923). На запрошення Л. Курбаса виїхала до Харкова, де працювала (1927—1960) у театрі "Березіль" (з 1935 р. — Харківський український драмтеатр ім. Т. Г. Шевченка), знімалась у фільмах.
- ⁶⁸ *Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна* (1868—1941) — українська письменниця, дочка М. Старицького. 1930 р. заарештована у справі СВУ, засуджена до 5 років позбавлення волі. 4 червня того ж року звільнена з-під варті, а строк замінено на умовний. 20 липня 1941 р. знову ув'язнена. Померла під час етапування до Казахстану.
- ⁶⁹ *Савченко Федір Якович* (1892—1938 ?) — науковець, секретар Історичної секції ВУАН, один з найближчих співробітників М. С. Грушевського. Заарештований 1931 р. у справі УНЦ, засуджений до 5 років позбавлення волі. 1937 р. ув'язнений вдруге, наступного року, ймовірно, страчений.
- ⁷⁰ *Атаманюк-Яблуненко Василь Іванович* (1897—1937) — поет, критик, перекладач, один з фундаторів літерганизації "Західна Україна", з якої був виключений 1930 р. (згодом відновлений). 1933 р. репресований у справі УВО. Страчений на Соловках 3 листопада 1937 р. одночасно з М. М. Лозинським.
- ⁷¹ *Романович-Ткаченко Н. Д.* (1884—1933) — письменниця.
- Ткаченко М.* (1879—1920) — політик, адвокат. Член РУП (1902—1904), згодом — Спілки і УСДРП. 1917 р. — член Центральної Ради і Малої Ради, ген. секретар, згодом — міністр (листопад 1917 р. — березень 1918 р.) судових справ, потім (до квітня 1918 р.) — внутрішніх справ УНР. Після розколу УСДРП (січень 1919 р.) очолив ліву "незалежну" фракцію (з 1920 р. — УКП). Помер у Москві.
- ⁷² *Порайко Василь Іванович* (1888—1937) — уродженець Східної Галичини, партійно-державний діяч УСРР. У згаданий М. М. Лозинським час — наркомюст та генеральний прокурор УСРР (1927—1930), заст. голови РНК УСРР (1930—1937). Репресований.
- ⁷³ *Могиланський Михайло Михайлович* (1873—1942) — письменник, публіцист, літературознавець, перекладач. У 1920-х — на початку 1930-х рр. — керівник Комісії для складання біографічного словника діячів України при ВУАН. Помер в евакуації.
- ⁷⁴ *Загуд Дмитро Юрійович* (1890—1944) — поет, літературознавець, критик, перекладач. Член літерганизації "Західна Україна", ВУСПП. 1933 р. репресований у справі УВО. Помер на Колимі.
- ⁷⁵ Йдеться про "Відозву до української радянської інтелігенції та радянського суспільства", оприлюднену 16 травня 1924 р. на VIII Всеукраїнській конференції КП(б)У (18 травня надрукована "Вістями ВУЦВК"). За кількістю осіб, які підписали її, дістала назву — "Декларація 66-ти". М. С. Грушевського серед них не було (Див.: *Рубльов О. С.* Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // *Укр. іст. журн.* — 1996. — № 5. — С. 63—64, 70—71.
- ⁷⁶ *Христюк Павло Оникійович* (1890—1941) — член ЦК та Закордонної делегації УПСР, згодом — співробітник Наркомфіну УСРР. Заарештований 1931 р. у справі УНЦ, засуджений до 5 років позбавлення волі. Згодом засуджений вдруге, помер в ув'язненні. Автор книги "Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр." (тт. I—IV. — Відень, 1921—1922).
- Шраг Микола Ілліч* (1894—1970) — член ЦК та Закордонної делегації УПСР, згодом заст. нач. промислово-економічного управління ВРНГ УСРР. Заарештований 1931 р. у справі УНЦ, засуджений до 6 років позбавлення волі. У повоєнний час (з 1945) жив у Львові, працював доцентом (з 1953), професором (з 1966) Львівського політехнічного інституту.
- Чечель Микола Фролович* (1891—1937) — член ЦК та Закордонної делегації УПСР, згодом — зав. будівельною секцією Держплану УСРР. 1931 р. заарештований у справі УНЦ, засуджений до 6 років позбавлення волі, 1937 р. вдруге засуджений і невдовзі страчений.
- ⁷⁷ *Дорошкевич Олександр Костянтинович* (1889—1946) — літератор, критик, педагог, д-р філол. наук (з 1946). Закінчив Київський університет (1913), професор цього вузу (з 1921). Редагував журнали "Вільна українська школа" (1917—1919), "Життя й революція" (1925—1927), очолював київську філію Інституту Т. Шевченка (1926—1930). Один з провідних критиків 20-х рр.
- ⁷⁸ *Косак Григорій Йосипович* (1882—1939) — полковник УСС, командир частин УГА у Львові (3—9 листопада 1918 р.), командир 3-го корпусу і тилу УГА. В УСРР із 1925 р.: викладач Харківської школи червоних старшин, слухач Стрілецько-тактичних курсів удосконалення командного складу РСЧА "Выстрел" ім. Комінтерну (Московська обл.), воєнрук Дніпропетровського хімічного інституту. 1931 р. заарештований у справі УНЦ, засуджений до 6 років позбавлення волі. 1938 р. вдруге ув'язнений і 1939 р. страчений.
- ⁷⁹ *Макарушка Остап* (1867—1931) — український педагог і філолог. Закінчив Львівський університет (1894). Праці з українського мовознавства, фольклористики тощо. Автор посібників з давньогрецької та латинської мов для гімназій.
- ⁸⁰ *Колесса Філарет Михайлович* (1871—1947) — український фольклорист-музикознавець, композитор, літературознавець. Закінчив Львівський університет (1896; з 1939 р. — його професор). Акад. АН УРСР (з 1929; виключений 1933 р., відновлений з 1 грудня 1939 р.).

⁸¹ **Барвінський Олександр** (1847—1927) — видатний галицький український педагог, історик, громадсько-політичний діяч, зокрема посол до віденського парламенту (1891—1907), керівник створеної ним Християнсько-суспільної партії та редактор її щоденника "Руслан" (1897—1914). 1918 р. — секретар освіти й віровизнання у першому Держсекретаріаті ЗУНР. Згодом відійшов від політики.

⁸² **Лизанівський Іван Миколайович** (1892—1937) — уродженець Східної Галичини. У зазначений М. М. Лозинським час — завідувачий видавництвом "Рух" (Харків). 1931 р. заарештований у справі УНЦ, засуджений до 6 років позбавлення волі. Страчений 1937 р.

⁸³ **Гладстерн Олександр Миколайович** (1887—1937) — уродженець Варшави, випускник юрфаку Харківського університету. Доцент кафедри міжнародного права Іркутського університету (1917—1924), з січня 1925 р. — професор ХІНГУ. Заст. голови ВУНАС (1926—1929), заст. директора Інституту сходознавства у Харкові (1929—1931). У квітні 1932 р. перебрався до Москви, де працював професором економгеографії Всесоюзної Академії зовнішньої торгівлі.

Заарештований 16 березня 1937 р. та етапований до Києва, під час допиту 1 квітня свідчив: "Я прошу зафіксувати, что основной причиной моего отъезда из Харькова в 1932 г. послужило то, что группа украинских националистов, поддерживавшая профессора Лозинского, выжидала меня из Института советского строительства и права, несмотря на то, что курс международного права, читанный мною в 1931—32 гг., был признан безкоризненным с точки зрения содержания и марксистской методологии.

Лозинского поддерживали Скрыпник и Озерский в течение ряда лет, и в конце концов в 1932 г. курс мой передали Лозинскому."

І далі О. М. Гладстерн деталізував свої взаємини з Михайлом Михайловичем: "С Лозинским мы находились в скрыто враждебных отношениях, которые перешли в открытую борьбу с того дня, когда я подверг на публичных собраниях в институте жестокой критике его учебник международного права за невежество и контрреволюционность.

Я совместно с бригадой студентов написал в многотиражку института статью об этом учебнике, но по распоряжению из Наркомпроса статья не была напечатана.

Лозинский выражал возмущение, что во главе украинской делегации, ездившей в Турцию, стоял я — еврей, а не украинец" (ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 37943, арк. 24).

⁸⁴ **Коцюбинський Юрій Михайлович** (1896—1937) — син М. Коцюбинського, партійно-державний діяч УСРР. У зазначений М. М. Лозинським час — заст. голови Держплану УСРР (з лютого 1930 р.). Згодом (з вересня 1933 р.) — голова Держплану і заст. голови РНК УСРР. Репресований.

⁸⁵ **Левицький Михайло Васильович** (1891—1933) — уродженець Східної Галичини. У 1920—1922 рр. — повпред УСРР у Німеччині, Австрії і Чехословаччині, повпред СРСР в Австрії (1923—1924). Згодом — на партійно-державній роботі в УСРР: голова правління Укрдержстраху, нарком РСІ, секретар Волинського окружкому, заввідділом ЦК КП(б)У. Репресований 1933 р. Наклав на себе руки.

⁸⁶ **Бадан-Яворенко Олександр Іванович** (1894—1937) — уродженець Східної Галичини. У зазначений М. М. Лозинським час — учений секретар НКО УСРР (1927—1930). Згодом — зав. редакцією чужомовних словників УРЕ, професор харківських вузів. 1933 р. репресований у справі УВО. Страчений на Соловках 3 листопада 1937 р. одночасно з М. М. Лозинським.

⁸⁷ **Ерстенюк Микола Васильович** (1892—1937) — уродженець Східної Галичини. У зазначений час — особистий секретар наркома освіти УСРР М. О. Скрипника (1927—1933). 1933 р. репресований у справі УВО.

⁸⁸ **Баланін Володимир Іванович** (1883—?) — член УСДРП та РСДРП, відп. працівник міністерства продовольства Центральної Ради, згодом — один з провідних співробітників Укрнауки НКО УСРР. 1931 р. заарештований у справі УНЦ, засуджений до 5 років позбавлення волі (з заміною на заслання на той самий термін). 25 червня 1936 р. був звільнений, але незабаром вдруге ув'язнений і засуджений. Подальша доля невідома.

⁸⁹ **Сяк Іван Михайлович** (1887—1937) — уродженець Східної Галичини. У зазначений час — юрисконсульт ряду установ, науковий співробітник ХІНГ та Українського інституту марксизму-ленізму. У вересні 1930 р. призначений директором Українського інституту лінгвістичної освіти (Київ). 1933 р. репресований у справі УВО. Страчений на Соловках 3 листопада 1937 р. одночасно з М. М. Лозинським.

⁹⁰ **Гаврилів Мирослав Степанович** (1885—1932) — уродженець Східної Галичини. У зазначений час — ректор Харківського ІНО (з грудня 1924 р.), директор УНДІП (з 1930). Репресований. Покінчив життя самогубством.

⁹¹ **Біленький-Березинський Антон Антонович** (1897—1938) — уродженець Львова, функціонер КПЗУ. З 1928 р. жив у Харкові, працював директором видавництва "Рух", головою Правління УРЕ. 31 грудня 1932 р. заарештований у справі УВО. Дав згоду на таємне співробітництво з ДПУ, що спричинило арешти багатьох представників української інтелігенції. 1934 р. відправлений до таборів, 1935 р. звільнений і висланий до Омська. 1938 р. страчений на підставі вироку трійки УНКВС СРСР по Омській області.

⁹² **Дністренко Всеволод Григорович** (1891—1937) — уродженець Східної Галичини. З 1921 р. жив в УСРР, був співробітником НКЮ УСРР (1923—1929), секретарем редакції журналу "Червона преса" (Харків). 1931 р. заарештований у справі УНЦ, засуджений до 5 років позбавлення волі. Знову ув'язнений 1937 р. і невдовзі страчений.

⁹³ **Біляч Михайло Іванович** (1891—1937) — уродженець Східної Галичини, член КПЗУ, у зазначений час — харківський газетяр. 1931 р. заарештований у справі УНЦ, засуджений до 3 років позбавлення волі. Страчений.

⁹⁴ Романюк Микола Михайлович (1894—1937) — уродженець Східної Галичини. 1924 р. із першим транспортом галичан прибув в УСРР, працював в НКЮ УСРР, на час арешту у справі УВО (31 грудня 1932 р.) — директор Інституту радянського будівництва та права ВУАМЛІН. Засуджений до 10 років таборів. Страчений.

⁹⁵ Цьокан Ілько Ілларіонович (1887—?) — уродженець Східної Галичини, поручик УСС, сотник УГА. Згодом став радянофілом і виїхав в УСРР, викладав у Харкові, потім працював професором Одеського Інституту народного господарства. 1931 р. заарештований у справі УНЦ (периферія), засуджений до 3 років таборів. Подальша доля невідома.

⁹⁶ Індишевський Степан Євгенович (1892—1937?) — уродженець Східної Галичини. 1925 р. приїхав з-за кордону у Харків, працював інспектором ВРНГ УСРР. 1931 р. заарештований у справі УНЦ, засуджений до 3 років заслання. Подальша доля невідома.

Індишевський Ярослав Євгенович (1895—1937) — брат Степана, сотник УСС, військовий відпоручник при посольстві ЗУНР у Відні; член і другий крайовий комендант УВО на західноукраїнських землях (1924—1926). Згодом оселився у Празі, де й помер.

⁹⁷ Мельник Михайло Романович (1892—1938) — уродженець Східної Галичини, правник. Працював юрисконсультантом НКЮ УСРР, викладачем та науковим співробітником ХІНГУ. 1931 р. заарештований у справі УНЦ, засуджений до 5 років позбавлення волі. Страчений.

⁹⁸ Мазуренко В. П. (1877—1937 ?) — політичний діяч, член РУП, УСДРП; член Центральної Ради, голова місії УНР в Італії (1919). З 1920 р. — в УСРР. У згаданий М. М. Лозинським час — професор, директор Української головної палати мір та ваги ВРНГ УСРР (Харків). 1931 р. заарештований у справі УНЦ, засуджений до 6 років позбавлення волі. Вдруге засуджений і страчений.

⁹⁹ Мазуренко Ю. П. (1885—1937) — брат Василя, політичний діяч, правник. У згаданий час — співробітник НКЮ УСРР (з 1922 р. — заст. зав., з 1925 р. — заввідділом кодифікації та член Колегії НКЮ), голова ВУТОКЗ (1930—1931), член президії Держплану (1932—1933), відл. співробітник Держплану та Наркомкомгоспу УСРР (1933—1934). Професор ХІНГУ, голова Правничого товариства, на початку 30-х рр. — голова Харківського наук. товариства при ВУАН. 1934 р. репресований. Страчений на Соловках 3 листопада 1937 р. одночасно з М. М. Лозинським.

¹⁰⁰ Маєтська на узвіз Шраг Ілля Людвігович (1847—1919) — громадсько-політичний діяч, адвокат, депутат і Державної Думи (Див. докладніше: Демченко Т. П., Курас Г. М. І. Л. Шраг — "славний український діяч" // Укр. іст. журн. — 1993. — № 10. — С. 95—103).

¹⁰¹ Касяненко (Ларик) Євген Іванович (1889—1937 ?) — журналіст, перекладач, член Центральної Ради (від УСДРП). Згодом — редактор видань УСРР, з 1925 р. — редактор "Вістей ВУЦВК" (Харків). Репресований.

Речення — "В травні 1928 р. приїхала моя дружина" — вставлене М. М. Лозинським як підсторінкова примітка.

¹⁰² Січинський Мирослав (1887—1979) — громадський і політичний діяч, виконавець вбивства австрійського намісника Галичини графа А. Потоцького (1908). Засуджений до смертної кари, замінені згодом на 20 років тюрми. 1911 р. втік із в'язниці у Станіславі до Норвегії, Швеції, жив у Відні, з 1914 р. — у США. Був керівним діячем українських організацій у США, зокрема співзасновником організації "Оборона України", у 1930-х рр. — провідний член "Українського робітничого союзу". 1940 р. перейшов на радянські позиції.

УСРР відвідав у вересні—жовтні 1928 р. На початку наступного року виступив із низкою публічних звітів перед українською еміграцією в Америці, дав інтерв'ю для преси, в яких досить об'єктивно охарактеризував стан справ в радянській Україні, зокрема взаємини Харкова з Москвою. Як наслідок ДПУ УСРР здійснило арешти і допити осіб, з якими М. Січинський зустрічався у Харкові та Києві (переважно галичан).

¹⁰³ Західний Михайло (1885—1937) — адвокат, громадський і політичний діяч на Березанщині. 1927 р. очолив радянське Українську партію праці, від якої був обраний до польського Сейму (1928—1930). Згодом відійшов від радянськості.

¹⁰⁴ Голинський Михайло Теодорович (1890—1973) — уродженець Східної Галичини, український співак (драматичний тенор). Співав на багатьох сценах Європи. 1927—1930 рр. працював в оперних театрах Одеси, Києва, Харкова, Тбілісі, Москви. З 1938 р. — у США і Канаді. Помер в Едмонтоні (Канада).

Тексти документів підготував до друку і склав примітки О. С. Рубльов.

(Далі буде)

Н. І. МИРОНЕЦЬ (Київ)

З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України (1917 р.)

В міру того як дослідники почали звертати пильнішу увагу на особистісний фактор в історії, став зростати їх інтерес і до мемуарної й епістолярної спадщини. Спогади, щоденники, приватне листування становлять для істориків велику цінність, особливо ті, що вийшли з-під пера людей, які самі посідали помітне місце в суспільно-політичному чи культурному житті або спілкувалися з такими людьми.

Саме до таких особистостей належав Євген Харлампійович Чикаленко (1861—1929) — великий патріот України, меценат, громадсько-політичний діяч. Він був членом київської Старої громади, Української демократичної партії (з 1904 р.), Української демократично-радикальної партії (з 1905 р.). У 1908 р. став засновником Товариства українських поступовців (ТУП).

Одержавши від батьків досить велику спадщину, Є. Чикаленко вважав, що повинен передати її своїм дітям, а прибуток, який матиме від ефективного ведення господарства, має право пожертвувати на розвиток української культури та на інші громадські справи. На ці ж цілі Євген Харлампійович вирішив витратити й кошти, що мали б піти на придане доньці, яка померла ще в дитинстві. І витрачав їх щедро. Разом з В. Леонтовичем, В. Симиренком, Л. Жебуньовим він фінансував єдині на той час щоденні українські газети на Наддніпрянській Україні "Громадська думка" (1906 р.) та "Рада" (1906—1914 рр.). "Раду", видавцем якої він був, вважав основною справою свого життя і віддавав їй не лише кошти, а й усі свої здібності, час і здоров'я.

Є. Чикаленко був фундатором "Академічного дому" у Львові, який мав сприяти навчанню у ньому молоді з Наддніпрянщини. Вболіваючи за українську історію та літературу, він заснував нагороду за найкраще написану історію України, доплачував до встановлених редакціями гонорарів тим письменникам, які писали українською мовою. При Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові заснував фонд імені Данила Мордовця за кращий твір художньої літератури на теми з історії України.

Є. Чикаленко залишив великі і надзвичайно цінні мемуари, частина яких опублікована в 1920-х — на початку 1930-х років у Львові та Празі¹, частина видана останнім часом в Україні завдяки старанням Ф. Погребенника², решта ж, на жаль, ще не дійшла до читачів, чекає своїх видавців.

Епістолярна спадщина Є. Чикаленка вражає як своїм обсягом, так і інформаційною насиченістю. Він написав не одну сотню листів. Серед його кореспондентів і респондентів були В. Винниченко, Ф. Вовк, Б. Грінченко, М. Грушевський, С. Єфремов, Л. Жебуньов, В. Леонтович, Ф. Матушевський, А. Ніковський, О. Олесь, О. Русов, П. Саксаганський, П. Стебницький, С. Шелухін, Д. Яворницький та багато інших відомих громадсько-політичних і культурних діячів. Це багатство лише починає освоюватися дослідниками³.

Є. Чикаленко розумів значення мемуарної та епістолярної спадщини для майбутніх істориків. У листі до П. Стебницького від 12 травня 1917 р., висловлюючи жаль з приводу того, що не збереглися його листи до сина Левка, адресовані в Петроград, він писав: "А шкода! Бо мемуарів я тепер не веду, а в листах тих був цікавий сучасний матеріал"⁴. Він ретельно збирав і зберігав адресовані йому листи, мабуть, не виключав можливості їх публікації в майбутньому або використання в мемуарах, бо на недатованих листах своїх кореспондентів власною рукою проставляв дати, помічав особливо важливі місця (як правило, кольоровим олівцем), а до деяких робив і примітки.

У цій публікації читачам пропонується частина епістолярної спадщини Є. Чикаленка за 1917 рік. Як відомо, Євген Харлампійович був одним з ініціаторів утворення Української Центральної Ради, але зразу ж після цієї події виїхав у свій маєток у с. Перешорах на Херсонщині і відійшов від активної участі в політичному житті. Сам він це пояснював різними причинами. Спочатку ніби мав намір повернутися до Києва і включитися в громадську роботу після того, як здасть хліб державі і налагодить своє господарство. Про це він писав П. Стебницькому 5 березня 1917 р. Але пробув у Перешорах аж до жовтня того ж року. Загострилась хвороба (виразка шлунку), яка виникла на нервовому ґрунті і проявлялась у стресових ситуаціях, а їх, зрозуміло, у вирі політичного життя зустрічалося б немало. "Я не дезертир, а інвалід", — виправдовувався він перед В. Винниченком у листі від 16 червня 1917 р.⁵

Другою причиною був "песимістичний настрій", викликаний, очевидно, не лише хворобою, але й політичною ситуацією. Він сумнівався (особливо на початку революції), що вимріяна ним ідея автономії України зможе бути реалізована в тих конкретно-історичних умовах, його дратували демагогічні виступи на численних мітингах, не додавала оптимізму й орієнтація селян на негайне захоплення поміщицьких земель, можливість розорення господарства солдатами, які будуть повертатися в результаті замирення з німцями або відступу під їх натиском.

Очевидно, що не влаштовувала Є. Чикаленка соціалістична орієнтація лідерів Центральної Ради, їхній "максималізм". Розуміючи, що свою політичну платформу ліберального напрямку він навряд чи зможе реалізувати, Є. Чикаленко писав В. Винниченкові 19 квітня 1917 р., що не здатний до публічних виступів, до прилюдного захисту своїх думок, що "вже свою роллю відіграв, зробив все, що міг, сказав все, що знав, і тепер пора мені вже на спокій"⁶. Але відчувається в листах і образа за те, що 20 березня 1917 р. при кооптації до складу Центральної Ради представників організацій, "незаступлених в Центральній Раді", його кандидатура була провалена⁷.

Як би там не було, а, залишаючись у Перешорах, Є. Чикаленко цікавився політичним життям, вів активне листування із своїми давніми приятелями: В. Винниченком, С. Єфремовим, В. Леонтовичем, Ф. Матушевським, П. Стебницьким та іншими, а також із своїми дітьми, старші з яких були захоплені виром політичних подій, брали в них участь і ділилися з батьком своїми думками.

Вдалося віднайти адресовані йому три листи В. Винниченка, датовані 17 квітня, 7 липня та 21 серпня 1917 р., які зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі — НБ України. — IP), ф. 44, №№ 298, 299, 300, і стільки ж листів-відповідей Є. Чикаленка, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України), ф. 1823, оп. 2, спр. 4, арк. 11—16 зв.

Хоч Є. Чикаленко не в усьому поділяв політичні погляди В. Винниченка, проте їх пов'язували давні дружні стосунки. Він цінував

В. Винниченка як талановитого письменника, сприяв публікації першого його оповідання "Краса і сила", підтримував матеріально, був вимогливим критиком його художніх творів. В. Винниченко називав Є. Чикаленка своїм літературним хрещеним батьком.

Характер стосунків, які склалися між ними ще в дореволюційні часи (про що свідчить їхнє активне листування того періоду), дає підставу вважати, що і в листуванні 1917 р. вони відверто висловлювали свої думки, оцінки подій і людей. Отож, листи є особливо цінними історичними джерелами насамперед для вивчення світогляду та психологічного стану їхніх авторів, ставлення їх до згадуваних у листах подій і людей. Зокрема, з листів В. Винниченка видно, як ставився він до виступу полуботківців та до його ініціатора М. Міхновського, як оцінював діяльність у Центральній Раді українських есерів, "молодих мартовських політиків", вони розкривають деякі нюанси урядової кризи в серпні 1917 р. та деяких інших подій. Листи містять багату інформацію про емоційно-психологічний стан В. Винниченка влітку 1917 р.: втома, бажання відійти від політичної діяльності, відпочити "на травичці чи на сіні", зайнятися улюбленою літературною роботою, усвідомлення того, яка "болоча і невимовно трудна робота творити новий національно-політичний лад. Як легко ставити "пункти" в програму, і як далеко від тої легкості, безжурности та пафосу здійснення їх"⁸. І разом з тим — високе почуття обов'язку, бажання довести до кінця справу "здобування автономії".

З листів читач дізнається навіть про деякі природно-кліматичні особливості 1917 року (В. Винниченко писав 17 квітня, що в Києві "холод скажений, доходить до морозів", Є. Чикаленко жалівся на засуху на Херсонщині), деталі побуту (заступник голови Центральної Ради і в недалекому майбутньому голова Генерального Секретаріату не мав свого помешкання і квартирував у Чикаленків).

Не менш інформативне листування й з П. Стебницьким. Листи Є. Чикаленка до П. Стебницького, що подаються в цій публікації, охоплюють період з 27 січня по 20 вересня 1917 р. (НБ України. — ІР, ф. 3, №№ 53054—53070), листи П. Стебницького — період з 5 травня 1917 по 11 грудня 1917 рр. (там же, ф. 44, №№ 826—832).

Петро Януарович Стебницький (1862—1923) був близьким приятелем і однодумцем Є. Чикаленка. Про характер їхніх стосунків можна судити з тривалого листування, яке вони вели ще в дореволюційні роки. В одному з листів Є. Чикаленко писав П. Стебницькому: "...Мені хочеться вилити перед Вами свою душу, свої жалі, бо в листах до Вас я пишу як в особистому щоденнику. В тому щоденнику, що я інколи пишу, я записую тільки громадські факти, а Вам виливаю свої почуття, бо ближчої людини у мене нема"⁹.

Математик за освітою, П. Стебницький багато років працював у Петербурзі в Міністерстві фінансів, був співробітником "Вестника финансов". Літератор за покликанням, він під псевдонімом П. Смукот друкував свої твори в "Раді", в "Літературно-Науковому Віснику" та інших виданнях. П. Стебницький був одним з ініціаторів заснування і найвпливовіших членів Петроградської української громади, членом-секретарем Української національної ради в Петрограді, що була створена 19 березня 1917 р., а з травня став головою її виконкому. Більше десяти років він був головою Благодійного товариства видання дешевих та загальнокорисних книжок, яке видавало й праці Є. Чикаленка. Зокрема, в 1917 р. там була видана його брошура "Розмова про мову", і ця тема була однією з центральних у їхньому листуванні.

Велике місце в листуванні займають питання, пов'язані з призначенням П. Стебницького комісаром Центральної Ради при Тимчасовому уряді. Є. Чикаленко вважав, що П. Стебницький — найкраща кандида-

тура на цю посаду, розумів, що вона була найтяжчою і найславнішою громадською роботою і просив: "краще помріть на цій постаті, а не покидайте її"¹⁰.

П. Стебницький був членом Товариства українських поступовців, соціалістичної орієнтації лідерів Центральної Ради не поділяв і сумнівався, чи зможе з ними співпрацювати. 14 липня він писав Є. Чикаленкові, що просив земляків добре продумати, перш ніж пропонувати його на комісара, "бо тепер і уряд соціалістичний і український секретаріат весь із соціалістів, а я ніколи не був програмовим соціалістом і навряд чи зміг би добре підтримувати сучасну політику"¹¹.

В листах П. Стебницького висловлені цікаві спостереження щодо політичної ситуації в Петрограді, стосунків між Тимчасовим урядом і Центральною Радою, обстановки, в якій велись переговори між їхніми представниками після відомих липневих подій у Петрограді, роздуми над можливими шляхами розвитку подій у Росії і Україні, Обговорювався в листуванні зміст універсалів Центральної Ради, ситуація, що склалася в самій Раді у зв'язку з тим, що в її складі виявилось багато, за словами П. Стебницького, "дітей" "і по віку, і по розуму, і по досвіду та заняттям". "Боюсь, — писав він 11 вересня, — що найсерйозніші люде недовго видержать і покинуть справи, як безнадійні, а тоді вступлять в свою чергу наші більшовики-есери тощо і будуть вести свою демагогію"¹². Він іронізував, що в Центральній Раді виявилось "представництво трьох політичних напрямів: соціалісти, беллетристи та гімназисти"¹³.

Листи допомагають уявити, які настрої переживали в роки революції такі поміщики, як Є. Чикаленко, В. Леонтович та їм подібні, що були українськими патріотами, своєю громадською роботою в якійсь мірі наближали революцію, мріяли про демократичний лад, про автономію України, стояли навіть за те, щоб поміщицька земля була передана селянам, але, на їх думку, в них її повинна була викупити держава. Їхнє майбутнє було дуже непевним, і ця тема в листуванні обговорювалася досить активно, часто з невеселим гумором. Так, П. Стебницький у листі від 5 травня запитує Є. Чикаленка: "Як же Ви там живете? Як миритесь з "товаришами"-селянами? Чи ще не почали ділити Вашу земельку? На київському з'їзді таки постановило селянство позабирати все у панів без викупа..."¹⁴. В іншому листі (від 14 червня) П. Стебницький розповідає про відвідання ним маєтку Є. Чикаленка в Кононівці на Полтавщині і пише: "Там і на Вас селяни щось важать — в председателі повітового земства. Це навіть зворушує: землю заберуть, а за те виберуть на отамана"¹⁵.

Є. Чикаленко багато пише про свої стосунки із селянами, а прогнози на майбутнє України і на перспективи вирішення земельного питання так викладає в листі від 12 травня: "Що український народ добьється автономії, я в тому певний, але питання — коли? Думається мені, що на цьому Учред. Собранії кацаги та наші ольстерці всіма силами будуть упиратись, щоб не дати автономії, і нам можуть допомогти тільки инородці та земельне питання. Наші селяне такі байдужі до національного питання, гаряче обстоюють автономію України, щоб не попустити кацапів оселитись на наших землях... Таким чином, хоч відберуть від мене землю, а все ж єсть потіха в тім, що земля виборе автономію"¹⁶.

В листах Є. Чикаленка міститься важлива інформація про перші кроки в організації видавництва газети "Нова Рада", про настрої селян, які він міг спостерігати зблизька, про мовну ситуацію в Україні, особливо в південних губерніях тощо.

Розширюючи наші уявлення про найрізноманітніші сторони життя суспільства в період боротьби за українську державу, представлені епістолярії разом з тим дають можливість уточнити деякі факти в найно-

віших публікаціях з історії цього періоду. Зокрема, листи Є. Чикаленка переконливо доводять, що він був відсутній у Києві із середини березня по другу половину жовтня 1917 р., а, значить, не міг виступати на засіданні Комітету Центральної Ради 22 липня 1917 р. Отже, в першому томі такого солідного видання, як "Українська Центральна Рада. Документи і матеріали" (К., 1996) на с. 192 мав би бути вміщений не його портрет, а сина — Левка Чикаленка.

Не маючи можливості в короткій статті навіть означити всі теми, що порушуються в листуванні Є. Чикаленка з В. Винниченком та П. Стебницьким, варто зробити висновок про інформаційну невичерпність цих історичних джерел і висловити сподівання, що їх з інтересом прочитають усі, кого цікавить перебіг подій 1917 року в Україні та такі непересічні особистості, якими були автори листів, що друкуються нижче.

При підготовці текстів до друку в основному збережені особливості авторського написання. Адреса Є. Чикаленка вказана за фактичним місцем проживання — Перешори, хоч на конвертах і поштових штемпелях вказано: "Мардаровка", найближча до Перешор залізнична станція, де була пошта. Датовані листи в більшості випадків їх авторами. Якщо ж рік не був представлений і встановлений за поштовим штемпелем, це оговорено в примітках, які позначаються зірочками. Листи розміщені в хронологічній послідовності за датами їх написання.

ЛИСТУВАННЯ Є. Х. ЧИКАЛЕНКА З В. К. ВИННИЧЕНКОМ ТА П. Я. СТЕБНИЦЬКИМ

№ 1

Листівка Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

21 січня 1917 р.

Москва—Петроград

І так, я в Москві. Знаючи з практики, що переміна міста впливає на мою хворобу, як ліки, я виїхав сюди. І, справді, приїхав зовсім здоровий і почував себе зовсім здоровим, поки в розмові з п. профес. не пережив всього того, що пережилось за 2 1/2 роки. Тоді знов заслаб. Лікар прочитав мені з медичинського підручника, що при неврозі шлунку часто не тільки неприємності, а навіть спомини про них, викликають біль у шлунку і рвоти. От, хвороба! Навіть згадувати про неприємності не можна. Боячись цих згадок, не рішаюся заїздити до Петрограду, а днів через 10 вернусь в Київ, а там подамся в Херсонщину.

Ваш Є. Чикаленко

НБ України. — ІР, ф.3, № 53054. Рукопис.

№ 2

Листівка Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

8 лютого 1917 р.

Москва—Петроград

В добрий час сказати, а в поганий помовчати — мені вже значно краще стало, вже почуваю себе зовсім здоровим. Вже починаю нудитись за Києвом, але не знаю, коли зможу звідця виїхати, бо є чутка, що поїзда не ходитимуть до 21/11. Управитель все кличе мене в Перешори, загро-

жує покинути, бо ладу не може дати, а я не можу поїхати туди! Ще ж треба і в Кононівку заїхати — повітати невістку з новонародженою дочкою, а моєю унукою. Мою "Мову" і тут цензура забракувала, отакі часи!

Ваш серцем Є. Чикаленко

НБ України. — IP, ф. 3, № 53052. Рукопис.

№ 3

Листівка Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

21 лютого 1917 р.

Київ—Петроград

Любий Петре Януаровичу!

14-го числа мені вдалось вернутись з Москви. Приїхав я наче зовсім здоровий, побував у Кононівці, а сьогодні приїхав в Київ і вже потрохи готуюсь, щоб 1-го марта виїхати в Херсонщину. Цими днями виїде і Левко¹⁷ в Петроград, якщо добуде білета. Петрусь¹⁸ влаштувався в Лозанні і почуває себе не погано, а Вікторія¹⁹ збирається в яку-небудь санаторію в Финляндії.

Ваш Є. Чикаленко

НБ України. — IP, ф. 3, № 53053. Рукопис.

№ 4

Листівка Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

5 березня 1917 р.

Київ—Петроград

Дорогий Петре Януарієвичу!

26-го виїхав в Петроград Левко, а я досі не маю од його вістей, потішаю себе тим, що у його нема часу писати. Не одмовте сповістити мене про його. Клопочемось про організацію газети, але нема ні друкарні, ні паперу... Я якось ще держусь на ногах і піджимаю Мих. Сергієвича²⁰, щоб поїхати здати хліб, налагодити якось господарство і знов вернутись сюди, бо жатва многа, а дьлателей мало. Робимо, що можемо.

Ваш Є. Чикаленко

НБ України. — IP, ф. 3, № 53055. Рукопис.

№ 5

Лист Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

20 березня 1917 р.

Перешиори—Петроград

Любий Петре Януаровичу!

Викликав мене новий уряд здавати йому хліб і я мусів покинути газетну справу і їхати сюди. З газетою діло покинув в такому стані.

Як тільки стало відомо, що скинуто старий уряд, я зараз подав заяву, що маю відновити незаконно закриту "Радугу". Але ні грошей, ні друкарні, ні паперу, ні робітників нема. Владимир Миколаєвич²¹ висловив надію, що Софія Івановна²² дозволить реалізувати частину паперів, потрібну на купівлю друкарні, а на видання газети треба добу-

вать грошей десь инде. Коли приїхав Мих. Серг., то “Т-во Підмоги”²³ рішило купити свою друкарню, в якій можна було б друкувати і газету, і книжки. А для видання газети рішили заснувати пайове т-во, по 5 т. руб. пай. Міхновський²⁴ запропонував взяти 10 паїв на 50 т. руб., але його побоялись. А тим часом, тепер газета коштуватиме щонайменше 10 т. рублів на місяць і треба мати на рік не менше 80—100 тисяч, бо на особливо велику передплату рахувати не можна; може, може за рік набереться тисяч 10 передплатників.

“Т-во Підмоги” рішило взяти два паї за гроші, а два — на рахунок арендної плати за друкарню, разом — 4 паї, книгарня — один пай, я — один, таким робом записалось 6 паїв на суму 30 т. руб. Ні Влад. Мик., ні п. професор не найшли можливим взяти паї, а увійдуть у видавниче т-во з голосами від “Т-ва Підмоги”. Влад. Мик. сказав, що тепер він не може ризикувати, бо як відберуть землю, то йому нічим буде жити, а п. професор заходився купувати під Києвом 100 десятин землі. Нарешті, рішили, що й з 30-ма тисячами можна приступати до видання газети, в надії, що ще набіжать пайщики, і вибрали комісію, яка має купити друкарню і заснувати газету. В комісію вибрано: Леонтовича (як довіреного Софії Івановни), Ніковського²⁵ (як редактора), п. професора та Науменка²⁶ (як порадників). Я напосідавсь, щоб назва газети була — “Нова Рада”²⁷, але п. професор напосідавсь, щоб дати зовсім инчу назву, щоб не було “преемственности” з “Радою”. Я не робив з цього “міністерського питання”, і сказав, що підтримуватиму газету з всякою назвою, але мені хотілося б, щоб був зв'язок нової газети з “Радою”, на яку ми покладали стільки сили, енергії, грошей і яка все-таки щось зробила в справі освідчення українського народу. Питання з назвою зосталось не рішеним, і я другого дня виїхав в Перешори здавати хліб. Та воно й краще, що мені треба було виїздити, бо я вносив би якийсь дисонанс в справу організації нової газети... Сподіваюсь, що Ніковський та Єфремов²⁸, яким покійна “Рада” дорога так само як і мені, може одстоять “преемственность”. Мені ж, який виступав як видавець “Ради”, ніяково дуже на цьому напосідатись. Щодо напрямку нової газети, то я напосідавсь, щоб вона додержувалася лозунгів, на яких з'єдналась наша організація “Т.У.П.” (яку треба б переіменувати в “Т. У. Федералістів”). Щоб вона не була партійною газетою, щоб в ній могли висловлюватись і к.детствуючі українці і есерствуючі і с.-деки, які визнають федеративний устрій Росії та Автономію України. Одним словом, щоб це була газета в першу голову українська, національна, щоб вона об'єднувала всіх українців, які домагаються Автономії, свого Сейму.

Не знаю, як воно складеться, до Влад. Мик. боїться есеровської пропаганди, а Сергій Александрович, бажаючи привернути селянство, буде на цьому напосідатись.

А тим часом наше селянство не піде на соціалізацію, чи муніпалізацію землі. Великороси, які звикли до общинної форми, може, й не протестуватимуть, а у нас всі володіють подворно, всі дрібні власники, а маса єсть середніх власників, які володіють шматками і по 100 десятин (козаки на Полтавщині та Чернігівщині), які дружно будуть виступати проти відбирання землі. А через те можливі страшні заколоти, безладдя, які, бог зна, до чого можуть довести. На мою думку, у нас аграрне питання повинен впорядкувати наш Сейм, без участі великоросів та всяких инородців. Нехай вони, кожний по своїм звичаям, рішають самі у себе це питання.

Дуже, дуже я жалкую, що не можна мені тепер бути в Києві. Тут у мене абсолютно нічого нема. Був через зіму товарищ за хазяїна, а тепер і він іде. Не можна знайти чоловіка, навіть кучера не знайду, а через те доводиться хазяйство зводити до мінімуму.

Прислухаючись тут до розмов, я рішив, що моя "Розмова про мову" ще не застарілась, а через те її треба друкувати і в невеликій кількості, не менше, як 10 т. примірників. Посилаю її Вам, трохи підправлену. Коли не знайдеться видавець, то не одмовте видати за мій кошт, а потім ми з Вами порахуємось. Ціну треба назначати невелику, аби вернулись видатки.

Ваш серцем Є. Чикаленко

НБ України. — IP, ф. 3, № 53056. Рукопис.

№ 6

Лист Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

2 квітня 1917 р.

Перешиори — Петроград

Сьогодні Великдень, я вільний, то й сів за листа до Вас, любий Петре Януаровичу. Якось листи наші розминаються, і я по Ваших запитаннях не згадаю — чи я Вам вже відповів, чи ні, а через те, може, щось промину, або відповім двічі. До того, я сими днями писав листи до Ніковського, Єфремова, Леонтовича (все в справі газети) та відповідав Федору Кондратовичу²⁹ та Винниченкові, то тепер і зовсім сплуталось все в голові. Попробую, все-таки, дивлячись у Ваш останній (16/III) лист, написати Вам відповідь.

Настрій у мене такий же мінорний, як і у Вас, а може ще й гірший, бо мені навіть не хотілось їхати на Тупівський з'їзд і не хочеться їхати на загальноукраїнський. Я рішучо нездатний, по своїй вдачі, до широкого, публічного життя, до змагань, до одстоювання публічно своїх думок, і присутність моя нікому не потрібна, а мені — шкодлива, бо там я, певне, знов ослабну. Ви хочете себе здати в архів, а я вже й здав, сказавши: "Нині отпускавши..."

А от треба було б мені бути в Києві для газети. Так принаймні кажуть Ніковський з Єфремовим, бо вони не згадують з п. професором, він же тепер помолодчав і йде вкупі з молодшими; так само як він робив і в 1905-07 роках, але я не маю вже ні сили, ні охоти входити в конфлікти, в суперечки. Я це ще міг робити, коли ми жили гуртками, в підпольї, а коли тепер доведеться змагатись голосно, то до цього я абсолютно нездатний. Нехай іде, як іде, аби тільки була газета, яку я можу тільки підпирати грішми, скільки зможу. Але боюсь я отих широких замірів... мало не самостійної України. Ми тільки перелякаємо великоросів в центрі і своїх ольстерців; вже є й приклади. Вже в Київському виконавчому комітеті с. д. качап та один жид підняли гвалт з приводу замірів українців посилати депутацію до Петербургу³⁰. Кадети про автономію України мовчать і вони, очевидно, будуть проти неї; взагалі проти неї будуть всі, крім свідомих українців, яких тільки купка. Ну, нехай ще підтримають наші домагання інородці, а все-таки на "Учред. Собранії" більшість буде проти автономії України, я в цьому глибоко певний. Я боюсь навіть більшого — що ми не зможемо здійснити націоналізації школи та інституцій. Народ наш, за незначними винятками, не надає цьому ваги і обстоювати цього не буде, йому аби земелька! Тепер тільки й мова про це, а найпильніше її підтримують жида, щоб одвернути побоювання людей, що при рівноправії вони скуплять всі землі та заставляють мужиків себе в руки цілувати, як це робиться в Галичині. "Рівноправіє" взагалі перелякало селян, вони бояться, що тепер жида посядуть їх і стараються підтримувати юдофобів, які їх мають оборонити від жидівського панування, а жида кажуть, що на "Учред. Собранії" — "ми вам земельку оддамо". При такій ситуації навряд чи наші селяне будуть підтримувати

свої національні потреби. В результаті ми можемо отримати тільки приватну школу та пресу. До зібрання "Установчих Зборів" навряд чи ми зможемо завести свою школу, бо в земствах свідомих українців незначна частина, та й взагалі, ми не підготовлені — нема ні учителів, ні підручників і т. д.

Але ще більше я боюсь того, що, може, до "Установчих Зборів" ми й не доживемо. Цілком можливо, що німець прорве і розгромить, бо тепер солдати табунами тікають з фронту, бо вважають, що до 15/IV за це їм карі не буде; крім того, непорядки в далекім тилу не покращали, а може й погіршали.

А коли німець почне здійснювати заміри Бісмарка, то Україну обернуть в руїну, як і під час боротьби Польщі з Московією. Тоді наші втікачі заселили пустопорожню Слобідщину, а тепер подадуться вже в Сибір, а свою землю покинуть німцям... От сього я боюсь! Може страхи мої й даремні, але я ночі не сплю та думаю про се, бо мені самому доведеться щось робити — чи тікати, чи тут сидіти. Я рішив було ліквідувати своє господарство, але волосний комісар підняв гвалт, кажучи, що це сколотить увесь народ. А комісар той (вибраний селянами) найпаскудніша людина на всю волость — бувший поліціянт, навіть, кажуть, що був катом, але селяне вибрали його, сподіваючись, що він оборонить їх від жидів та добуде землі.

Покинути господарство не маю на кого. Але, як здам хліб та найму землю під випас казенного скоту, то таки ліквідує господарство, бо тепер його тягти — ціла мука. Перше, якийсь страх був, який ще здержував селян, а тепер же вони крадуть, розтягають, нікого не боячись. Вся ж наша держава злодійська — від царя до мужика, за нікчемними винятками; все царським режимом здеморалізовано до самого споду, загнилося до дна, і не знаю хто і що зможе дезінфікувати цю гнилятину. Хіба вже після "руїни" воскресне наш народ. Я колись давно, давно написав був Вам скарги на наш народ і ліки на нього*, і Ви мого листа віддали мені на схов. Здається, тепер ті ліки наближаються і, може, врятують його, а без них він пропащий. Треба Вам сказати, що про ці ліки тепер голосно говорять самі люди з розпачу на своїх сусідів... Виходить, що Ви не стояли близько до правдивої лінії, пишучи Ваші статті..., а я стояв і стою ближче! Але, на жаль, Україна зальється кров'ю і повернеться в руїну, якої я, певне, не переживу..."

Ваш Є. Чикаленко

НБ України. — ІР, ф. 3, № 53057. Рукопис.

№ 7

Лист В. К. Винниченка до Є. Х. Чикаленка

17 квітня 1917 р.

Київ—Перешори

Дорогий Євгенію Харламповичу!

Простіть, ради бога, що так довго не відповідав Вам. Але так занятий з ранку до пізнього вечора, так зтомлююсь, що не можу навіть написати картку. Думаю, що далі трохи легше буде. — Чи Ви знаєте, що Вас вибрано до Центр. Ради? Чи знаєте, що виставляється Ваша кандидатура на комісара по Херс. губ.? Як Ви до цього ставитеся? Страшенно мені

* В тексті: "нього".

** На полях автором листа дописано: "Я послав Вам свою "Розмову про мову", але відповіді ще не маю".

шкода було, що Ви не були в Києві під час з'їздів. І шкода, і досада, і образа. Коли Ви приїдете? "Рада" стоїть поганенько. Нема хазяїна. Треба б її підняти, поставити на ноги. Чи Вам посилають її? Тут усі такі тепер очманілі, що й це може статись. — Свою газету скажу посилати Вам з завтрашнього дня, — хоч Ви й не любите есдеків, але, може, все ж таки цікаво буде часом почитати, що вони пишуть. Наша газета ("Робітнича газета") стоїть трохи краще, виходить акуратно, розходиться до 15 тисяч і набуває потрохи передплатників. Але в нас бракує грошей. Ми починали з 300 р. в кишені. А газета щоденна, діло тисячне. Коли б нам гроші, ми б випускали й розповсюджували не менше 30 тисяч примірників. — А у Вас там, мабуть, тепер гарно, тепло? Тут холод скажений, доходить до морозів. Аж затопили сьогодні. — Дякую дуже за дозвіл жити. Мефодій Іванович³¹ боїться, що буде в квартирі шумно (бо й Левко ще житиме) і хоче виїхати та не знає, як Ви на це подивитесь. Він говорив про це. А я боюсь, що нам треба виїхати, бо як приїжджатимете, то комусь (Левкові або мені) прийдеться шукати собі помешкання. Звичайно, не Левкові, а мені. Ну, та це річ другорядна. Коли ж Ви вже приїдете? Страшенно скучив за Вами. А поговорити є про що.

Р. Я.³² сердечно вітає Вас і Ю. М.³³ Чи одержала Ю. М. листа від Р. Я., написаного з Києва вже?

НБ України. — ІР, ф. 44, № 298. Рукопис.

№ 8

Лист Є. Х. Чикаленка до В. К. Винниченка

19 квітня 1917 р.

Перешиори—Київ

Я ніяк, голубе, не ремствував на Вас, що не відповідаєте мені, бо добре знав, що Ви так заняті, що не маєте часу і вгору глянути, і лисину свою почухати (таки вколов Вас!). Я сам знаю по собі. Я зайнятий від світання до смеркання і листи пишу тільки тоді, коли йде дощ, а Вам і погода не дає пільги, бо Ваша робота хатня. На з'їзд мені і цікаво було дуже і боявся поїхати, бо певний був, що заслабну там. Я писав Вам у якомусь листі, здається, ще в Москву, що, просто, болів душею від виступів всяких Мух, Пулемьотів та Іванів Воїнів. В минулий час сиділи вони по своїх кутках, бавились в мистецтво та в іншу дурницю, а як прийшов час войовничий, то вони виступили з демагогічними прийомами, яких я переносити не можу органічно. Та взагалі, певне, через хворобу у мене в Києві був такий пригнічений настрій, що я радий був, коли мене покликав новий уряд здавати хліб та наймати землю під випас і я мусів швидче їхати в село. Я ясно побачив, що нездатний я до публічних виступів, до прилюдної оборони своїх думок; що я ще щось значив у тісному гурточку, де мене всі близько знали і я всіх знав. Я писав Вам, що кандидатуру мою в Ц. Р. провалили, я ще більше упевнився в тому, що я вже свою роллю відіграв, зробив все, що міг, сказав все, що знав, і тепер пора мені вже на спокій. Що мене вибрано в Ц. Р. уперше довідався з Вашого листа, бо ніхто мені цього не писав, а в "Н. Раді" цього не вчитав, бо доходить вона до мене дуже неакуратно — часом підряд ч. ч. двох, трьох не одбираю, а про з'їзд і жодного числа не дістав; десь в дорозі зачитують почтарі. Я навіть не знав — чи виходить "Робітнича газета" і прохав Вас вислати перше число. Чомусь і в "Н. Раді" не бачу обмінної оповістки — чи Ви не хочете там оповіщатись, чи Вас не хочать? — не розумію.

Приїхавши в село, я почав потрохи видужувати і вже останні дні почував себе зовсім здоровим, але мене знов зхвилювала справа з Міхновським³⁴, про яку Ви вже, певне, знаєте з листа мого до Сергія Олександровича. Обурює мене отся нахабність, безсоромність людська.

Видимо, хоче зректися своїх слів, своєї тактики, якої тримався з 1905 року, і свій бруд звалити на мене. Я прошу Вас не відмовитись бути судцем разом з Сергієм Олек., бо Ви обидва мене знаєте і Вам обом не бай- дуже до мого доброго імені, а я сам пасую перед нахабством. Коли викличете мене на суд, то мушу зараз приїхати, але на той час треба, щоби сюди приїхав Левко, бо я досі не здав хліба і не наняв землі і не маю кому доручити сього. Та хоч би й був якийсь новий чоловік, то він нічого сам не зробить. Ото ж, коли назначено буде суд, то нехай Левко приїздить сюди мене оповістити і я, давши йому інструкції по господарству, виїду в Київ. Очевидно, в справах урядових зосталось те саме безладдя, що й було: викликали мене місяць тому назад, а й досі нічого зо мною не зробили, тільки морочуть мені голову телеграмами і держуть тут прив'язаним. Не знаю, чи писав я Вам про те, що я рішив було всю худобу продати і ліквідувати господарство та виїхати в Київ, але новий уряд не дозволив, щоб не колотить, не лякає народу. Тепер я ліквідую потрошки — що базара що-небудь продаю — по одній, по дві штуки, щоб на зіму вже нічого не зосталось. Та й хто знає, чи доведеться досидіти тут до зіми? Можливо, що німці випруть і зроблять з нашого краю руїну. А коли німець не прийде, то поки "Установчі збори" порішать аграрне питання, тут люде порозбірають все. Я Левкові описував, як до мене перешоряне приходили ділити землю. У мене з їхніми делегатами скінчилось тим, що я землі не дав і ми, розцілувавшись, розійшлись. А по інших селах скінчилось пролиттям крові; цілком можливо, що, коли до мене прийдуть удруге ділити землю, то вже поцілунками не скінчиться. Краще вже скоріше все збуть та виїхати, але нема на кого покинуть посівів та того господарства, що ще зосталось.

Якщо я й переїду в Київ, то, думаю, ми якось помістимось в домі, виселивши Мефодія Івановича. А коли йому й тепер дуже шумно, то нехай собі виїздить. Коли Левко не вважає можливим цього сказати йому, то нехай напише мені, а я вже напишу Мефодію Івановичу. Ю. Миколаєвна листа від Роз. Яковлевни не діставала, вона все збирається в Київ, бо тут боїться розрухів, але не може покинуть мене, бо у нас зовсім нема прислуги — одна заміж вийшла, а друга — лежить слаба. Я й не знав, що Левко оселився в Києві і писав йому в Петербург і в Кононівку. Цілую Вас всіх трьох і прошу не шукать квартири.

Ваш Є. Чикаленко

ЦДАВО України, ф. 1823, оп. 2, спр. 4, арк. 11—12 зв. Рукопис.

№ 9

Листівка Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

23 квітня 1917 р.

Перешиори — Петроград

Любий Петре Януаровичу!

Мабуть з місяць тому назад я послав Вам заказною бандеролью свою "Розмову про мову", прохаючи Вас найти видавця, або видать її на мій кошт. Досі від Вас про це не маю ніякої відповіді; взагалі, не маю від Вас листів після 17/IV. Коли "Розмову" вважаєте не відповідною часові, то верніть з примітками, і я перероблю, а коли не багато змінять, то не одмовте самі зредактирувати. Не знаю, напевне, де Левко, тому пишу на Вашу адресу.

Ваш серцем Є. Чикаленко

НБ України. — ІР, ф. 3, № 53058. Рукопис.

5 травня 1917 р.

Петроград—Перешори
Б. Спасская, 11, кв. 37

Дорогий Євгене Харламповичу!

Справді, я таки винен перед Вами, але дуже було трудно останній час: і в роботу запрягся — то брошюри, то записки всякі складав, — та й настрій, коли хочете, дуже паскудний був і зовсім не сприяв листуванню. Воно тепер з настроєм ще гірше, бо просвітку ще менше, і на очі насувається видима руїна всієї держави разом із нами, але часу більше, от я й пишу до Вас.

“Розмову” Вашу одразу, як я дістав, т-во пустило в друк. Отже, вона вийде тут, в серії видань благод. т-ва, лиш не знаю, коли саме, бо друкарська техніка тепер трудна, а людей коло цього діла зовсім немає. Баліцький³⁵ поїхав до Дорошенка³⁶ в повітові комісари, а всі справи покинув на Голоскевича³⁷, якому і так скрутно з роботою. Як тільки буде вже чиста, виправлена коректура, то я Вам пришлю відбитку. Отже, не турбуйтеся, брошура буде тут.

Як же Ви там живете? Як миритесь з “товаришами”-селянами? Чи ще не почали ділити Вашу земельку? На Київському з’їзді таки постановило селянство позабірати все у панів без викупу, а зараз щось наче схоже до націоналізації приймають. Ну, та Вам од того нелегше — чи буде націоналізація чи індивідуалізація...

Що будете робити літом, і де будете перебувати? — Вашого Левка тут немає, — недавно ще він був в Києві, виступав на з’їздах від укр. с.-д. Не знаю, чи й приїде сюди: вже ж, власне, нема чого йому їхати, бо університет припинив свою роботу.

Загальні справи не веселять. Вас вони повинні б веселити, бо Ви ж все собі міркували про найкращу комбінацію, щоб “німців — на заході, а нас — тут”. Отже, на Ваше і вийшло. Але, на мою думку, доброго з того мало. Все подерлось на шмаття, і як його тепер ні латати, нічого, мабуть, вже не буде. Суне невдержима анархія. У нас ще більше і довше держатиметься лад, як де, — бо ми ж культурніші, — але і наш люд, врешті, піде за рухом, коли знов-таки не спинить яка зверхня сила. Тою силою може бути або свій диктатор, або знову варяг — проханий чи не-проханий, то все одно...

А в загальній руїні — і наша руїна, бо штучними способами нашої справи добре не поставити. Я все ж думаю, що моя лінія світогляду була правильна, — і як би наш рух дістав собі волю ще за старого ладу, то ще ми — з нашим народом і військом — визволили б оту здорову, дурну і нещасну Росію, заведену безглуздими кацапами — абсолютистами і максималістами — в болото. Та тепер вже пізно. Має бути вже щось нове — і якесь чуже, невідоме. І творити нашу долю вже будуть нові люди, і теж якісь чужі і далекі...

“Нової Ради” не одержую, бачу випадково у людей. Це ще не газета, очевидно, трудно тепер вести цю справу. Далеко краще ведеться Винниченкова “Робітнича газета”.

Київський максималізм мені теж не до душі, та не так максималізм, як просто політична сліпота і зарозумілість. Обгорнувся професор якимись безграмотними земляками, які розсилають за його підписом досить недотепні універсали...

Далеко цікавіша та частина нашого руху, що виявляється в війську та селянстві, але й з неї без розумного керування політично вихованих людей буде лиш хаос.

Отакі, як бачите, настрої у мене за останній час. Сама кислота, — якби ми з Вами узялись виробляти кислоту в компанії, — Ви шлунком, а я психикою, — то при теперішній дорожнечі заробили б великі гроші...

Не уявляю собі, до чого при таких умовах приложити руки. А доведеться ставити це питання практично, бо все ж переїзд з Петербургу до Києва має бути: моя інституція, як і всі російські урядові інституції, потроху розсипається...

Ну, будьте здоровенькі. Пишіть коли.

Ваш П. Стебницький

P.S. З доручення Правління, посилаю Вам бандеролею рукопис про силосування. Не відмовте прочитати і дати рецензію, — чи варте воно тепер друку.

НБ України. — ІР, ф. 44, № 826. Рукопис.

№ 11

Лист Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

12 травня 1917 р.

Перешори—Петроград

Вчора дістав, нарешті, від Вас листа, дорогий Петре Януаровичу! Бачу, що настрої у Вас не покращав, а я махнув на все рукою і якось заспокоївся, а через те і поздоровшав так, що почуваю себе так як і до початку війни. Так наче моя хвороба зчезла разом з старим урядом. Про свої переживання я почасти писав Вам, а більше писав до Левка, нагадуючи йому й Вам давати перечитувати, але Левко так замотався, що я тільки з сторони довідався, що він оселився в Києві і став настоящим "товаришом"; листів тих моїх він не отримав і я не знаю що з ними. А шкода! Бо мемуарів я тепер не веду, а в листах тих був цікавий сучасний матеріал. З селянами, як тут, так і в Кононівці, раз у раз у мене були не ворожі відносини, бо я держався принципу — сам живи і людям давай жити, а через те скількима нападами продавав їм по кавалку землі, то земельного голоду ні тут, ні там нема й досі. Тепер, коли багато людей пішло на війну, то й у їх позоставалось багато незадоволеної своєї землі, а, значить, не повинно у їх бути апетиту до моєї землі. Проте після одеського селянського з'їзду, на якому с-р-и провели свої резолюції і радили зараз же поодбирати незадоволені землі, перешоряне прийшли до мене, швидше за порадою, ніж з наміром забрати землю. Я умовив їх не робити сваволі, поки земельне питання не вирішиться законом. Але кругом пішло безладдя, самочинний захват панських земель, в результаті — зменшення площі посіву, бо пани бояться сіяти, а люди не мають з ким і чим обробити та засіяти. До того ще й морози та посуха вдарили і — в перспективі неврожай, а може й голод. Питаєте мене — які мої плани на літо? Я тепер не знаю, що за мною завтра буде, а не то що за місяць. Досі я був зайнятий здачою пшениці, молотьбою (та здачою) кукурузи, а тепер вже вільний, бо робочих не маю, скотину майже всю збув, а більшу частину землі здав казні під випас скоту. Можна було б і їхати кудись, якби було на кого покинути хату та те мізерне господарство, яке зосталось коло хати, але тепер не можу знайти людини, якій би це все можна було довірити. Та й куди їхати? В Київ мені не хочеться, бо, напевне, там заслабну. Я вважаю, що я вже вийшов в тіраж і потішаю себе тим, що замість мене в такий відповідальний час працює син. Може він здатніший за мене і більше принесе користі, як я. Я абсолютно не почуваю себе здатним до публічних виступів, до привселюдної оборони своїх

думок. Я, може, був колись корисний, яко "муж совѣта", як людина, яка гуртувала купку людей, що вела газету, яка тоді здавалась багатством мало-потрібною і за якою тепер всі признають величезну роллю в ділі національного освідомлення народу. А тепер я ні до чого нездатний. Сижу собі в селі, читаю три укр. щоденні газети і тішуся тим, що укр. рух приймає такі широкі розміри, і що в сьому єсть і моя крапля праці. Але за будуще боюсь, власне, за близьке, а не далеке. Що український народ добьється автономії, я в тому певний, але питання — коли? Думається мені, що на цьому Учред. Собранії кацапи та наші ольстерці всіма силами будуть упиратись, щоб не дати автономії, і нам можуть допомогти тільки инородці та земельне питання. Наші селяне такі байдужі до національного питання, гаряче обстоюють автономію України, щоб не пустити кацапів оселитись на наших землях. Так само, як кацапи, тепер вже вигонять "хахлов", що купували землі від Крест. банка в Кацапії. Про це єсть відомости і в "Н.Раді", і наші херсонські переселенці теж пишуть з Самарщини. Таким чином, хоч відберуть від мене землю, а все єсть потіха в тім, що земля виборе автономію. Про засіб до життя я не турбуюсь — коли нічого не дадуть за землю, то я вже заручився посадою коректора в "Н. Раді", а ще маю дім та осадьбу в Криму, то якось проживу. А Вам журитись нема чого, бо Ви не зробились землевласником, а хати не одберуть. Крім того, коли видобудуть посаду українського міністра при Центральному урядові, то, певне, Вас прохатимуть, я, принаймні, Вам від тепер протежрую, чи агітую за Вас.

Щодо моєї "Розмови", то тепер, коли так розгорнулись події, вона мені вже здається застарілою; тепер вже здається анахронізмом когось переконувати в потребі своєї мови в школі, суді, пресі і т. д. А тим часом опі всі постанови на з'їздах, то все діло агітації інтелігентів, а не результат свідомости мас, то може це видання "Розмови" і розійдеться ще.

Рукопис про сілосування прочитаю, хоч при земельному достаткові, який має бути у селян, про це мова передчасна, але нехай..., коли написано добре.

Чому Ви не дістаєте, як пишете, "Н.Ради?" А. Гнатовичу³⁸ — привіт.

Ваш серцем Є. Чикаленко

НБ України. — ІР, ф. 3, № 53059. Рукопис.

№ 12

Листівка Є. Х. Чикаленка до П. Я. Стебницького

15 червня 1917 р.

Перешори—Петроград

Сердечно дякую, дорогий Петре Януаровичу, за "Розмову". Друкарських помилок я в ній не найшов, але треба було дещо змінити, дещо додати; та так вже й буде!

Не одмовте розпорядитись, щоб мені вислали на Мардаровку 100 примірників. Я ще тут довго думаю сидіти, бо почався сінокіс, а там жнива і т. д., а управителя нема. Та таки й не охота їхати в Київ. Цікаво, яка Ваша думка про Універсал? Я гадаю, що треба було перше широко ознайомити село з автономією, а тепер може вийти пшик! Треба книжечок про автономію та лекторів, агітаторів, бо ще мало люде газет читають. Пишіть.

Ваш Є. Чикаленко

НБ України. — ІР, ф. 3, № 53060. Рукопис.

16 червня 1917 р.

Перешиори — Київ

Дорогий Владими́ре Кириловичу!

Хоч я й маю часу досить, щоб написати до Вас, а якось не пишеться, бо знаю, що Вам тепер не до листування і не до читання пустопорожніх листів. До того ще й почуваю, і навіть добре знаю, що Ви дивитесь на мене, як на дезертира, який покинув фронт в самий гарячий час. Але повірте, голубе, моїм словам — я не дезертир, а інвалід. Я завжди був мало здатний до систематичної праці, а після своєї хвороби став зовсім ні до чого нездатний і ніякої роботи, ніякої користі з мене в Києві не було б; я лежав би хворий, живучи на дієті, яким Ви мене бачили в Москві, а тут я вже оклигав і почуваю себе здатним, хоч гостро переживати все, що діється на світі. От, наприклад, прочитавши Універсал Ц. Ради, я ніяк не можу заспокоїтись і все його обмірковую, і гостро він мене муляє. Я боюсь, щоб він не зостався тільки історичним документом, правда, величезної ваги. Боюсь, щоб не скінчилась справа з ним пшиком. Ви живете, як в чаду, під настроєм, який Вам дають всякі з'їзди — селянські, військові, учительські, але по них не можна мати справжнього уявлення про справжнє селянство. З'їзди складаються з одиниць, найкращих елементів села, а до того ці елементи шліфуються на самих з'їздах і яскраво одрізняються від селянської маси. Селянство темне, ніякого поняття не має про автономію; часто-густо ним керують бувші урядники, жандарми, ще недавні хабарники та злодії. Перше, ніж виступати з Універсалом, треба було широко ознайомити селянство з автономією, розіславши по всіх сільських управах брошюрки про автономію, а по змозі і живих людей, які влаштовували б віча, відчити, пояснення і т. д., як це роблять росіяне. Кадети, принаймні одеський комітет, розсилають скрізь свою програму і агітаторів, які вербують членів. Рядове селянство, правда, не дуже хилиться до тої програми, бо аграрна програма кадетська його не задовольняє, а gros-бауери та панки, що мають шматочки землі більші за трудову норму, з захопленням ставляться до обіцянки залишити за ними їхню приватну власність. Євреї теж гаряче агітують за кадетську програму, боячись, що автономна Україна, чого доброго, випре їх.

Отож, треба й нам всіма способами ознайомлювати широкі маси з поняттям про автономію. Треба запевняти, що нікого випирать українці не думають, треба довести, що земельне питання найкраще впорядкується при автономії, що тоді чужинці не переселятимуться на наші землі. Для цього треба брошюри про автономію розіслати по всіх сільських управах, а коли можна, то порозсилать і людей, які живим словом пояснили б всі питання, які виникають у зв'язку з автономією України. Без цього "Універсал" не матиме практичного, життєвого значіння, а тільки історичне та принципіальне. Про це саме я пишу й Грушевському.

Хотілося б мені побачитися з Вами, побачити, як Ви кипите, як у казані, порадіти, що Вас не тільки не закидають бовтунами, як Ви сподівались, а роблять Вам навіть овації, на всіх з'їздах вибірають в президіуми.

За "Р. газету" дуже дякую, і коли приїду до Києва, то сторицею верну передплату. Але, мабуть, я раніше осені не приїду в Київ, бо треба ж зібрати, змолотити і здати в казну хліб, а управителя не маю, а хоч би й був, то нова людина не зможе в теперішніх умовах орієнтуватись. Ви теж, мабуть, не зможете приїхати сюди, хоч Вам треба було б на якийсь час виїхати, перепочити, щоб не перетомитись до краю. Хотів би й Розалію Яковлевну побачити, але й вона, певне, не зможе

вирватись, щоб подихати степовим повітрям. Ю. М., нарешті, рішилась покинути на якийсь час своє куряче господарство і їде до Києва та в Переяслав та в Лубні навідають родичів своїх. Цілую Вас міцно, а Р. Яковлевні — руку.

Ваш Є. Чикаленко

ЦДАВО України, ф. 1823, оп. 2, спр. 4, арк. 15—16 зв. Рукопис.

¹ Чикаленко Є. Спогади. 1861—1907. — Львів: Діло, 1925. — Ч. 1. — 172 с.; Ч. II. — 139 с.; Ч. III (Львів: Діло, 1926). — 130 с.; Чикаленко Є. Щоденник (1907—1917). — Львів: Червона калина, 1931. — 496 с.; Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 р. З додатком іменного покажчика до перших 3-х книжок “Спогадів”, вид. спілкою “Діло” і до “Уривка з моїх споминів”. — Прага, 1932. — 56 с.

² Чикаленко Є. Щоденники (1918—1919) / Передмова і підготовка до друку Ф. Погребенника // Україна. — 1992. — № 1. — С. 13—15; № 2. — С. 13—16; Слово і час. — 1993. — № 10. — С. 30—35; № 11. — С. 67—77; № 12. — С. 68—78; 1994. — № 1. — С. 73—82; № 2. — С. 96—100.

³ Міяковський В. Листи С. Єфремова до Є. Чикаленка / Ред. М. Антоновича // Український історик. — Нью-Йорк — Мюнхен. — 1973. — № 3—4; 1974. — № 1—3; 1975. — № 1—2, № 3—4; Погребенник Ф. Неопублікована спадщина Євгена Чикаленка // Сучасність. — Мюнхен; Нью-Джерсі, 1991. — С. 147—154; Абросямова С., Мицик Ю. Спільна праця на загальну користь України (Листування Є. Чикаленка і Д. Яворницького) // Київська старовина. — 1996. — № 1. — С. 30—39; Миронець Н. З турботою про українську культуру (Листування Євгена Чикаленка з Володимиром Винниченком) // Українське слово. — 1995. — ЧЧ. 41, 43, 45, 47, 49, 51; 1996. — ЧЧ. 1, 3, 5, 7, 9; Миронець Н. Чи знайдуться ті, що піднімуть національну справу (Листи В. Леонтовича до Є. Чикаленка) // Там же. — 1996. — Ч. 37.

⁴ НБ України. — IP, ф. 3, № 53059.

⁵ ЦДАВО України, ф. 1823, оп. 2, спр. 4, арк. 15—16 зв.

⁶ Там же, арк. 11—12 зв.

⁷ Українська Центральна Рада: Док. і матер. У 2 т. — Т. 1. 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 46.

⁸ НБ України. — IP, ф. 44, № 300.

⁹ Там же, ф. 3, № 53077.

¹⁰ Там же, № 53064.

¹¹ Там же, ф. 44, № 827.

¹² Там же, № 830.

¹³ Там же, № 829.

¹⁴ Там же, № 826.

¹⁵ Там же, № 827.

¹⁶ Там же, ф. 3, № 53059.

¹⁷ Чикаленко Левко (1888—1965) — син Є. Чикаленка, археолог, член Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), член Української Центральної Ради (УЦР), її секретар, член Малої Ради.

¹⁸ Чикаленко Петро (1892—1928) — син Є. Чикаленка, в червні 1917 р. був призначений начальником міліції м. Канева.

¹⁹ Чикаленко Вікторія — дочка Є. Чикаленка.

²⁰ Грушевський Михайло Сергійович (1866—1934) — визначний український історик, публіцист, громадський і політичний діяч, голова УЦР.

²¹ Леонтович Володимир Миколайович (1866—1933) — громадський діяч і письменник (літ. псевдонім В. Левенко), член київської Старої громади і Товариства українських поступовців (ТУП), співзасновник і видавець газети “Громадська думка” (1906), наступницею якої стала “Рада” (1906—1914). Племінник дружини відомого підприємця і мецената Василя Федоровича Смиренка (1835—1915), якому той довірив вести переговори про використання коштів, виділених на добродійні цілі. Від Союзу українських автономістів-федералістів був обраний до УЦР.

²² Софія Іванівна — вдова і спадкоємниця В. Ф. Смиренка.

²³ Товариство підмоги українській літературі, науці і штуці (Т-во прихильників української науки, літератури і штуки), засноване у Львові в 1904 р. з ініціативи М. Грушевського та І. Труша, об’єднувало науковців, письменників і митців з усіх українських земель та популяризувало їхні твори. Очолював М. Грушевський. У 1917 р. — В. Леонтович.

²⁴ Міхновський Микола Іванович (1873—1924) — адвокат, громадський і політичний діяч, публіцист, один з організаторів Революційної української партії (РУП), а потім Української народної партії (УНП), обстоював ідею самостійної Української держави та утворення української національної армії вже на початку революції 1917 р., був організатором Українського військового клубу ім. гетьмана Павла Полуботка, ініціатором повстання полуботківців у Києві.

²⁵ Ніковський Андрій Васильович (1885—1942) — громадський і політичний діяч, член Української радикально-демократичної партії (УРДП), ТУПу, а

потім Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), літературознавець і журналіст. Редактор газет "Рада" (1913—1914), "Нова Рада" (1917—1919). В 1917 р. — член Київського виконкому Ради об'єднаних громадських організацій, член УЦР.

²⁶ Науменко Володимир Павлович (1852—1919) — громадський і педагогічний діяч, літературознавець, етнограф, філолог. З 1893 р. — редактор "Киевской старины". В 1917 р. — куратор Київської шкільної округи, 15 березня обраний заступником голови УЦР.

²⁷ Газета "Нова Рада" почала виходити в березні 1917 р. і стала наступницею газети "Рада" (1906—1914), видавцем якої був Є. Чикаленко.

²⁸ Єфремов Сергій Олександрович (1876—1939) — громадський і політичний діяч, публіцист, літературний критик, історик літератури. Член УЦР, заступник її голови, генеральний секретар міжнародних справ. Був членом багатьох політичних організацій, зокрема, Української демократично-радикальної партії, яка з його ініціативи перетворилася на УПСФ. Один з її лідерів, один з керівників видавництва "Вік" (1895—1918 рр.).

²⁹ Очевидно, мається на увазі Вовк Федір Кіндратович (1847—1918) — визначний антрополог, етнограф і археолог, доктор антропології і етнографії Петроградського університету, вчитель Левка Чикаленка.

³⁰ Про це писав Є. Чикаленкові В. Леонтович у листі від 23.03.1917 (див.: "Українське слово". — 1996, 19 верес. — С. 12).

³¹ Павловський Мефодій Іванович (1877—1957) — журналіст, кооперативний і громадський діяч, секретар редакцій газет "Громадська думка" і "Рада". В листі від 16.05.1917 р. він писав Є. Чикаленкові: "В Вашій господі на Благовіщенській улиці гуде тепер як в уліку. Вол. Кир. — з дружиною, Левко, котрий хоче дружину забрати до Києва, а тут ще цілком несподівано і Петрусь виринув... повно."

Комітети, засідання, збірки майже щодня. Хату є кому стерегти..." (НБ України. — ІР, ф. 1, № 53653).

³² Розалія Яківна — дружина В. Винниченка.

³³ Юлія Миколаївна — дружина Є. Чикаленка.

³⁴ Про причину конфлікту між Є. Чикаленком та М. Міхновським йдеться в листі Є. Чикаленка, адресованому С. Єфремову від 15 квітня 1917 р. Він писав:

"В. П. Доброді!"

У відповідь на листа Вашого від 12/IV поспішаю відповісти нижчеписане: Д. Міхновський, зайшовши до мене разом з д. В. Шеметом в кінці грудня чи в початку січня цього року (напевне не пам'ятаю), в розмові з мною про українську тактику висловився, що як тільки почалась війна, зараз треба було скликати український з'їзд і голосно висловитись, що ми не маємо ніяких сепаратистичних замірів, що ми вірні горожане російської держави і послати до царя депутацію з заявою, що ми, мовляв: "При тобі стоїмо і стояти хочемо", як це зробили в свій час наші закордонні земляки, і вимагати усунення всіх утисків на українство.

Не вважаючи що розмову за довірчу, я тоді ж розповів про неї комусь з своїх приятелів.

Коли д. Міхновський тепер зречеться цих своїх слів, то я охоче пристаю на суд честі і прохатиму за суддів д. д. Володимира Винниченка та Сергія Єфремова і, на їх заклик, приїду на суд. Готовий до послуг Євген Чикаленко". (НБ України. — ІР, ф. 44, № 260).

³⁵ Баліцький Павло Олександрович — один з активних діячів української студентської громади в Петрограді, фундатор "Української книгарні і базару", ініціатор заснування дитячого видавництва "Мальовані казочки", товариства "Друкарь". Навесні 1917 р. призначений комісаром Тимчасового уряду по Снятинському повіту.

³⁶ Дорошенко Дмитро Іванович (1882—1952) — історик, публіцист, громадський і політичний діяч. Член УЦР від Союзу українських автономістів-федералістів, крайовий комісар Тимчасового уряду Галичини і Буковини, в серпні 1917 р. пропонувався на посаду голови Генерального Секретаріату. Чернігівський губернський комісар, в травні—листопаді 1918 р. — міністр закордонних справ Української держави.

³⁷ Голоскевич Григорій Костянтинович (1884—1934) — мовознавець, член Української національної ради в Петрограді, її представник в УЦР.

³⁸ Лотоцький Олександр Гнатович (1870—1939) — громадський і політичний діяч, письменник, публіцист і науковець. В 1917 р. — голова Української національної ради в Петрограді, з травня — губернський комісар Тимчасового уряду Буковини і Покуття, з вересня до листопада — генеральний писар у Генеральному Секретаріаті УЦР.

Документи підбрала і підготувала до друку

Н. І. Миронець

(Далі буде)

О. П. ТОЛОЧКО (Київ)

Про місце смерті Рюрика Ростиславича

Рюрик Ростиславич — один з найколеритніших персонажів руської історії кінця XII — початку XIII ст., один з небагатьох "живих" людей тієї епохи, чий суперечливий і часом непослідовний життєвий досвід має викликати якщо не схвалення, то принаймні просто людську симпатію. Можливо, "багатовимірність" Рюрика пояснюється тим очевидним фактом, що в нашому розпорядженні, власне, два образи Рюрика — один змальований прихильним до нього Київським літописом (так би мовити, Рюрик до 1199 р.), другий — зовсім інший, — постає з літописання ростово-суздальського чи галицько-волинського (Рюрик після 1200 р.). За істинний історики переважно приймали останній образ Рюрика — слабкого, непослідовного, жорстокого і легковажного князя. Остаточно Рюрик втратив свою репутацію через часте цитування цілковито вигаданої В. М. Татищевим характеристики київського князя¹.

У цьому повідомленні мова піде лише про життя Рюрика Ростиславича протягом останніх п'яти років, дещо загадкове і таємниче. Попри те, що є лише дві літописні згадки про Рюрика (1210 та 1215 р.), воно має вже свою невелику історіографію.

Остання подія політичної кар'єри Рюрика — обмін ним київського стола на чернігівський. Такий висновок можна зробити зі статті Лаврентіївського літопису 1210 р.: "Того ж лѣта сѣде Всеволодъ паки в Києвъ, а Рюрикъ Черниговъ"². Протягом наступних п'яти років літопис не дає відомостей про Рюрика, і лише під 1215 р. натрапляємо на запис про його смерть у Чернігові: "Преставися Рюрикъ Ростиславич, княз киевський, княжа Черниговъ"³.

Такий фінал діяльності Рюрика давно бентежить тих дослідників, хто уважно вивчав міжкнязівські стосунки Рюриковичів. Справді, знаючи особливу солідарність чернігівських князів в обороні власного родового спадку⁴, яким вважалася Сіверщина, важко повірити у вірогідність повідомлень Лаврентіївського і залежних від нього літописів. Практично вся друга половина XII ст. пройшла в намаганнях саме смоленських Ростиславичів, лідером яких довгий час був Рюрик, визначити як отчину Ольговичів лівий берег Дніпра, Чернігівщину, в обмін на аналогічне визнання отчинного статусу Києва⁵. Ці зусилля не були успішними щодо Києва, зате остаточно ствердили впевненість у приналежності Чернігова Ольговичам і разом з тим сформували враження виразно двох родів, двох династій, обмін столами між якими став абсолютно неможливим. Здається, жодний з нащадків Мономаха і не замахувався на чернігівський стіл, але й Ольговичам уже ніколи не спадала думка допустити кого-небудь з інших династій до Чернігова. Випадок з Рюриком, таким чином, коли б він трапився насправді, був би унікальним, таким, що суперечив би усій політичній системі Русі кінця XII — початку XIII ст., як ми її знаємо, а тому й маловірогідним.

З часів М. М. Карамзіна ці повідомлення інколи розглядаються як якась помилка. Однак, як справедливо зазначив М. Дімнік, більшість дослідників, будучи неспроможними довести помилковість літописної ін-

формації, схильні були приймати її як, хоча й дещо дивну, але не зовсім неймовірну⁶.

Існує однак кілька спроб пояснити причину помилки, або, принаймні, запропонувати іншу версію обставин смерті Рюрика. Мені відомі три таких спроби.

Хронологічно перша належить перу Р. В. Зотова. Розібравши практично всі доступні йому літописні джерела про дату й місце смерті Рюрика, Р. В. Зотов дійшов висновку, абсолютно справедливого, що всі літописи, які датують її 1215 р. і поміщають у Чернігові, текстально залежні від Лаврентіївського літопису. Таким чином, попри позірну численність звісток про княжіння і смерть Рюрика у Чернігові, вони, можливо, просто тиражують давню помилку⁷.

Р. В. Зотов звернув увагу на повідомлення В. М. Татіщева про княжіння якогось Рюрика Ольговича у Чернігові близько часу, що нас цікавить (1212 р.)⁸. Саме з цим князем дослідник пов'язав помилку Лаврентіївського літопису: "Мы принимаем фразу Лаврентиевской летописи "преставился Рюрик Ростиславич, князь киевский, княжа в Чернигове" за искажение позднейшими переписчиками первоначальной, не дошедшей до нас летописи, или за неумелое объяснение ими факта, по незнакомству их, суздальских переписчиков, с генеалогией далеких от них и чуждых им черниговских князей. В то время, когда многие страницы русских летописей наполнены описанием действий Рюрика Ростиславича киевского, возможно было переписчику Лаврентиевской летописи ошибиться и принять сидевшего в Чернигове Рюрика за Рюрика Ростиславича, и год смерти первого (1215 г.), даже если он и верен, отнести ко второму князю"⁹. На підкріплення своєї гіпотези Р. В. Зотов залучив невідомого походження інформацію Шербатова про дату смерті Рюрика Ростиславича (1209 р.), а також свідчення Типографського літопису, який датує смерть Рюрика 1208 р. Таким чином, згідно з твердженням Р. В. Зотова, Рюрик Ростиславич не міг помінятися столами зі Всеволодом Чермним 1210 р., а також померти на чернігівському столі 1215 р., бо помер задовго до того. Міфічного Рюрика Ольговича Зотов ототожнив з відомим з Любецького синодика князем Костянтином Ольговичем і вважав його сином Олега Святославича і онуком Святослава Всеволодовича¹⁰.

Побудова Р. В. Зотова, незважаючи на певну привабливість, навряд чи витримає серйозну критику. По-перше, князь Рюрик Ольгович невідомий з інших джерел, а праця В. М. Татіщева не з того їх кола, щоб довіряти їй беззаперечно. По-друге, саме ім'я Рюрик ніколи не було в обігу серед чернігівської династії, і жодний з чернігівських князів, крім Татіщевського персонажа, з таким іменем невідомий¹¹. Нарешті, самі відомості Татіщева про останні роки життя Рюрика Ростиславича досить підозрілі. Так, у першій редакції своєї праці він впевнено датує смерть Рюрика 1211 р.¹², а в другій — ще збільшує достовірність повідомлення, наводячи навіть місяць і число — 19 квітня¹³. Як правило, додатки Татіщева у другій редакції є результатом його вимислу і не відбивають жодних нині втрачених джерел, не згаданих ним у "Предызвещении". Крім того, Татіщеву були відомі літописи, які сповіщали про смерть Рюрика Ростиславича в Чернігові (наприклад, Воскресенський та Никонівський). Те, що він не наводить відомостей з них, може свідчити лише про намагання створити іншу канву подій. Справді, наступне за згадкою про Рюрикову смерть і його характеристикою повідомлення "Історії Російської" дає підстави гадати, що в джерелі Татіщева все ж містилася тотожна до Лаврентіївської інформація про обмін столами, тільки Рюрика Ростиславича в ній було замінено на Рюрика Ольговича: "По смерти Рюрикове сяде на великом княжении руском паки Всеволод Святославич, а Рюрик Ольгович в Чернигове"¹⁴. Ця фраза з "Історії

Російської", за винятком ідеї Рюрикової смерті, тотожно відтворює аналогічне місце Никонівського літопису, що був у розпорядженні Татищева: "Сяде паки князь Всеволодъ Чермный Святославичъ въ Києвъ, а Рюрикъ въ Черниговъ" ¹⁵. Швидше за все, наведена Татищевим дата смерті Рюрика, як і "винайдення" такого собі Рюрика Ольговича чернігівського, є результатом спроби скомбінувати простий і логічний виклад із суперечливих повідомлень джерел (як і в багатьох інших випадках).

Можна простежити навіть певні етапи ідеї "Рюрика Ольговича". Спершу, якщо судити з варіантів Академічного списку (що відбиває першу редакцію "Історії..."), Татищев гадав після смерті Рюрика Ростиславича "посадити" в Києві Всеволода Чермного, а в Чернігові — якогось Олега Юрійовича ¹⁶. Згодом у тому ж списку він виправляє це ім'я на "Рюрика Ольговича", який логічно, як чернігівський князь, і зустрічає в Чернігові наступного, 1212 р. шлюбне посольство від Всеволода Чермного до Всеволода Юрійовича ¹⁷. Так вмотивовано появу "Рюрика Ольговича" в описі, здається, цілковито вигаданого Татищевим триденного прийому в Чернігові послів Всеволода Чермного. Можливо, Рюрик Ольгович саме для цієї мети і "винайдений". У "Росписи альфабетической", тобто покажчиках до другої частини "Історії...", складених самим Татищевим, жодного "Рюрика Ольговича" не знаходимо. Очевидно, його імені не було в тому ранішому варіанті "Історії...", за яким ці покажчики склалися. Справді, Академічний список несе на собі сліди різночасової роботи Татищева: в ньому є старі аркуші паперу і нові (доповнення 1746 р.) ¹⁸. Саме серед нових аркушів паперу, тобто доповнень, зроблених безпосередньо перед відправкою до Академії Наук, і знаходимо всі сцени з участю Рюрика Ольговича ¹⁹. Незаперечним свідченням того, що Рюрик Ольгович з'явився в Академічному списку лише в останній момент його компонування, є той факт, що, у німецькомовному перекладі "Історії Російської", здійсненому Академією наук 1739 р., жодного Рюрика Ольговича не знаходимо ²⁰.

Замінивши в першій редакції під 1211 р. "Олега Юрійовича" на "Рюрика Ольговича", Татищев у другій редакції знову повертається до ідеї "Олега" як чернігівського князя, щоправда, цього разу Олег є братом Всеволода Чермного: "Как скоро Рюрик умер, киевляне немедленно послали в Чернигов ко Всеволоду Святославичу просить его на великое княжение. Он же, немедленно пришед в Киев, сел на престоле, а Олег, брат его, остался в Чернигове" ²¹. Однак, поспіхом редагуючи це місце для другої редакції, Татищев забув виправити ім'я Рюрика в описі посольства і потрапив у пастку: 1211 р. на чернігівський стіл сідає Олег Святославич, а 1212 р. посольство приймає вже Рюрик Ольгович; куди з чернігівського столу подівся Олег і чому всього через рік там уже сидить Рюрик Ольгович, лишається незрозумілим.

Повернемось до гіпотези Р. В. Зотова. Вірно вказавши причину, через яку Рюрик Ростиславич не міг ні правити в Чернігові, ні померти там 1215 р., він все ж не дає задовільного пояснення інформації Лаврентіївського та залежних від нього літописів.

Наступна спроба розібратися в цьому питанні належить Дж. Феннелу, який прийняв ідею літописів щодо смерті Рюрика у Чернігові 1215 р., але спробував розвинути думку Зотова про те, що Рюрик не міг князувати на цьому столі ²². Вказавши на ту обставину, що Новгородський перший літопис занотовує під 1212 р. великий похід Ростиславичів проти Ольговичів і облогу ними брата Всеволода Чермного Гліба Святославича в Чернігові, де в цей час сидить старійшина Ростиславичів Рюрик, і на подібну ж інформацію Московського зведення кінця XV ст. (в межах якого А. М. Насонов виділив рештки володимирського зведення початку XIII ст. ²³), він задався питанням: "Що міг робити Рюрик ("правлячи в Чернігові") весь цей час?" ²⁴. Не знайшовши місця Рюрикові у

цих подіях, Дж. Феннелл запропонував таку гіпотезу: "Найпростіше пояснення полягає в тому, що у 1210 р. Всеволод Чермний, якому Всеволод III ростово-суздальський надав Київ, арештував Рюрика і ув'язнив його у Чернігові, де той і помер через п'ять років. Вираз літописця "седе" та "княжив", таким чином, був не більш як евфемізмом, за яким ховався факт, що Ольговичі весь цей час утримували Рюрика" ²⁵.

Найпростіше пояснення, однак, не завжди найкраще. Довести висловлене Дж. Феннеллом припущення абсолютно неможливо: Спробу приховати Лаврентіївським літописом ув'язнення Рюрика важко обґрунтувати ще й тому, що тон його загалом неприхильний до Ольговичів. Очевидно, відчуваючи це, Дж. Феннелл спробував все ж надати видимість джерельного обґрунтування своїм побудовам. Хід його міркувань такий: "Головне джерело Лаврентіївського літопису — зведення початку XIII ст., що виникло на Північному сході Русі і виражало погляд великого князя Всеволода III та його родини; справді, можна сказати, що події в Південній Русі завжди були забарвлені точкою зору володарів Володимира та Ростова. Крім того, тон фамільної хроніки Всеволода III — а саме такою вона, очевидно, була в перші дванадцять років тринадцятого століття — помітно міняється у 1210 р. в результаті договору Всеволода III і Всеволода Чермного та одруження 10 квітня 1211 р. сина першого — Юрія на дочці останнього — Агафії, що закріпило цю угоду. З 1212 р. аж до татарської навали 1237 р., в період, позначений домінуванням Ростиславичів і відносним ослабленням Ольговичів, Лаврентіївський літопис зберігає стриманість щодо справ чернігівських князів: Юрій володимирський навряд чи бажав сприяти розголосу скандалів, пов'язаних з родиною тестя. Звідси небажання навіть згадати про вигнання Всеволода Чермного з Києва 1212 р. Ростиславичами. Звідси ж стаття, що викликає здивування, про Рюрикове "княжіння" в Чернігові та його смерть там як "князя" ²⁶. Дж. Феннелл мав репутацію тонкого дослідника джерел, однак, навряд, щоб наведені міркування належали до кращих його рядків ²⁷.

Остання спроба пояснити інтригуючі повідомлення про обмін столами і князювання Рюрика в Чернігові належить М. Дімніку, який продемонстрував, що літописні відомості про політичну активність Рюрика уриваються після 1210 р., що він не бере участі в жодній з акцій Ростиславичів після цієї дати, а це можна трактувати, як мовчазне свідчення про його смерть принаймні до літа 1212 р. ²⁸. Отже, Рюрик не тільки не міг померти в Чернігові 1215 р., а й княжити там, починаючи з 1210 р.

М. Дімнік спробував відшукати справжню дату смерті Рюрика. Дата, запропонована Татіщевим (1211 р.), визнана ним сумнівною, як і дата Густинського літопису (1219 р.). Однак він все ж вважав за можливе бачити в цих повідомленнях відбиття певної літописної традиції, згідно з якою Рюрик помер київським, а не чернігівським князем. Підставою для такого висновку М. Дімніка послужила нібито схожа характеристика Рюрикового княжіння у Татіщева та в Густинському літописі, а також упевненість обох у тому, що Рюрик помер у Києві. Припустивши це, М. Дімнік зробив усе можливе, щоб редукувати дати, вказані в обох джерелах, і наблизити їх до 1208—1209 рр., що мало підтвердити знахідку тотожності дати в Типографському та Піскаревському літописах. Насправді схожості між працею Татіщева та Густинським літописом немає, вони не черпають інформацію із спільного джерела. Що ж до характеристики у Густинському літописі Рюрикового княжіння (а не самого Рюрика, як у Татіщева), то вона має мало спільного з текстом "Історії Російської". Крім того, з тексту Густинського літопису зовсім не випливає, що Рюрик помер саме у Києві (порівн.: "Преставися Рурикъ Ростиславичъ, иже бѣ на княженіи Киевскомъ, и много зла бысть во

время его княженія, паче же и по немъ" ²⁹. Що ж стосується дуже складної побудови М. Дімніка, покликаної довести, що в джерелі Татищева дата була 1208 чи 1209 рр., то з огляду на те, що цим джерелом насправді був Никонівський літопис (див.: вище), вся ця побудова здається абсолютно зайвою. Так само, як і спроба припустити, що в невідомому джерелі Густинського літопису мала стояти аналогічна дата. Джерела Густинського літопису не є великою загадкою. У повідомленнях, які нас цікавлять, ними є Воскресенський та Тверський літописи. Жодної незалежної від них традиції, що відкидала б ідею обміну столами між Рюриком та Всеволодом і місцем смерті Рюрика вважала б Київ, а не Чернігів, у Густинському літописі немає. По-перше, Густинський літопис знає про обмін ("Всеволодь Святославичъ Чермный помирися со Рурикомъ Ростиславичомъ Киевскимъ, и пусти ему Рурикъ Киевъ; и тако сяде Всеволодь Чермный на великомъ княженіи Киевскомъ, а Рурикъ Ростиславичъ въ Чернѣговѣ" ³⁰. Загадка з повідомленням про смерть Рюрика також пояснюється користуванням цими двома літописами. Під 6726/1218 р. Густинський літопис запозичив з Тверського збірника помилкове повідомлення про смерть у Чернігові Ростислава (якого автор Густинського літопису ототожнив з Ростиславом Рюриковичем і продатував його смерть — 1218 р.) ³¹, через що під наступним роком змушений був запозичити з Воскресенського літопису згадку про смерть самого Рюрика ³². Дата ж смерті Рюрика у Густинському літописі (6726/1219 р.) є результатом взагалі порушеної хронології в цій його частині, яка з'явилася від намагань автора узгодити хронологію недатованого Хлебніковського літопису з хронологією Воскресенського та Тверського літописів, а також "Хроніки" Мартина Бельського.

Не визнавши дати Татищева і автора Густинського літопису за істинні, але підготувавши ґрунт для думки про те, що в спільному для обох джерелі могла стояти дата 1208 або 1209 р., М. Дімнік звернув увагу на повідомлення Типографського літопису про смерть Рюрика в Києві 1208 р.: "Того же лѣта преставися Рюрикъ, князь киевскый, а Всеволодь Чермный сѣде Киевѣ" ³³. Тотожна інформація міститься й у Піскарєвському літописі ³⁴. Саме цю дату, яка так добре вкладається в хронологію останніх років життя Рюрика Ростиславича, дослідник визнав за єдино вірну ³⁵.

Однак в надійності цих свідчень немає впевненості. Типографський літопис досить глибоко вивчений з точки зору джерел. Підсумки цього дослідження підведено Я. С. Лур'є ³⁶. Головним джерелом Типографського літопису в частині до 6931 р. було Московське зведення 1479 р. (яке містить обидва повідомлення про Рюрика — про обмін столами і про смерть у Чернігові) ³⁷. У частині до середини XIII ст. укладач Типографського літопису доповнював свій текст з джерела, близького до Лаврентіївського літопису (який також містить згадані повідомлення) ³⁸. Очевидно, що з жодного з цих джерел Типографський літопис не міг запозичити "правильну" дату смерті Рюрика. Мабуть, дата — 1208 р. є результатом якоїсь пізнішої помилки, причину якої зараз встановити важко. На підкріплення свого здогаду М. Дімнік посилався на зазначені Я. С. Лур'є оригінальні відомості Типографського літопису як такі, що могли бути в одному (древньому) джерелі з датою смерті Рюрика. Однак усі ці оригінальні відомості (про княгиню Ольгу як дочку Олега, про розміри Володимира, встановлені на основі вимірів XV ст., про поход хрестоносців на Єрусалим), очевидно, більш пізнього походження. Якщо дата смерті Рюрика справді запозичена з одного з ними джерел, то треба визнати, що вона зовсім не заслуговує на довіру. Піскарєвський же літопис з огляду на його пізнє походження (друга

пол. XVII ст.)³⁹ навряд чи може розглядатися як авторитетне джерело для подій початку XII ст.

Всупереч багатьом сумнівам дата смерті Рюрика Ростиславича, вказана у Типографському та Піскаревському літописах, може виявитися й "правильною". Найбільший же недолік М. Дімінка полягає в тому, що йому так і не вдалося пояснити, яким же чином, у такому разі, трапилася помилка в Лаврентіївському літописі. Що дало підставу літописцеві дійти дивної ідеї з чернігівським князінням Рюрика у 1210—1215 рр.? Чому, коли Рюрик справді помер 1208 р., його смерть занотовується лише під 1215 р.?

Незважаючи на те, що літописний матеріал стосовно Рюрика з вичерпною повнотою наведено у статті М. Дімінка, спробуємо ще раз сумарно проаналізувати його.

Повідомлення, близьке до Лаврентіївського літопису про обмін столами, в результаті якого Рюрик 1210 р. опинився в Чернігові, міститься в ряді літописів⁴⁰. Лише ці літописи згадують про смерть Рюрика в Чернігові 1215 (або 1216) р. Літописи, які ведуть своє походження від зведення 1448 р. (Новгородський IV, Софійський I), або не залежали від зведення 1305 р. (Новгородський I), обох повідомлень не знають. Таким чином, якщо записи про ці події є помилкою, то вона трапилася не пізніше укладення зведення 1305 р. — протографу Лаврентіївського літопису.

Що помилки тут цілком можливі, показує курйозне повідомлення деяких літописів під 1215 р. про смерть у Чернігові якогось Ростислава київського⁴¹. Ця механічна помилка (*Ростислав* замість *Рюрика Ростиславича*), відтворена низкою літописів, може бути зведена в кінцевому підсумку до Кирило-Білозерського зведення 70-х років XV ст.⁴²

Яким же чином могла трапитись помилка редактора зведення 1305 р.?

Коли син Рюрика Володимир спільно з Михайлом Всеволодовичем, сином Всеволода Чермного, обложили 1228 р. Кам'янець, причиною було постриження Рюрика в ченці батьком Данила, Романом Мстиславичем, яке сталося 1205 р.: "Володимєрь же Киевскыи собравои, яко бо бѣ отець его постригъ отца моего, бѣ бо емоу боязнѣ велика во сердци его"⁴³. Гадають, що Рюрик після смерті Романа розстригся, але, здається, син Рюрика вважав свого батька ченцем навіть більш ніж через двадцять років після того. Дійсно, ми не маємо прямих свідчень про розстриження Рюрика. Літопис лише сповіщає, що Рюрик "скинув" чернече вбрання: "Рюрик же слышавъ се, оже оубьенъ быст Романъ, иже бѣ и постригль, и смета с себе чернечьскыѣ порты, и съде Киевъ"⁴⁴. Звичайно, вираз "скинути чернечі порти", як і "вдягтися в чернечі порти", є клішерованим і може означати вихід із монашого стану⁴⁵. Але чи був такий вихід з монастиря безповоротним?

Кар'єра Рюрика якось несподівано для цього енергійного і непокійного князя закінчилася незадовго до гаданої дати його смерті (1208 р.). Його ім'я ралтово щезає зі сторінок літописів, і саме це, можливо, змушувало багатьох дослідників шукати ранішу дату його смерті, нібито незафіксовану літописом. Але не зафіксувати смерть такого князя в той час, як у Лаврентіївському літописі (зведення 1305 р.) в близьких роках згадуються смерті другорядних його родичів, для літописця принаймні дивно. Справді, немає жодних підстав вважати Рюрика мертвим у 1210—1215 рр. На Русі єдиним місцем, де князь міг шукати і знаходити звільнення та сховище від врученого йому в момент народження обов'язку — від князіння⁴⁶, був монастир. Тільки там він міг несподівано зникнути. Справді, ми нічого не знаємо про життя Святослава Давидовича (Святоші) після його постриження в 1106 р. Літопис просто перестає цим цікавитися, і його ім'я більше ніколи не згадується, бо чернече життя протікає в іншому часі, ніж князівське, воно просто не

потрапляє в літописне розуміння події. Коли б не випадкова згадка в Іпатіївському літописі під 1142 р., ми б ніколи не дізналися, що Святоша жив ще принаймні тридцять шість років після свого постриження⁴⁷.

Отже, можна припустити, що Рюрик, тимчасово вийшовши "в маловременний світ", закінчив своє життя в монастирі. Це не було б чимось нечуваним для середньовіччя. Наведемо аналогічний випадок, щоправда, дещо пізнішого часу. Це відомий переказ (здається, з певними рисами достовірності) про литовського князя Войшелка, який, будучи ченцем, вийшов з монастиря, аби помститися за смерть батька, якийсь час князував, а згодом знову "іде до Оугровська в монастирь ко святому Данилю, и взя на ся чернецький порты, и поча жити в манастирь"⁴⁸. Важко сказати, наскільки такі вчинки могли вважатися канонічними, але наведена паралель до можливого вчинку Рюрика Ростиславича дозволяє думати, що він не був би унікальним. Припустимо навіть, що весь час поза монастирем ці князі формально вважалися ченцями⁴⁹.

Таким чином, Рюрик помер ченцем. Отже, в оригіналі зіпсованого місця (можливо, протографі зведення 1305 р.), очевидно, стояло "преставися Рюрикъ Ростиславичъ кievскій в чернецьствѣ", що копіїст дуже легко міг прийняти за "в Черниговѣ"⁵⁰.

Ідея обміну Києва на Чернігів 1210 р. (для пізнішого літописця цілком природна, зважаючи на кількість подібних обмінів Києва на Овруч (Рюрик) і Києва на Чернігів (Всеволод), які йому вже зустрічалися перед тим), ймовірно, з'явилися згодом (під пером самого Лаврентія чи когось з його попередників — не беруся судити), щоб якось пояснити повідомлення про незвичне місце смерті Рюрика.

З наших міркувань випливає, що Рюрик не обмінювався столами з Всеволодом Черним і ніколи не княжив у Чернігові. Однак він і не помер київським князем 1208 р. Він помер 1215 р. ченцем, повернувшись до монастиря близько 1208 р.⁵¹

¹ "Не имея покоя ниоткуда, зане сам питию многу вдашеся, женами водим бе, мало о устрое земнем прилежа, и тиуны его многу зла творяху. Сего дея и киевляном в мале любим бе" (Татищев В. Н. История Российская. — Т. 4. — М., Л., 1963. — С. 341). Те, що ця характеристика цілковито вигадана Татищевим, очевидно з доповнень її новими деталями у другій редакції "Історії Російської": "...Мало о правлении государства и своей безопасности прилежал. Судии его и по градом управителя многуо тягость народу чинили, для того весьма мало он в народу любви и от князей имел, но для силы свата своего Всеволода Юриевича не смели его более свергнуть" (Там же. — Т. 3. — С. 184—185).

² Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — Т. 1. — Стп. 435.

³ Там же. — Стп. 438.

⁴ Див., напр.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 2. — Львів, 1905. — С. 320—328; Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. — М., 1993. — С. 102—114.

⁵ Порівн.: досить відомі діалоги Ольговичів і Мономаховичів з цього приводу, занотовані в Іпатіївському літописі під 1175 та 1195 pp.

⁶ Див.: історіографію питання у: Dimnik M. The Place of Rurik Rostislavich's Death: Kiev or Chernigov? // Mediaeval Studies. — Toronto, 1982. — P. 375. З не названої у цій праці літератури вкажу лише на цілковиту довіру до повідомлення М. С. Грушевського ("Компроміс було переведено в життя: Всеволод перейшов до Києва, Рюрик до Чернігова в 1210 році. Ольгович в Києві і Мономахович в Чернігові! Се була відповідь на поставлений п'ятнадцять літ перед тим постулат: аби Ольговичі виріклися Києва, і аби Дніпро був границею династій!" (Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 2. — С. 232), а також на дещо незрозуміле висловлювання О. Є. Преснякова ("Эпизод с княжением в Чернигове Рюрика Ростиславича — искусственная комбинация в связи со сложной политикой Всеволода Черного, лишь случайно врезавшийся в судьбы Чернигова" (Пресняков А. Е. Назв. праця. — С. 108, прим. 268). Здається, однак, що обидва історики відчували певну аномальність такого обміну.

⁷ Зотов Р. В. О черниговских князях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в Татарское время. — СПб., 1892. — С. 47—66.

⁸ Татищев В. Н. История Российская. — М., Л., 1964. — Т. 3. — С. 185; Т. 4. — С. 340—341.

⁹ Зотов Р. В. Назв. праця. — С. 58, 60.

- ¹⁰ Там же. — С. 61.
- ¹¹ Порівн.: Dimnik M. The Place of Rurik Rostislavich's Death. — P. 377.
- ¹² Татищев В. Н. Назв. праця. — Т. 4. — С. 341.
- ¹³ Там же. — Т. 3. — С. 184.
- ¹⁴ Там же. — Т. 4. — С. 341.
- ¹⁵ ПСРЛ. — Т. 10. — С. 62.
- ¹⁶ Татищев В. Н. Назв. праця. — Т. 4. — С. 341, 478, вар. 78—78.
- ¹⁷ Там же. — С. 342.
- ¹⁸ Докладніше див. Валк С. Н. О рукописях первой редакции второй части "Истории Российской" В. Н. Татищева // Татищев В. Н. История Российская. — Т. 4. — С. 21—24.
- ¹⁹ Див. порівняльну таблицю аркушів: Валк С. Н. Назв. праця. — С. 23.
- ²⁰ Татищев В. Н. "История Российская". — Т. 7.
- ²¹ Там же. — Т. 3. — С. 185.
- ²² Fennell J. The Last Years of Riurik Rostislavich // Essays in Honor of A. A. Zimin. — Columbus, Ohio, 1985. — P. 159—166.
- ²³ Насонов А. Н. История русского летописания XI — начала XVIII в. Очерки и исследования. — М., 1969. — С. 201—225.
- ²⁴ Fennell J. Ibid. — P. 161.
- ²⁵ Ibid. — P. 163.
- ²⁶ Ibid. — P. 164.
- ²⁷ По-перше, вся ця побудова суто гіпотетична. По-друге, аргументація "князівською цензурою" досить вражлива. Сама ця ідея, що виникла в російській підцензурній науці XIX ст. і зі зрозумілих причин набула особливої популярності в радянські часи, широко постулювалася, але ніколи не була доведена. Насправді невідомо, якою мірою літопис мав відбивати точку зору князя. Нарешті, в цій побудові Дж. Феннелл сам собі суперечить. Вище він прийняв погляд А. М. Насонова, що Московське літописне зведення в частині за початок XIII ст. містить фрагменти володимирського зведення Юрія Всеволодича ("Володимирські фрагменти", як їх називає Дж. Феннелл). Однак у цих фрагментах, які, за логікою Феннелла, мали пропустити згадку про вигнання Всеволода Чермоного з Києва 1212 р., все ж вона є (див.: Насонов А. Н. Назв. праця. — С. 204, 206, 211—213). Скорочення ж відповідного фрагменту в Лаврентіївському літописі відбулося, вважає Насонов, у зведенні 1281 р., текст якого представлено в Лаврентіївському літописі (зведення 1305 р.) (Там же. — С. 225), і, таким чином, воно не пов'язане з князівською цензурою початку XIII ст.
- ²⁸ Dimnik M. The Place of Rurik Rostislavich's Death. — P. 380. Свого часу таку ж дату запропонував Бережков (див.: Бережков М. Н. Хронология русского летописания. — Л., 1963. — С. 104).
- ²⁹ ПСРЛ. — Т. 2. — С. 334.
- ³⁰ Там же. — С. 331.
- ³¹ Там же. — С. 334. Порівн.: ПСРЛ. — Т. 15. — Стп. 315. Автор Густинського літопису запозичує текст статті 6723 р. Тверського збірника, однак вміщує цей текст під 6726 р., бо згідно з Воскресенським літописом, Ростислав Рюрикович помер 1218 р. (ПСРЛ. — Т. 7. — С. 125).
- ³² Там же. — С. 334. Те, що вся стаття 1219 р. запозичена зі статті 6723 р. Воскресенського літопису, доводиться тією обставиною, що безпосередньо наступне повідомлення цієї ж статті (про напад половців на Переяслав і поразку Володимира) запозичено звідти ж (Порівн.: ПСРЛ. — Т. 2. — С. 334; ПСРЛ. — Т. 7. — С. 119).
- ³³ ПСРЛ. — Т. 24. — С. 24.
- ³⁴ ПСРЛ. — Т. 34.
- ³⁵ Dimnik M. The Place of Rurik Rostislavich's Death. — P. 387—391.
- ³⁶ Лурье Я. С. Общерусские летописи XIV—XV вв. — Л., 1976. — С. 210—240.
- ³⁷ ПСРЛ. — Т. 25.
- ³⁸ Лурье Я. С. Общерусские летописи. — С. 215—216.
- ³⁹ Словарь книжников и книжности Древней Руси. XVII век. — Ч. 2. — Л., 1993. — С. 296.
- ⁴⁰ Лаврентіївський літопис (ПСРЛ. — Т. 1. — Стп. 435); Московське літописне зведення (ПСРЛ. — Т. 25. — С. 108); Воскресенський літопис (ПСРЛ. — Т. 7. — С. 117); Тверський збірник (ПСРЛ. — Т. 15. — Стп. 309); Єрмолинський літопис (ПСРЛ. — Т. 23. — С. 63); Львовський літопис (ПСРЛ. — Т. 20, ч. 1. — С. 146); зведення 1497 р. та зведення 1518 р.: (ПСРЛ. — Т. 28. — С. 45, 202—203); Никонівський літопис, під 1211 р. (ПСРЛ. — Т. 9. — С. 62); Симеонівський літопис, під 1211 р. (ПСРЛ. — Т. 18. — С. 46); Володимирський літопис, під 1211 р. (ПСРЛ. — Т. 30. — С. 83); Густинський літопис (ПСРЛ. — Т. 2. — С. 331).
- ⁴¹ "Того же лета преставися Ростиславъ Киевскій, княживъ въ Черниговѣ" (ПСРЛ. — Т. 15. — С. 315); те саме знаходимо й у Єрмолинському літописі (ПСРЛ. — Т. 23. — С. 64); Львовському літописі (ПСРЛ. — Т. 18, ч. 1. — С. 148); зведенні 1497 р. (ПСРЛ. — Т. 28. — С. 46); зведенні 1518 р. (ПСРЛ. — Т. 28. — С. 204); Холмогорському літописі (ПСРЛ. — Т. 33. — С. 60); Густинському літописі, в даному місці залежному від Тверського збірника (ПСРЛ. — Т. 2. — С. 334).
- ⁴² Про нього див.: Лурье Я. С. Назв. праця. — С. 172—209.
- ⁴³ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 753.
- ⁴⁴ ПСРЛ. — Т. 1. — Стп. 426.
- ⁴⁵ Цей вираз, ймовірно, відбиває так званий малий або перший чин постриження, який, крім власне акту постриження, включав перед ним і обряд перевдягання в чернече

вбрання (mantion, pallion) (див.: W a w r y k M. The Offices of Monastic Initiation in the Euchologium Sinaticum and their Greek Sources // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. 10, N 1—2. — 1986. — P. 9—16).

⁴⁶ Порівн.: діалоги Ростислава Мстиславича з печерським ігуменом Полікарпом про постриження як єдиний спосіб "свободитися от маловременнаго и суетнаго свѣта сего и мимотекущаго и многмятежнаго житья сего", під яким розумів, як з'ясовується нижче, саме княжіння (ПСРЛ. — Т. 2. — 1908. — Стп, 530). Характерно, що Ростиславу, як і всім іншим князям, ідея зректися княжіння, не постригаючись, навіть не спадала на думку.

⁴⁷ Доречно буде згадати, що Києво-Печерський Патерик (в ранніх редакціях) обчислював строк життя Святоші в монастирі як п'ять плюс тридцять років (А б р а м о в и ч Д. Києво-Печерський Патерик (вступ, текст, примітки). — К., 1930. — С. 116—117). Пізніші Касіанівські редакції виправляють першу цифру на шість, вочевидь, щоб прилаштувати термін життя Святоші до відомої цій редакції з літопису останньої згадки про нього (1106 + 36 = 1142).

⁴⁸ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 867. (Див.: Goldfrank D. M. The Lithuanian Prince-Monk Vojšelsk: A Study of Competing Legends // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. 11, N 1—2. — 1987. — P. 44—76). Інший аналогічний переказ відомий з літопису Биховця, поширеної редакції Білорусько-литовських літописів та "Хроніки" М. Стриковського (ПСРЛ. — Т. 32. — С. 135; ПСРЛ. — Т. 35. — С. 94; Strykowski M. Kronika polska, litewska, zmujska i wszystkich Rusi. — Warszawa, 1846. — S. 328—329) і стосується Римонта (Лавраша, Василя) Тройденовича. Цей переказ, однак, цілком легендарного характеру і, здається, скомпонований за аналогією з літописними повідомленнями Іпат. про Войшелка (див.: Goldfrank D. M. The Lithuanian Prince-Monk Vojšelsk. — P. 56—62).

⁴⁹ Наше припущення тим вірогідніше, що його підтверджує переробка поч. XIV ст. повісті про Войшелка, як відзначає Д. Голдфренк, побудована у виразному агіографічному ключі, вміщена у Новгородському першому літописі. Вона робить наголос на тому, що Войшелк зберігав чернечий сан протягом виходу з монастиря (див.: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М., Л., 1950. — С. 83—85).

⁵⁰ Важко судити, в якій формі слово "чернечество" могло стояти в цьому гаданому оригіналі. Словник Срезневського знає кілька варіантів: "черньчество", "чрьньчество", "чърнечество" (С р е з н е в с к и й И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка. — Т. 3. — СПб., 1903. — Стп. 1566). Однак, можна припустити, що в літописі мала стояти повногласна форма ("чернечствѣ"), що робить наше зближення дуже імовірним. Трудністю для нього, на перший погляд, є різниця кореневих голосних ("Черниговъ" в літописних пам'ятках зустрічається переважно з кореневим и), але важливо пам'ятати, що нас цікавить можливість не лінгвістичного переходу, а зорової помилки переписувача, подібної до тієї, яку зробив автор даного повідомлення при підготовці тексту Густинського літопису і яка, власне, й дала поштовх до написання цієї розвідки.

⁵¹ Можливо, це простий збіг, але згадувана новгородська версія Войшелкової повісті, як відзначає Д. Голдфренк, побудована в агіографічному ключі, стверджує, що той повернувся до монастиря через три роки (див.: Goldfrank D. M. The Lithuanian Prince-Monk Vojšelsk. — P. 54). У випадку Рюрика це дало б той самий 1208 р., після якого його вважають мертвим.

М. М. ВІВЧАРИК (Київ), В. О. КОЗЕНЮК (Київ)

"Закордот" — агентурно-розвідувальна організація більшовиків України

Вивчаючи діяльність органів державної безпеки України в період громадянської війни та в перші роки після її завершення, авторам вдалося встановити, що поряд з уже відомими спецслужбами, до яких відносяться ВУЧК, ГПУ, розвідка Червоної армії, в Україні активно діяла ще одна організація, форми і методи діяльності якої також мали втаємничений характер, і були спрямовані на забезпечення інтересів радянської держави.

Детальний аналіз архівних та інших документів дав можливість зробити незаперечний висновок, що мова йде про глибоко законспірований структурний підрозділ комуністичної партії, котрий прибрав собі тоді назву "Закордонний відділ ЦК КП України". В діловій переписці, директивних і звітних документах цей підрозділ скорочено називався "Закордот". Він був створений за рішенням пленуму ЦК КП(б)У в трав-

ні 1920 р. для організації нелегальної роботи на території України, яка перебувала тоді у ворожому оточенні, а також для роботи в сусідніх державах на захід від України.

В структурі "Закордоту" значилися підрозділи і підвідділи, котрі повинні були б вести розвідку, контррозвідку, а також проводити бойові операції, водночас займатися пропагандистським забезпеченням інших акцій, пов'язаних з таємною діяльністю на окремих територіях.

Завдяки доступності до архівів авторам даної статті, спираючись на документальні, здебільшого нові архівні джерела, вдалося більш ретельніше з'ясувати факти діяльності "Закордоту", про які ніде ще не згадувалося. Передовсім йдеться про те, що на Закордонний відділ покладалося ведення агентурно-розвідувальної й інформативної роботи за кордоном, зокрема в Польщі, особливо в південній її частині по лінії Гомель—Люблін—Краків, в Галичині, Буковині та Бессарабії. В структурі "Закордоту" виділявся військовий відділ, на який покладалися напрями оперативної роботи, адміністративно-господарської, контррозвідувальної (мається на увазі військова розвідка для оперативних завдань). Чільне місце посідав агентурний підвідділ, який складався з розвідки і контррозвідки. Обом цим підвідділам доручалося вести розвідку, насамперед виявляти наявність ворожих сил, їх боеготовність у тих місцевостях, де вони були сконцентровані, стежити за пересуванням бойових загонів ворога. Їм також належало вивчати настрої місцевих жителів, їх моральний клімат, аналізувати пресу ворога і передавати по можливості всі газети оргполіту "Закордоту"¹.

Контррозвідці доручалося вести облік контрреволюційних елементів, паралізовувати діяльність жандармерії й охорони ворога, залучаючи до цієї роботи своїх агентів, а також організовувати агентуру в усіх політичних об'єднаннях.

"Закордот" постійно підтримував ділові зв'язки з Реввійськрадою. Саме від військових він отримував зброю й іншу амуніцію, необхідну для ведення агентурно-розвідувальної та підривної роботи в тих державах, де більшовиків не влаштовував політичний устрій. Постановою Реввійськради від 8 червня 1920 р. за № 245 "Закордот" був зарахований до числа тих організацій, які працювали для фронту, а його службовці (тільки в апараті "Закордоту" налічувалося понад 60 чол.) користувалися всіма правами військовослужбовців².

Слід зазначити, що до вибору форм і методів роботи Закордонний відділ підходив завжди диференційовано. Так, зокрема, перед бойовим відділом Правобережного бюро стояли такі важливі завдання: підтримувати зв'язок з фронтом, передавати повідомлення військового характеру і тероризувати ворожі сили у прифронтовій зоні, готувати широкомасштабні, масові повстання на окупованій території, збирати дані про діяльність різних контрреволюційних груп, а також оберегати організацію від провокацій³.

Виходячи з цього, військовий відділ організував свою роботу по такій схемі: вся окупована територія розподілялася на чотири дільниці: Поділля, Волинь, Київщина, район Києва з Чорнобильським і Київським повітами.

Повітові уповноважені прифронтової зони повинні були підтримувати безпосередній зв'язок з фронтом й передавати повідомлення військовій розвідці та її бригадам. У Києві центральний апарат складався з підвідділів: а) розвідка (зв'язок з штабами й установами); б) техніко-підривний підвідділ; в) підвідділ зв'язку; г) оперативний та організаційний.

Така структура сприяла тому, що розвідувальна робота охоплювала всі сфери її інтересів. З часом це дало змогу зацікавленій стороні отримувати розвідувальні дані з двох рук: штабу III-ї польської армії, те-

леграфу та із штабу 2-ї бригади. В Житомирі, Вінниці й Фастові на телеграфі працювали "свої" люди ⁴.

Як приклад такої, на наш погляд, успішної роботи можна послатися на діяльність Каменецької організації, котра, будучи віддалена від центру і, маючи обмаль коштів, продовжувала активно функціонувати. Більше того, вона на належному рівні утримувала свої бойові підрозділи, що давало можливість успішно брати участь у різноманітних операціях.

Треба віддати належне, що навіть за важких умов "Закордот" добивався певних зрушень у своїй роботі, і не останню роль тут відіграв керівник цієї організації Ф. Я. Кон. Маючи у своєму підпорядкуванні розгалужену мережу резидентів, а також відповідну матеріальну базу, котра включала фінансові видатки в різних валютах, типографії, в яких готувалися документи підпільникам, печатки, штампи, а також майстерні по пошиттю одягу, "Закордот" цілеспрямовано вів агентурно-розвідальну роботу на визначених територіях.

Крім того, у взаємодії з Червоною армією, Закордонний відділ постачав партизанам зброю, що давало можливість з вишколеного особового складу створювати добре озброєні групи і загони, котрі повинні були діяти в умовах ворожого тилу. Вдаючись до всіх можливих засобів, вони мали чинити якнайбільшу шкоду ворогові.

Зброя йшла через "Закордот" і до Комінтерну, треба розуміти для підтримки "революції у світовому масштабі", а коротше кажучи, часто зброя постачалася заколотникам тих країн, чиї режими не вдовольняли більшовиків. На підтвердження вищесказаного процитуємо документ, який зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України:

**Лист-клопотання відділу міжнародних зв'язків
Виконкому Комінтерну до начальника "Закордоту"
про відпуск зброї для потреб Південного відділення
відділу міжнародних зв'язків**

18 травня 1921 р.
Цілком таємно

Відділ міжнародних зв'язків Виконкому Комінтерну просить терміново розпорядитися про відпуск для потреб Південного відділення відділу Міжнародних зв'язків:

револьверів з патронами — 5 шт.
гвинтівок — 10 шт.
патронів до них — 1 ящик
ручних гранат — 20 шт.
кулемет системи "Льюїс" — 1
стрічок до нього — 2 ящики ⁵.

Хоча "Закордот" відчував постійну нестачу зброї, але для закордонної місії вона добувалася великими партіями. З метою найбільшої конспірації всі відправки проводилися через ВУЧК, від його імені і нібито для її структур. Зокрема, в документі, підготовленому "Закордотом" до засідання політбюро 4 червня 1921 р., вказувалося, що всього було відправлено південному відділенню два вагони, крім того, вагон з підіривними речовинами. Зокрема, було відправлено:

кулемети системи "Льюїс" — 29 шт.
кулемети система "Шоша" — 50 шт.
патронів до кулеметів — 256 500 шт.
гвинтівок — 250 шт.
патронів до гвинтівок — 270 000 шт.
французьких гранат — 310 шт.
бомб Новицького — 400 шт.

запасних частин до кулеметів — 5 ящиків
 біноклів польових — 5 шт.
 динаміту з капсулями — 15 пуд.
 проксиліна з капсулями — 20 пуд.
 толу з капсулями — 20 пуд.
 траксалинових шашок з капсулями — 100 шт.
 машинок для підриву — 3 шт.⁶

Незважаючи на те, що робота "Закордоту" велася таємно (навіть сама центральна організація працювала під іншою вивіскою), все одно не обходилося без провалів і зрадників. Траплялися подібні випадки майже в кожному підрозділі, але найвідчутнішою невдачею "Закордоту" зазнав у Польщі, де за доносом зрадника Котовича була і розкрита діяльність Закордонного відділу на цій території. Як приклад, наведемо зміст копії телеграми, яка збереглася в архіві на ім'я В. Балицького. В ній, зокрема, мовиться: "Точно встановлено, що направлений в Польщу "Закордотом" ... комуніст Котович — провокатор. негайно вживайте застережні заходи. Котовичем виказаний член Колегії "Закордоту" Станіславський, котрий був заарештований на кордоні по вказівці провокатора Котовича: інцидент остаточно не ліквідований"⁷.

Після того як служби безпеки Польщі натрапили на слід діяльності Закордонного відділу, польський уряд надіслав 25 вересня 1921 р. ноту Міністерства закордонних справ за підписом його керівника п. Скирмута. В даному документі Польща звернула увагу українського уряду на порушення постанов Ризького договору. Зокрема, гостро йшлося про те, що "в розпорядженні польського уряду є великий матеріал, що незаперечно свідчить про те, що український уряд не тільки терпить, а й сам бере участь в діях, спрямованих на підризу законного польського уряду і повалення соціального ладу в Польщі, як і до загострення польсько-українських відносин. Найбільш переконливим свідченням цих широко задуманих дій є безпосередня участь українського уряду спільно з російським урядом в організації так званого "Закордоту" — Закордонного відділу. Не підлягає сумніву, що український уряд виступає посередником у фінансуванні і сам фінансує діяльність "Закордоту". Згідно заяв членів і співробітників цієї установи, фонди (як грошові, так і брильянти) для Київського підвідділу "Закордоту" були виплачені завдяки посередництву Київського банку. Польському уряду відомо, що близько 1-го червня Маркусом, начальником Харківського Закордоту передано Русакову, голові обласного комітету в Рівному, близько 30 каратів брильянтів для дій в Польщі. Для цього ж Комітету направлено з Харкова через підвідділи в Києві 175 каратів брильянтів. Крім цього, у польському уряді є відомості, що український уряд в погодженні з російським урядом виділив велику суму грошей для дій в Польщі.

Польський уряд встановив, що метою діяльності "Закордоту" була організація в Польщі комуністичного заколоту шляхом організації повстання серед місцевого населення, котрим керівництво "Закордоту" намагається надати характеру білоруського і українського рухів. Також встановлено, що діяльність "Закордоту" рівномірно розповсюджується на Румунію і Балтійські держави"⁸.

В розпорядженні польського уряду, підкреслюється в ноті Міністерства, є матеріали, котрі підтверджують, що Маркус передбачав в інструкціях, виданих своїм підлеглим, створення бойових підвідділів з допомогою українських націоналістів.

Характерно, що у вищеназваному документі йшлося і про те, що "Закордот" безпосередньо підпорядковується центральним комітетам компартії України і Росії, останніми й спрямовується вся його робота. До "Закордоту" входять члени уряду, серед яких і Мануїльський, котрий

підписував, за дорученням українського уряду, мирний договір з Польщею.

Наприкінці Ноти уряд Польщі поставив перед Україною вимогу про ліквідацію "Закордоту" та всіх його відділів. Водночас наголошувалося на покаранні винних у зумисних порушеннях зобов'язань, прийнятих в абзацах I і II ст. 5 Ризького мирного договору. Разом з тим польський уряд висловлював надію, що виконання в найкоротший строк справедливих його вимог, висловлених у Ноті, буде сприяти зміцненню його переконання в тому, що Україна щиро прагне до взаємного зміцнення миру, особливо напередодні встановлення нормальних дипломатичних відносин.

Значну увагу "Закордот" протягом своєї короткої діяльності (близько двох років) приділяв ідеологічному забезпеченню ведення агентурно-розвідувальної і підривної роботи, про що переконливо свідчать і вищеназвана заява польського уряду. З цією метою військово-політичний підвідділ "Закордоту" в липні 1920 р. організував видавництво на польській мові. Для вояків польської армії видавалася спеціальна газета "Глос коммунисты" тиражем 20 тис. примірників, а також випускалися листівки й прокламації. Для розповсюдження літератури по всій лінії фронту був встановлений кур'єрський зв'язок. Загалом армійським підвідділом "Закордоту" при 12-й армії було випущено близько півмільйона листівок, а також спецвипусків газет польською мовою. Така робота велася постійно і мала чимале значення. Зрештою, керівник "Закордоту" Ф. Я. Кон мав неабиякий і журналістський хист, що давало можливість безпосередньо спрямовувати ідеологічну роботу Закордонного відділу.

Окремою сторінкою в діяльності "Закордоту" були дії партизанських загонів. Так, у фондї № 1 Центрального державного архіву громадських об'єднань України є досить цікавий документ, який розповідає про організацію партизанських загонів у Придніпровському районі (за даними уповноваженого "Закордоту" тов. Ікса). Цей документ торкається тих проблем, до яких безпосередньо був причетний Закордонний відділ зі своєю агентурою. З даного документа довідуємося, що в загоні Будька налічувалося 25 чол., озброєних гвинтівками і кулеметом. Загін складався в основному з місцевих працівників. Окрім невеликих нападів на ворога, йому доводилося виконувати доручення частин, які знаходилися в тамтешніх місцях. Завдання ці, як правило, базувалися на розвідувальній тематиці.

Інший загін, який згадувався в доповіді Реввійськраді, а саме — Хомича, налічував у своєму складі 100—150 чол., але майже був без озброєння, якщо не враховувати бомб і пароксилинових шашок, котрі Іксу вдалося роздобути в 46 дивізії.

Отож, з цих міркувань заступник начальника "Закордоту" Павлов і просив у липні 1921 р. Реввійськграду XII армії допомогти придбати для діючих загонів зброю, передовсім міномети, а також забезпечити їх одягом до того часу, поки вони не почнуть отримувати його самостійно від ворога⁹.

Те що "Закордот" активно займався як агентурно-розвідувальною, так і підривною діяльністю на окупованих територіях, свідчить ряд документів, з якими нам довелося ознайомитися. Саме ці матеріали і розкривають дії підпільників та партизанів. Зокрема, партизани вміло відтягували на себе сили ворога, створювали для нього нестерпну обстановку, включаючи порушення комунікацій знищення живої сили і бойової техніки, сприяли руйнуванню місцевого апарату влади.

Звичайно, автори публікації далекі від думки, щоб стверджувати, що вони розкрили всі аспекти досліджуваної проблеми. Зрештою, конспіративну діяльність компартії можна розглядати з різних точок зору. Ми

ж лише прагнули показати дану проблему з позицій вивчення феномена таємної державної діяльності. При такому підході "Закордот", безперечно, є спеціальною державною службою, незважаючи на те, що він був створений і функціонував у надрах громадської організації. Це можна підтвердити і по тому факту, що мета "Закордоту", завдання, які він вирішував, форми та методи його діяльності значною мірою вписувалися в модель діяльності розвідки і контррозвідки України на початковому етапі її становлення.

Проте, на думку авторів, не варто вважати, що поява та функціонування подібних органів спеціального призначення обумовлені будь-якими особливостями, або сутністю саме радянської влади. Якщо звернутися до неупередженого аналізу, то виявиться, що в державному механізмі багатьох країн, незалежно від їх політичного режиму, можна знайти спеціальні структури, розгалуженість яких значною мірою визначається політичним і економічним становищем держави, оскільки таємнича політична діяльність також є державним атрибутом.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України) ф. 1, оп. 20, спр. 139, арк. 56.

² Там же, арк. 89.

³ Там же, арк. 7.

⁴ Там же, арк. 9.

⁵ Там же, оп. 20, спр. 409, арк. 124.

⁶ Там же, арк. 28.

⁷ Там же, спр. 408, арк. 22—29.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. Р-4, оп. 1, спр. 645, арк. 10—12.

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 139, арк. 67.

Ярослав Ісаєвич

**УКРАЇНА ДАВНЯ І НОВА:
НАРОД, РЕЛІГІЯ, КУЛЬТУРА**

Львів, 1996. — 334 с.

Збірник наукових статей і нарисів Я. Ісаєвича обіймає праці, написані автором як у 60—70-і роки, так і в найновіші часи політичного відродження України. Це дає читачеві можливість побачити вченого, який залишився вірним своїм науковим інтересам, методиці дослідження і в минулому, розробляючи неактуальні для офіційної радянської ідеології теми з історії української культури, і сьогодні, звертаючись до таких проблем української історії, де вирують більше політичні пристрасті, ніж наукові дискусії. Невипадково збірник відкривається статтю, присвяченою проблемам походження українського народу та державності, розв'язання яких було і залишається залежним від ідеології та політики. Я. Ісаєвич відомий як дослідник української культури XVI—XVIII ст., зокрема історії братств, книгодрукування, освіти. Але коло його інтересів значно ширше, що видно із статей, вміщених у збірнику. Це й проблеми етногенезу українців, етнічної території, творчості Т. Шевченка, й модерної історії, моделей сучасних політичних пріоритетів української держави та ін. В основі методики його досліджень лежить джерелознавство. У радянські часи це була та ніша, куди міг сховатися дослідник, який не бажав вірно служити марксистсько-ленінській ідеології, хоча й був змушений цитувати класиків чи, здавалося б, невмирущі "Тези про 300-ліття возз'єднання України з Росією".

Добра школа, а Я. Ісаєвич мав можливість спілкуватися з учнем і послідовником М. С. Грушевського І. Крип'якевичем, знання мов, історіографії, зокрема міжвоєнної української та польської, вивчення джерел в архівах та книгосховищах не лише колишнього СРСР, а й закордоном — усе це забезпечило автору лідерство в цілих наукових напрямках, зокрема історії книгодрукування, освіти. Я. Ісаєвич ввів до наукового обігу багато нових джерел: невідомі українські першодруки, щоденник німецького купця з Гданська М. Груневега, який залишив цікаві описи Львова, Києва, документи з історії братств та ін. Завдяки розвідкам Я. Ісаєвича цілий ряд явищ культурного життя на Україні можуть бути більш точно датовані, що має значення для типологічних характеристик української культури.

Автор збірника одним з перших серед вітчизняних вчених досліджував процес взаємозбагачення української культури з її домінуючою кирило-мефодіївською традицією та культурними досягненнями католицького світу Центральної та Західної Європи. Саме на українських землях відбувався синтез двох культурних традицій, наслідком якого було формування нового спільного типу культури для народів Центрально-Східної Європи. У багатьох працях Я. Ісаєвича переконливо доведено, що з останньої третини XVI ст. тут рубіжем є заснування Острозького науково-літературного гуртка, українська культура поступово еволюціонує з середньовічної до нової. У вступі до збірника автор пропонує нову періодизацію, вважаючи, що середньовічна культура завершується з ліквідацією Київського князівства 1471 р. (с. 6). В основі

такої періодизації умовно лежить політична подія, що, власне, може мати місце, але основну роль повинні відігравати стильові ознаки. В українській культурі цього періоду, яку автор називає *Slevia Orthodoxa*, тобто культура середньовічна, нові стильові ознаки ще не домінують. Мова може йти про засвоєння, зокрема у мистецтві, окремих елементів західноєвропейської мистецької традиції (В. Александрович). Проте періодизація історії української культури, як і написання синтетичних праць, — справа майбутнього.

На жаль, ще й сьогодні історія української культури досліджується як сума досягнень у різних сферах культурної діяльності, тоді як існують інші методологічні підходи, зокрема структурно-функціональні. Але треба зазначити, що в галузі сумарного дослідження культури було зроблено багато. Можна назвати праці літературознавців, філософів, істориків, присвячені Києво-Могилянській академії, серед них і дослідження автора збірника, який одним з перших вводить у контекст української культури польськомовні та латиномовні твори. Звичайно, можна не погодитися з деякими твердженнями Я. Ісаєвича, наприклад, з тим, що українська література творилася мовами, які викладалися в академії (с. 173). Це не стільки причина, скільки наслідок певних явищ культурного життя. Як зазначають сучасні дослідники (Д. Наливайко, Р. Лужний, Р. Радишевський), українська література засвоювала ідеї Відродження та Реформації переважно через польське посередництво, польська мова і література відігравали значну роль у формуванні художнього стилю барокко. І не всі польськомовні твори, що вийшли з-під пера українців, можна зарахувати як до української, так і польської літератур. Мова йде про великий пласт польськомовної української літератури, а багатомовність української літератури пояснюється особливостями українсько-польського культурного пограниччя. Однак не слід забувати, що ця стаття писалась у 1988 р. Очевидно, сьогодні деякі оцінки були б іншими, не акцентував би увагу автор на антикатолицькій чи антиуніатській спрямованості того чи іншого твору.

Найновіші статті збірника написані автором різними мовами й опубліковані переважно за кордоном уже в часи розбудови української держави. У програмній статті “Проблема походження українського народу: історіографічний та політичний аспект” Я. Ісаєвич дав характеристику домінуючій у радянській історіографії концепції історії Київської Русі, за якою етнічним носієм держави була древньоруська народність, з якої пізніше зформувалися три братні народи — російський, український і білоруський, і зазначив, що теза про консолідацію такої етнічної спільності, як древньоруська народність, не підтверджується даними матеріальної культури, лінгвістичними та ін. Звичайно, для кожного народу важливо знайти точку відліку власної історії на осі координат, якою є всесвітня історія, а тим більше для нас, українців, про яких протягом тривалого часу формувалось уявлення як про недержавний народ, історичне існування якого нерозривно пов’язане з сусідніми могутніми державами, чи то польською, чи московською.

Залежність історичних концепцій від офіційної ідеології, зазначає Я. Ісаєвич, надовго припинили діалог між вченими, представниками різних історичних шкіл та течій. Не сприяє вирішенню проблеми і надмірна заангажованість деяких дослідників національною ідеєю, які шукають українське коріння у III тисячолітті до н. е., а то й ще глибше. Автор схильний думати, що такі “неоромантичні схеми будуть зменшуватися в міру реального утвердження самостійності”. Я. Ісаєвич не претендує на розв’язання цієї проблеми, швидше на постановку її і з властивою йому толерантністю намагається запропонувати шляхи виваженого наукового підходу на ґрунті порівняльного аналізу джерел археології та лінгвістики. Підкреслюючи велику роль історіографії у форму-

ванні національної ідентичності, він в той же час застерігає від перетворення нових історичних концепцій походження українського народу та його державності в обов'язкові. Я. Ісаєвич зазначає, що тяглість історичного процесу на українських землях від часів Київської Русі зафіксована в історичній свідомості й відображена у численних пам'ятках кінця XVI — початку XVII ст. з “виходом на історичну арену козацтва” (с. 37). Але треба враховувати специфіку цих пам'яток, які вийшли з кола церковних діячів, що єдналися навколо Києво-Печерського монастиря та братства. У боротьбі проти унії вони привернули на свій бік козацтво, зробили його захисником православ'я і політично зорієнтували на Московську державу як єдино вірну. Козацтво в їхніх творах представлене як нащадок того “яфетороського народу”, який з князем Олегом ходив під Царгород. Чи не була це швидше політична ідея, аніж пошук ідентичності? Коли автор стверджує, що “без національного міфу неможлива нація” (с. 184), то складається враження необхідності творення цього міфу сьогодні. Безперечно, для розбудови української держави необхідна національна ідея, але, здається, більш важливо не стільки акцентувати увагу на цьому, скільки прагнути гармонійно поєднати національну ідею з ідеалами громадського суспільства, не рефлексувати старою ворожнечою та неприязню.

Цікаві розвідки автора, присвячені проблемам пошуків політичної ідентичності української держави. Бачення такого авторитетного вченого, яким є Я. Ісаєвич, можливих моделей політичних відносин з сусідніми державами з урахуванням історичних традицій, геополітичної ролі України в сучасних інтеграційних процесах могло б пригодитися нашим політикам, якби їм властиво було дослухатись і цінувати думки вчених.

Загалом, збірник статей і нарисів Я. Ісаєвича викличе інтерес не лише спеціалістів, а й широкого кола читачів, які знають і цінують його праці.

О. М. ДЗЮБА (Київ)

В. О. Щербак

**ФОРМУВАННЯ КОЗАЦЬКОГО СТАНУ В УКРАЇНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XV — СЕРЕДИНА XVII ст.)**

К., 1997. — 180 с.

Тільки в незалежній Українській державі було нарешті ліквідовано “табу” на вивчення історії українського козацтва, накладене імперською владою. Останнім часом у світ вийшов ряд перевидань класичних творів української історіографії, що належать перу В. Антоновича, Д. Багалія, М. Грушевського, А. Скальковського, Д. Яворницького та ін., надруковано масу статей і книжок сучасних авторів. На жаль, доводиться констатувати, що серед цієї маси домінують популярні, нерідко безграмотні писання, автори яких у погоні за читачем не гребують навіть оккультизмом. Праць істориків-професіоналів ще дуже й дуже мало, бо мало і самих спеціалістів. Однак останні, незважаючи на скрутні умови, час від часу радують читачів своїми новими творчими здобутками. Одним із свідчень цього є рецензована монографія.

В. О. Щербак — не новачок у цій галузі. Він ще у 80-х роках успішно досліджував козацькі повстання напередодні Національно-визвольної війни. Тепер же науковець розширив коло своїх зацікавлень і здійснив

вдалу спробу розв'язати значно складнішу проблему і водночас ряд похідних від неї. Слід підкреслити, що науковий пошук В. О. Щербака здійснюється у традиційному річчі, причому в це поняття ми вкладаємо позитивний зміст. Мова йде про використання методів наукового пошуку, розроблених попередниками, їх творчого доробку в цілому, побудування висновків на міцному фундаменті джерел, серед яких знаходимо й архівні (з архівосховищ України та Польщі), тощо. Автор чи то заради економії місця, чи то з притаманної йому манери уникає безпосередньої полеміки з дискусійних питань, бажаючи детальніше розкривати свою точку зору. Це, звичайно, має свої переваги, надає роботі більшого академізму, однак часом і шкодить, про що мова йтиме нижче.

Після стислого, але насиченого інформацією вступу (тут, зокрема, подано нарис історіографії досліджуваної проблеми), автор звертається у першому розділі до генези й становлення козацтва в Україні. Він слушно, як на наш погляд, зазначає, що українське козацтво починає свій відлік з XV ст., підкреслюючи, що відомі на сьогодні джерела “не дають підстав для твердження про пряму спадковість козацтва від войовничої давньоруської людності, яка проживала в цьому регіоні” (с. 15). Водночас В. Щербак допускає існування, скажімо так, протокозацтва у XII—XIII ст., маючи на увазі бродників (берладників), а пізніше (XIII—XIV ст.). — військову служилу людність України в часи великого князя литовського Вітовта та ін. Можна в принципі погодитися з автором і коли він робить висновки про причини походження козацтва, вбачаючи насамперед такі, як необхідність протидії агресії Османської імперії, розвиток ухощництва, соціальні фактори. Добре проаналізоване питання про джерела формування українського козацтва, зокрема висновок про домінацію представників трудящих мас. Вказується і на організуючу роль вихідців з панівного класу, насамперед боярства (тут В. Щербак поділяє точку зору чернігівського дослідника С. Леп'явка). Слушно підкреслюється роль Запорозької Січі як ядра консолідації козацтва, з появою котрої воно зросло чисельно й організаційно, коли авторитет козацтва як потужної мілітарної сили поширився далеко за межі України. Щодо часу появи першої Січі, то тут автор дотримується точки зору, що Січ Дмитра Вишневецького Байди була швидше прототипом Січі класичної. На наш погляд, існуючі джерела дають змогу трактувати Хортицьку Січ вже як першу з восьми дніпрових Січей. Її ж певна нестандартність пояснюється насамперед тим, що вона існувала найкоротший період з усіх Січей і тому не встигла по-справжньому сформуватися.

У другому розділі “Формування станових ознак українського козацтва” В. Щербак простежує витoki козацького права, вказує на його зв'язок з нормами українського звичаєвого права, котре було використане і при упорядкуванні “Литовського Статуту”, розкриває розвиток процесу козацького правотворення, який відбувався в умовах зростаючої ролі козацтва, посилення українського національно-визвольного руху. Важливе місце у даному розділі займає аналіз процесу формування реєстрового козацтва, котрий з часів М. Грушевського практично не досліджувався в українській історіографії. В. Щербак слушно вказує на реальне, а не міфічне існування реформи козацтва, проведеної з волі короля Речі Посполитої Стефана Баторія, вказує на її значення і наслідки, не завжди передбачувані і самим Баторієм. Тут автору варто було б вказати на зв'язок даної реформи з молдавськими виправами козацтва в часи Івана Підкови. Те, що останній став молдавським господарем, засвідчило могутність козацтва і провіщало його державотворчі акції у майбутньому в самій Україні. Саме це, на наш погляд, прискорило реформу козацтва Баторієм, дало змогу відтягти неминучий конфлікт між Річчю Посполитою та Січчю.

Розділ третій “Правове утвердження козацького стану” починається з аналізу автором проблеми особового й етнічного складу запорозького козацтва, включно з реєстровцями. У першому випадку автор добре справився із завданням, дав досить повну картину особового складу козацької старшини, що є цінним для дослідників козацької генеалогії, бо серед козацької старшини XVI ст. — першої третини XVII ст. легко можна знайти безпосередніх або ймовірних родичів сподвижників Богдана Хмельницького, протопластів ряду козацьких родів. Коли ж мова йде про етнічний склад козацтва, то автор приділяє даному питанню надто мало уваги, а деякі його висновки дозволяють трактувати їх двозначно, навіть всупереч тому, що твердив В. Щербак у своїх інших працях. Отже, коли йдеться про Реєстр Війська Запорозького 1649—1650 рр., то не збираюся заперечувати висновок автора про те, що в Реєстрі можна знайти прізвища, типові для 23 національностей. Однак В. Щербак не вказав чомусь про співвідношення між цими національностями, згідно з прізвищами реєстру. За висновками німецької дослідниці Реєстру Війська Запорозького 1649—1650 рр. З. Любер, у останньому, беззаперечно, переважають українські прізвища (понад 90 %), а всі інші (польські, молдавські, російські, тюркські і т. д.) разом узяті становлять менше 10 %. У зв’язку з цим автору варто було б обережніше підходити до вибору адекватного терміна і підкріпити конкретними фактами таке твердження, згідно з яким “багатоетнічний склад козацтва, безумовно, впливав на формування його станової свідомості” (с. 90). У другому і третьому параграфах даного розділу В. Щербак аналізує шляхи й основні етапи формування козацького стану, перетворення козацької старшини в окремий соціальний прошарок у середині XVII ст.

Найважливішим у монографії є, на наш погляд, розділ четвертий “Зародження станової і національної свідомості”. Саме тут проаналізовано становлення свідомості козацького стану, його менталітету, вказано на те, що козацтво усвідомлювало спадковість між Київською Руссю й сучасною їм Україною. Причому дане усвідомлення відбувалося під активним впливом українського православного духовенства. Всупереч “новомодним” теоріям деяких сучасних українських авторів, котрі прагнуть довести деструктивну роль козацтва в історії, його соціальний егоїзм, прагнення обмежитися у боротьбі проти Речі Посполитої задовільненням виключно своїх станових інтересів, В. Щербак переконливо засвідчує, що козацтво все більше усвідомлювало себе як захисника загальнонаціональних інтересів і не випадково стало авангардною силою у національно-визвольній боротьбі українського народу. Автор звернув увагу на важливі визнання, котрі походять і з документів керівників повстань кінця XVI — середини XVII ст., та з документів тих, хто ці повстання придушував і котрі засвідчують державотворчу роль козацтва, прагнення до відродження власної незалежної Української держави. У світлі даних тенденцій, намічених попередниками Богдана Хмельницького, цілком логічними є вимоги самого Богдана до членів уряду Гетьманщини, щоб його називали “самодержцем”, “великим князем руським і молдавським”, навіть і те, що вже у 1649 р. православне духовенство в Україні поминає його в екstenіях під час богослужінь як “государя”. Дуже добре розкрита В. Щербаком роль козацтва як оборонця православної церкви. Слушним є його висновок про те, що “конфесійний фактор відіграв важливу роль у формуванні станової свідомості козацтва, розвитку визвольного руху першої половини XVII ст.” (с. 126).

Не позбавлена монографія і деяких недоліків. Дивує відсутність навіть посилань на дослідження таких відомих спеціалістів, як О. Апанович, І. Бутич, Я. Ісаєвич, М. Ковальський та ін. Між тим, у працях останніх можна знайти, наприклад, важливі публікації документів М. Дорошенка, Я. Мітли, С. Кішки, та ін., згаданих у роботі гетьманів.

Коли йдеться про “козаків-татар” (у 1528 р.) (с. 81), то слід було б зазначити, що останні ніякого відношення до запорожців не мали, бо козаками називали також легку кінноту у війську Речі Посполитої. Коли йдеться про Івана Нечипоренка, то варто було б розшифрувати це прізвище: мова йде про добре відомого Івана Золотаренка — брата дружини Богдана Хмельницького (с. 77). Мабуть, не варто було вживати подекуди застарілі оцінки і терміни, як, наприклад, “московська авантюра Лжедмитрія І” (с. 129). Внаслідок цієї так званої авантюри в Московській державі впала династія, на престол сів сам Лжедмитрій, пізніше — королевич Владислав і т. д., а що найважливіше, завдяки зусиллям запорожців Україні були повернуті землі Сіверщини. І нехай Річ Посполита була не державою-матір'ю, а мачухою для України, однак з'єднання в одній державі етнічних українських земель було прогресивним явищем.

На жаль, монографія не позбавлена друкарських помилок (с. 20, 23, 29, 117 та ін.). Однак ці недоліки не можуть серйозно вплинути на загальну позитивну оцінку монографії В. Щербака, котра буде корисною всім, хто досліджує історію українського козацтва.

Ю. А. МИЦИК (Київ)

СТУДІЇ З АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА. — Т. 1.

Український державний науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства.

К., 1996. — 166 с.

У 70-х рр. Головархів УРСР порушив питання про створення філіалу Всесоюзного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства. Однак у Москві вирішили, що існуючого інституту цілком досить для всіх республік. Після того, як Україна стала незалежною, необхідність в науково-дослідному архівознавчому центрі зрозуміли всі. Незважаючи на несприятливу економічну ситуацію, уряд виділив кошти, і з початку 1995 р. Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства розгорнув свою діяльність.

Успішність роботи наукової установи теоретичного профілю вимірюється насамперед рівнем її друкованого органу. Оцінити діяльність цього інституту за перші два роки існування тепер є можливість. Перший том “Студій з архівної справи та документознавства” вийшов з друку. Це видання показує, що спеціалізований науково-дослідний інститут українських архівістів успішно пройшов етап становлення.

Щорічник відкривається статтею директора інституту В. Ляхощького “Основні напрями діяльності Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства”. Серед цих напрямів — архівознавство, документознавство, забезпечення схоронності документів, автоматизація архівних технологій, економіка архівної справи, науково-інформаційне забезпечення архівних установ. Інститут у співдружності з працівниками установ НАН України, вузів, музеїв та архівів розпочав підготовку “Нарисів з історії архівної справи України”. Одночасно забезпечується підґрунтя для праці по створенню у найближчому майбутньому “Української архівної енциклопедії”. Необхідність в такому узагальнюючому виданні відчувають всі, хто має справу з архівами.

Спеціалісти інституту, як повідомляє В. Ляхощький, започаткували науково-дослідну роботу в галузі сучасних технологій архівозберігання. Спільно з фахівцями Національної парламентської бібліотеки розроблена програма фізичної схоронності бібліотечних і архівних фондів, орієнтована на розв'язання комплексу проблем зберігання, реставрації

та репрографії нагромадженої на паперовій основі інформації. Національна програма дасть можливість органічно увійти в міжнародні програми "Збереження і консервація" та "Пам'ять світу".

К. Климова розглядає в щорічнику принципи класифікації та обліку документів Національного архівного фонду (НАФ) в музеях. Закон України "Про Національний архівний фонд і архівні установи" визнав за музеями право зберігати зібрання писемних матеріалів, що нагромадилися у фондосховищах, і поповнювати фонди та колекції профільними документами. Це зробило актуальною проблему створення єдиної системи централізованого обліку документів НАФ, котра має забезпечити зв'язок локальних архівних, музейних і бібліотечних фондів. Автор зупиняється на питаннях систематизації, класифікації та обліку документів НАФ в музеях, розв'язання яких полегшить їх введення в науковий обіг.

Група співробітників Державного архіву Дніпропетровської області виступила з статтею, що починається з розгляду краєзнавчих та історико-археографічних досліджень на Катеринославщині, започаткованих ще архієпископом Гавриїлом та істориком А. Скальковським у першій половині XIX ст. В утворенні Дніпропетровського архіву і комплектуванні його документальних багатств, підкреслюють автори, велику роль відіграли такі відомі історики, як В. Біднов, Д. Дорошенко, В. Пічета, Д. Яворницький та ін. Зокрема, перший завідувачий архівом проф. Яворницький у 1922 р. спромігся врятувати документи Катеринославського губернського правління і духовної консисторії, вже переданих місцевій паперовій фабриці на переробку.

З'ясовуючи долю багатьох фондів, які вважалися безповоротно втраченими під час війни, дніпропетровські архівісти виявили, що немало вивезених окупантами матеріалів зберігаються в Росії, США, Ватикані та інших країнах. Отже, постає проблема повернення культурних цінностей в Україну.

Основну увагу автори приділили сучасному стану дніпропетровських архівів, особливо забезпеченню схоронності фондів і комплектуванню. Ці проблеми важко розв'язувати в умовах економічної кризи. Виходячи з власного досвіду, автори підкреслюють важливість комп'ютеризації архівної справи.

Проблема реституції документів порушується в статті директора Закарпатського облдержархіву М. Делегана. У липні 1992 р. голови держав СНД у Мінську підписали угоду про повернення культурних та історичних цінностей країнам — їх власникам. Проте в угоді не передбачено механізму здійснення реституції, і в кожному окремому випадку доводиться добиватися результату шляхом двосторонніх переговорів. Зокрема, останні ведуться щодо повернення матеріалів про регулювання річок Закарпаття. У 40—50-х рр. матеріали були передані у тимчасове користування одному з лєнінградських проектних інститутів, але не повернулися назад. Вони й тепер мають практичне значення, оскільки проблема укріплення річок і захисту населення від повеней у гірському краї залишається актуальною.

М. Делеган справедливо зазначив, що історію Закарпаття треба досліджувати передусім на архівах Угорщини, Австрії, Чехії, Словаччини, Румунії. Можна сподіватися, що деякі фонди у майбутньому вдасться повернути. Але основна частина відомостей про Закарпатську Україну зберігається у фондах центральних установ тих держав, до складу яких входило Закарпаття. У зв'язку з цим в статті ставиться питання про налагодження копіювання документальних матеріалів. З власної ініціативи обласний архів уклав двосторонні угоди про обмін ксерокопіями документів із спорідненими установами Угорщини та Румунії.

Стаття І. Матяш присвячена аналізу змісту української архівної періодики 20—30-х рр. Увагу автора привернули видання, переважна біль-

шість яких перетворилася на бібліографічний раритет. Ретельно відібрано думки і судження, які являють інтерес для сучасних архівістів.

У змістовній статті Я. Калакури висунута низка питань, у тому числі дискусійних, пов'язаних з предметом та об'єктами архівознавства, його методологічними засадами, джерельною базою. Автор переконливо обґрунтовує свої визначення і детально висвітлює етапи історіографії архівознавства.

Об'єктом дослідження Г. Папакіна є теоретичні питання археографії у короткочасній діяльності Археографічної комісії ЦАУ УСРР (1929—1930 рр.). Автор характеризує підходи тогочасних архівістів до опрацювання “Правил видання документів архівів”, аналізує плани комісії, яка добилася на диво плідних результатів. Особливий інтерес становлять підходи вчених 30-х рр. до видання “Архіву Коша Війська Запорозького” — давньої і, на жаль, досі нереалізованої мрії істориків.

Н. Кіструська досліджує документальну інформацію про вплив підприємницької діяльності на модернізацію промисловості і транспорту України в другій пол. XIX ст. Проблема технічного перевороту в українській промисловості залишається недостатньо вивченою, незважаючи на наявність кількох монографічних досліджень. Н. Кіструська підходить до неї не з боку державної політики, як її попередники, а ставить у центрі дослідження приватну ініціативу.

Немало цікавих матеріалів вміщено в рубриках збірника, присвячених історії і теорії документознавства (С. Кулешов, М. Ларік), історії установ (В. Шандра, В. Резнікова і В. Пікіна), огляду архівних фондів (О. Довганич, О. Задніпровський і Л. Задніпровська, В. Ляхоцький), видатним архівістам (І. Войцехівська), архівознавству за кордоном (І. Антоненко), публікації архівних документів (О. Коваленко, Р. Пиріг і Д. Бурім), бібліографії (М. Варшавчик, Т. Гуртовенко, Л. Корогод).

Цей стислий огляд переконує в тому, що нове видання буде з великим інтересом зустрінуте істориками і архівістами.

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

М. М. Варварцев

ІТАЛІЙЦІ В УКРАЇНІ (XIX ст.): БІОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК ДІЯЧІВ КУЛЬТУРИ

К., Інститут історії України НАНУ. — 1994. — 196 с.

Історія італійців в Україні та італо-українських зв'язків налічує століття. Для здійснення економічних, суспільно-політичних та культурних контактів українського та італійського народів завжди існували сприятливі історичні умови і тому вони були досить плідними.

Сьогодення відкриває нові можливості для розвитку взаємних суспільних та культурних відносин України та Італії як незалежних держав. Тому актуальним є вивчення історичних коренів культурних взаємодій, особливо історико-культурної спадщини італійців в Україні, їх вкладу в розвиток української культури. Чи не найпершою спробою такого роду у вітчизняній науці є рецензована праця.

М. Варварцев — доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, автор багатьох праць з італієзнавства.

Проблеми суспільно-культурної діяльності італійців в Україні у новий час були вперше порушені автором у його монографії “Україна в

российско-итальянских общественных и культурных связях (первая половина XIX в.)”¹, а рецензований словник певною мірою заповнив ті прогалини, які автор виявив, досліджуючи проблему присутності вихідців з Апеннін в Україні XIX ст., їх суспільно-політичну та культурну діяльність, творчі контакти з місцевим населенням.

Автору вдалося дослідити професійний склад та соціальне становище діячів італійської культури, які жили і творили в Україні. Причому дослідник розповідає не лише про відомих митців, а й про напівзабутих учителів, акторів, художників, мармурників, інших ремісників, що допомагає об’єктивно оцінити місце італійського елементу в житті українського суспільства XIX ст.

Автор простежив шляхи проникнення італійців до України, творчу діяльність наведених у словнику персоналій, а також місце українських сторінок творчості митців у їхньому загальному творчому доробку.

Багато італійців жили й творили в Одесі, Києві, Керчі, Херсоні, Миколаєві, Маріуполі, які в XIX ст. перетворилися на справжні осередки освіти, культури та мистецтва. М. Варварцеву вдалося спростувати раніше поширену у вітчизняній літературі точку зору, що іноземці (в тому числі й італійці) не внесли ніякого більш-менш значного вкладу у створення та розвиток нових південноукраїнських міст XIX ст., а прибули туди лише з метою отримання великих баришів². Зібрані автором відомості про життя та діяльність понад 500 осіб, які пов’язали свою долю з Україною, свідчать про те, що вони залишили помітний слід в архітектурі, образотворчому мистецтві, літературі, науці.

Широкою є джерельна база словника, репрезентована різними видами історичних документів. Це архівні справи та періодика XIX ст., мемуарна та епістолярна спадщина, різноманітні довідники, дослідницькі публікації. Автор опрацював сотні архівних документів, що зберігаються у сховищах України та Росії. Особливу цінність становлять зарубіжні матеріали, зібрані М. Варварцевим в Архіві-бібліотеці музею Рісорджіменто в Мілані, у державних архівах Флоренції та Рима.

Все це допомогло ввести до наукового обігу велику кількість фактичного матеріалу, виправити ряд неточностей, помічених автором у вітчизняних виданнях.

Безумовно, рецензований словник не може претендувати на повне висвітлення багатогранної діяльності діячів італійської культури в Україні. Він є лише першим дослідженням з проблеми італо-українських зв’язків у XIX ст. Автор скоріше порушує, ніж розв’язує проблему багатоаспектності та глибини цих контактів. Тому словник можна вважати вдалою спробою у дослідженні українсько-італійських зв’язків у новий період світової історії.

Книга може стати в пригоді історикам, мистецтвознавцям, усім тим, кого цікавлять проблеми історії, музичного та образотворчого мистецтва, архітектури, а також взагалі італо-українські зв’язки в XIX ст.

К. Ю. БАЦАК (Київ),
А. В. ШИЛОВА (Київ)

¹ Варварцев Н. Н. Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (первая половина XIX в.). — Киев, 1986. — 208 с.

² Боровой С. Одесса // Исторический журнал. — 1944. — № 5—6. — С. 42.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

80-летие украинской революции

Солдатенко В. Ф. Проблема классово- и национально-политических сил в концепции украинской революции	3
Верстюк В. Ф. Роль и место Центральной Рады в современной истории Украины	17
Бойко В. Н. (Чернигов). Участие украинских партий в муниципальной кампании 1917 г.	25

Проблемы древней и средневековой истории

Зубарь В. М. Возникновение военного и религиозного союза греческих городов Боспора Киммерийского	41
Гурбик А. А. Сельская община в Украине XIV—XVIII ст.: эволюция основных общественно-территориальных форм	52

* * *

Пронько В. А. (Москва). Венгрия. Трагедия 1956 г.	67
---	----

СООБЩЕНИЯ

Куцлай А. Б. Борьба вокруг принятия "Временной инструкции Генеральному Секретариату Временного правительства на Украине" на IV сессии Украинской Центральной Рады	80
---	----

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

Струкевич А. К. (Винница). Генеральный казначей Яков Маркович	87
Дорогами на Соловки: советское десятилетие Михаила Лозинского (Продолжение)	97

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Миронец Н. И. Из эпистолярного наследия общественно-политических деятелей Украины (1917 г.)	119
Переписка Е. Х. Чикаленко с В. К. Винниченко и П. Я. Стебницьким	123

ПОИСКИ И НАХОДКИ

Толочко А. П. О месте смерти Рюрика Ростиславича	136
Вивчарук М. Н., Козенюк В. А. "Загранот" — агентурно-разведывательная организация большевиков Украины	144

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Дзюба Е. Н. Ярослав Ісаєвич. Україна давня і нова: народ, релігія, культура	150
Мидик Ю. А. В. О. Щербак. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV — середина XVII ст.)	152
Кульчицкий С. В. Студії з архівної справи та документознавства. т. 1.	155
Бацак К. Ю., Шилова А. В. М. М. Варварцев. Італійці в Україні (XIX ст.): Біографічний словник діячів культури	157